AZƏRBAYCAN TEXNOLOGİYA UNİVERSİTETİ

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

JOURNAL OF AUTOMATION, COMMUNICATION AND INFORMATION TECHNOLOGIES

ISSN : 3080-0927 (Print)
ISSN : 3080-6976 (Online)

www.atu.edu.az

atu.edu.az atu.edu.az

№ 1

2026
GƏNCƏ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM
VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN TEXNOLOGİYA
UNİVERSİTETİ

1970

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

AUTOMATION, COMMUNICATION AND INFORMATION TECHNOLOGIES

№ 1

GƏNCƏ - 2026

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Avtomatika, rabitə və informasiya texnologiyaları

Redaksiya heyəti:

Baş redaktor:
Ömərov Yaşar Adil oğlu
dosent

Baş redaktorun birinci müavini:
Hacıyev Rövşən Mustafa oğlu
t.e.d., dosent

Məsul katib:
Qasımov Rövşən Fazil oğlu
t.f.d., dosent

Redaksiya heyətinin üzvləri:

Abbasov Əli Məmməd oğlu
t.e.d., professor, AMEA həqiqi üzvü.

Ayda-zadə Kamil Rəcəb oğlu
t.e.d., professor, AMEA müxbir üzvü.

Əliquliyev Rasim Məhəmməd oğlu
t.e.d., professor, AMEA müxbir üzvü.

Verdiyev Sakit Qamboy oğlu
t.e.d., professor,
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

İmamverdiyev Yadigar Nəsib oğlu
t.e.d., professor,
Azərbaycan Texniki Universiteti

Məmmədədov İsa Rəhman oğlu
t.e.d., professor,
Azərbaycan Texniki Universiteti

Nəbiyev Vasif Vaqif oğlu
t.e.d., professor,
Qara Dəniz Teknik Universiteti, Türkiyə

Sedat Akleylek
t.e.d., professor,
Ondokuz Mayıs Ünversitesi, Türkiyə

Giovanni De Gasperis
professor, Aquila Universiteti, İtaliya

Beraya Nino Oleqovna
t.e.d., professor,
Gürcüstan Texniki Universiteti

Məhərrəmov Vaqif Əli oğlu
f.r.e.d., professor,
Azərbaycan Texniki Universiteti

Aşok Despande
professor,
Hindistan Texnologiya Universiteti

İbrahimov Bayram Qənimət oğlu
t.e.d., professor,
Azərbaycan Texniki Universiteti

Hümbətov Ramiz Topuş oğlu
t.e.d., professor,
Bakı Mühəndislik Universiteti

Oleq Maslov
t.e.d., professor,
Povoljye Dövlət Universiteti, Rusiya

İslamov İslam Camal oğlu
t.e.d., professor,
Bakı Mühəndislik Universiteti

Mansurov Tofiq Məmməd oğlu
t.e.d., professor,
Azərbaycan Texniki Universiteti

Ajay Kumar
Adi Şankara Texnologiya Universiteti,
Hindistan

Məmmədov Cavanşir Firudin oğlu
t.e.d., professor,
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Namazov Manafəddin Bəşir oğlu
t.e.n., dosent,
Bakı Mühəndislik Universiteti

Aleksandr Ediberidze
t.e.d., professor,
Gürcüstan Texniki Universiteti

Məmmədova Ülviyyə Duman qızı
Beynəlxalq əməkdaşlıq şöbəsinin müdiri

Qurbanova İlahə Yaşar qızı
Xarici dil üzrə mütəxəssis

Qasımov Kamran Rövşən oğlu
Dizayner

Məmmədova Arzu Natiq qızı
Kompüter tərtibatçısı

Nəsibov Yalçın Vaqif oğlu
Korrektor

İldə iki dəfə çıxır

Redaksiyanın ünvanı:
AZ2011, Azərbaycan, Gəncə ş. Şah İsmayıl Xətai prospekti, 103
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Tel: +(994-22) 268-08-81, Faks: +(994-22) 257-29-61
***E-mail:* r.hajiyev@atu.edu.az**

© Azərbaycan Texnologiya Universiteti, 2026

MÜNDƏRİCAT– СОДЕРЖАНИЕ - CONTENTS

PLC-DEPLOYABLE TAKAGI-SUGENO FUZZY MODELING AND MULTIVARIABLE CONTROL FOR ENERGY-EFFICIENT GREENHOUSE CLIMATE REGULATION 4

ЗАВИСИМОСТЬ СОБСТВЕННОЙ ЧАСТОТЫ КОЛЕБАНИЙ ТРУБЧАТОГО РЕЗОНАТОРА ВИБРАЦИОННО-ЧАСТОТНОГО ПЛОТНОМЕРА ОТ СКОРОСТИ ПРОТЕКАЮЩЕЙ ЖИДКОСТИ 20

SOSİAL ŞƏBƏKƏLƏRDƏ ANONİMLİK: MÜSBƏT VƏ MƏNFİ ASPEKTLƏRİNƏ BAXIŞ 25

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN TRANSFORMASİYASINDA METAVERSE TEXNOLOGİYALARI VƏ KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK RİSKLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASI 32

РОБОТЫ-ПЫЛЕСОСЫ С АВТОМАТИЧЕСКИМ ОПРЕДЕЛЕНИЕМ УРОВНЯ ЗАПЫЛЁННОСТИ ПОМЕЩЕНИЯ 37

360° DAVAMLI FIRLANAN SERVO ÜÇÜN DÖRD İŞIQ SENSORLU İZLƏMƏ SİSTEMİNİN MODELLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İDARƏETMƏNİN SABİTLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ 44

ОСОБЕННОСТИ ПОСТРОЕНИЯ АРХИТЕКТУРЫ КВАНТОВЫХ КОМПЬЮТЕРОВ 57

VİZUAL ƏSASLI NAVİQASİYA ÜÇÜN CANNY ALQORİTMİNİN DÜZ XƏTT ƏLAMƏTLƏRİNİN SEÇİLMƏSİNƏ TƏSİRİ 67

ŞƏBƏKƏLƏRİN İDARƏEDİLMƏSİNDƏ ƏN MÜASİR TƏTBİQLƏR VƏ TEXNOLOGİYALAR: YENİ NƏSİL ŞƏBƏKƏ MÜTƏXƏSSİSLƏRİ ÜÇÜN YOL XƏRİTƏSİ 72

SÜNİ İNTELLEKT DƏSTƏKLİ DATA ANALİTİKA SİSTEMLƏRİNDƏ MODEL ETİBARLILIĞI PROBLEMLƏRİ 83

SÜNI İNTELLEKTİN İNSAN CƏMİYYƏTİNƏ VƏ BİOETİKAYA TƏSİRİ 88

ARTIFICIAL INTELLIGENCE–BASED MULTIMODAL ADHD DIAGNOSIS USING MACHINE LEARNING AND DEEP LEARNING 99

APPLICATION OF WEB SCRAPING AND DATABASE TECHNOLOGIES IN THE FORMATION OF A NATIONAL CORPUS FOR THE AZERBAIJANI LANGUAGE 109

ÇƏKİLİ EKSPERT RƏYİ ƏSASINDA QAYDA ƏSASLI EKSPERT SİSTEMİ MODELİ 117

SƏNAYE 5.0-IN SEKTORLARIN RƏQƏMSALLAŞMA PROSESİNƏ TƏSİRLƏRİ: AZƏRBAYCAN ELEKTRONİKA SEKTORUNUN TƏHLİLİ 125

INTELLIGENT ASSESSMENT AND PROGNOSTICATION OF DIABETIC WOUNDS USING A MULTIMODAL ARTIFICIAL INTELLIGENCE APPROACH 140

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

İnformasiya-ölçmə və idarəetmə sistemləri

№ 1/2026 səh. 4- 19

https://doi.org/10.30546/670832.2026.013.1064

PLC-DEPLOYABLE TAKAGI-SUGENO FUZZY MODELING AND MULTIVARIABLE CONTROL FOR ENERGY-EFFICIENT GREENHOUSE CLIMATE REGULATION

Kamran Gasimov

kamran.gasimov@deirvlon.com

Azerbaijan Technological University

Abstract. *Greenhouse climate regulation requires coordinated control of temperature, relative humidity, and* CO_2 *under rapidly varying weather and strong multivariable coupling, while meeting energy and implementation constraints. This paper proposes a PLC-deployable Takagi–Sugeno (T–S) workflow that combines grey-box balance modeling, operating-region-dependent local linearization, and a rule-based multivariable controller designed for deterministic scan-cycle execution.*

The plant is described by compact energy and mass balances and approximated by a convex blend of local linear submodels using normalized membership functions of measured scheduling variables. Scheduling is based on readily available signals (e.g., T_{in}*,* RH_{in}*, irradiance, and vent position), enabling rule activation without computationally expensive feature extraction. The scientific contribution is an explicit integration of constraint handling into the scan-cycle algorithm: saturation, rate limiting, and anti-windup are embedded in the blended control law, which supports safe IEC 61131-3 Structured Text implementation on industrial PLCs.*

The controller is benchmarked against a tuned decentralized PID/PI baseline and a simpli- fied linear MPC scheme under identical constraints and disturbance scenarios representative of clear, cloudy, and windy days. Across these cases, the PLC-based T–S fuzzy controller reduces temperature tracking RMSE by 18–35% and humidity RMSE by 12–28% while decreasing heating energy consumption by 6–14% relative to PID at comparable comfort. The method also improves recovery after ventilation disturbances and maintains stable CO_2 *regulation during intermittent enrichment. Overall, the results indicate that T–S fuzzy control provides an interpretable middle ground between fixed-gain PID and optimization-based control, enabling robust multivariable coordination with low computational burden*

Keywords: *greenhouse climate control; Takagi-Sugeno fuzzy systems; PLC implementation; IEC 61131-3 Structured Text; multi-variable control; energy-efficient operation; grey-box modeling; disturbance rejection; controlled environment agriculture.*

1. Introduction

Greenhouse automation in Controlled Environment Agriculture requires microclimate regulation that is simultaneously agronomically meaningful (i.e., aligned with crop physiology) and operationally feasible (i.e., implementable on robust industrial hardware with limited engineering overhead). The control problem is inherently multivariable and nonlinear: ventilation affects indoor temperature, humidity and CO_2 in a coupled way; heating changes sensible and latent balances via condensation/evaporation; and CO_2 enrichment is constrained by ventilation losses and safety limits. Disturbances – global radiation, ambient temperature, wind speed, and outdoor humidity – are time-varying, partly predictable, and uncertain. As a result, the prevailing practical dilemma is not whether advanced control can outperform a fixed-

gain PID in simulation, but whether it can do so under realistic constraints of instrumentation, actuator limits, deterministic scan cycles, and maintenance requirements.

Recent work (2021-2026) has progressed along three complementary lines. First, optimization- based control – particularly MPC and its robust or stochastic variants – has been studied to explicitly manage tracking-energy trade-offs under constraints. For example, Svensen et al. proposed chance-constrained stochastic MPC formulations for greenhouse production systems to address parametric uncertainty.[1] Second, data-driven forecasting and digital-twin-based decision support have expanded rapidly, motivated by inexpensive sensing and the need for predictive management. Third, knowledge-driven and hybrid approaches, including fuzzy control and interpretable surrogate models, have been revisited as deployment-oriented alternatives that can encode operator experience.

Within the optimization-based stream, economic and multi-criteria MPC has been emphasized as a means of incorporating cost signals and sustainability constraints. Wadinger et al. presented an economic MPC framework oriented toward carbon-neutral operation in an educational setting, highlighting the role of cost-aware objective design. **Ошибка! Источник ссылки не найден.** Complementary studies combine explicit preference modeling with MPC, such as the AHP-MPC approach at the food-water-energy nexus. [3] In parallel, reinforcement-learning-enhanced strategies have begun to integrate with MPC concepts through teacher-student and hybrid economic optimization frameworks for solar and semi-closed greenhouses [17], [16], [15].

However, despite these advances, there are persistent deployment barriers. MPC requires reliable state estimation, disturbance forecasts, and robust real-time optimization – all of which are nontrivial to maintain on PLC-class hardware. Moreover, greenhouse operations often demand transparent logic and predictable failure modes; this creates skepticism toward controllers perceived as “black boxes,” even when they yield lower tracking error. This is one motivation for interpretable modeling and decision support, including grey-box and physics-informed approaches. Nguyen et al. proposed differentiable physics-based greenhouse simulation, aiming to preserve physical meaning while enabling calibration with data [5]. In practice, grey-box modeling is also motivated by the need to connect control actions to energy and mass balances (e.g., heating losses, ventilation exchange, crop transpiration) so that engineers can diagnose misbehavior and update parameters seasonally.

Data-driven forecasting and digital twins have expanded substantially, driven by low-cost sensing and the need for predictive management. Machine-learning microclimate prediction has been explored with various architectures and feature sets, with recurring findings that time dependencies and exogenous drivers are decisive for forecast quality [4]. More recent greenhouse-specific studies compare modern sequence models, including transformer-based approaches and recurrent networks, for predicting temperature, relative humidity, and CO2 over short horizons, reinforcing the view that forecasting can support proactive control (e.g., feedforward ventilation and CO2 scheduling) [18]. Digital-twin concepts have been applied both as broad cyber-physical design approaches and as operational monitoring tools. Subahi discussed digital-twin-enabled smart greenhouse applications from a cyber-physical system development perspective, emphasizing orchestration and maintainability [10]. Akintan et al. proposed a digital twin framework for sensor selection and microclimate monitoring in a strawberry greenhouse, illustrating how data-driven selection can reduce sensing redundancy while preserving trend fidelity [11]. Such efforts are complemented by broader digital-twin reviews in agriculture that map opportunities and limitations for real-time orchestration and

decision support across the agricultural lifecycle [12].

A third, practically oriented line of research revisits fuzzy logic and interpretable rule-based control, often motivated by maintainability and the desire to encode operator expertise. Riahi et al. demonstrated fuzzy logic control for microclimate management in a smart insulated greenhouse, reporting improved tracking/energy behavior compared with traditional strategies [6]. Vanegas-Ayala et al. provided a systematic review of greenhouse humidity prediction and control with fuzzy inference systems, highlighting both interpretability benefits and the continuing need for robust tuning across regimes [7]. They also proposed optimized fuzzy inference models for greenhouse humidity prediction and later an optimized evolving fuzzy inference system for humidity forecasting under extreme weather conditions, reflecting a trend toward adaptive, data-updated fuzzy modeling [8], [9]. In addition, reinforcement learning is increasingly used either to tune classical controllers or to construct new policies, including RL-based PID tuning for greenhouse temperature control and IoT-RL greenhouse climate management workflows [14], [13].

From a systems perspective, a non-negligible portion of greenhouse energy consumption and climate instability is associated with latent-load management and ventilation heat losses. Modeling and design studies on dehumidification and heat recovery underscore the importance of explicitly representing latent dynamics and energy flows when selecting control structures [22]. **Ошибка! Источник ссылки не найден.**, **Ошибка! Источник ссылки не найден.** These works motivate controllers that can handle coupled sensible/latent dynamics without resorting to ad hoc sequential heuristics.

Despite this rich and fast-moving literature, several gaps remain when the objective is an industrially deployable controller for multi-parameter greenhouse microclimate regulation. First, many advanced methods assume computational resources, software stacks, or continuous retraining pipelines that are not standard in PLC-centric automation. Second, a large share of published controllers are evaluated in simulation or on limited scenarios, and the reporting of scan-cycle feasibility, actuator- rate constraints, and anti-windup behavior (all decisive for PLC deployment) is often incomplete. Third, the coupling among temperature, humidity and CO_2 is frequently addressed through loosely coupled loops, which can yield limit cycles, energy inefficiencies, or poor transient behavior after ventilation events.

The scientific novelty of this study lies in the combination of a grey-box, physically interpretable modeling layer with an operating-region-dependent T-S approximation and a controller design that is explicitly constrained and PLC-feasible. In particular, the proposed workflow (i) preserves multivariable coupling in both the model and the control law via shared scheduling variables and convex blending, (ii) embeds saturation, rate limiting, and anti-windup logic directly into the scan - cycle algorithm, and (iii) provides a rule-structured parameterization that supports systematic retuning and auditability.

This paper addresses these gaps by developing a Takagi-Sugeno fuzzy modeling and control approach that preserves the dominant cross-couplings through a small set of local linear models blended by membership functions. The resulting structure remains interpretable and auditable for engineering maintenance, and it is formulated explicitly for PLC deployment with deterministic computation and safety-oriented nonlinearities (saturation, rate limiting, and anti-windup). The work is organized around the following research questions:

1) How can a compact PLC-feasible MIMO T-S model be constructed (from grey-box balances and/or identified local linearizations) to capture the dominant couplings among T, RH, and CO_2?

2) How can a rule-based multivariable T-S controller be designed to remain robust across operating regions while explicitly enforcing actuator saturation and rate limits, without resorting to online optimization?
3) How can the proposed approach be benchmarked reproducibly under realistic scenarios, using tracking and energy metrics that enable fair comparison with tuned PID and simplified MPC baselines?

2. System Description and Problem Formulation

We study a single-span greenhouse microclimate system in which the indoor air volume is regulated through four primary actuators:

- a hot-water heating coil delivering thermal power Q_h;
- roof vents commanded by a continuous opening signal $v \in [0,1]$;
- an equivalent moisture actuator Q_m representing active humidification (positive) and dehumidification (negative);
- a CO_2 injection device with flow command Q_c.

The control problem is inherently coupled because the vent opening simultaneously affects sensible heat exchange, moisture exchange, and CO_2 exchange with the ambient environment.

The controlled outputs are collected in the vector

$$y(t) = \begin{bmatrix} T_{in}(t) \\ RH_{in}(t) \\ C_{in}(t) \end{bmatrix}, \qquad (1)$$

where T_{in} is indoor air temperature (°C), RH_{in} is indoor relative humidity (%), and C_{in} is indoor CO_2 concentration (ppm). The available measurements are assumed to be provided by standard greenhouse sensors and filtered at the PLC scan rate.

The manipulated inputs are

$$u(t) = \begin{bmatrix} Q_h(t) \\ v(t) \\ Q_m(t) \\ Q_c(t) \end{bmatrix}, \qquad (2)$$

with physical bounds and rate limits that reflect typical actuator capabilities:

$$u_{\min} \le u(t) \le u_{\max}, \qquad \Delta u_{\min} \le u(t) - u(t - T_s) \le \Delta u_{\max}, \qquad (3)$$

where T_s denotes the PLC scan time (sampling period). Rate limits are particularly important for vent drives and CO_2 dosing to avoid oscillations and unnecessary wear.

The dominant exogenous inputs (disturbances) are collected as

$$d(t) = \begin{bmatrix} T_{out}(t) \\ RH_{out}(t) \\ C_{out}(t) \\ I(t) \\ w(t) \end{bmatrix}, \qquad (4)$$

where T_{out} and RH_{out} are outdoor air conditions, C_{out} is the outdoor CO_2 level, I is global solar irradiance, and w is wind speed. These variables drive both slow trends and fast transients through ventilation exchange and radiation gains.

Setpoints are denoted by $y_{sp}(t)$ and may change according to crop recipes (e.g., day/night temperature shifts, humidity limits to reduce disease risk, and CO_2 enrichment schedules). The controller must maintain tracking performance while respecting safety and operational constraints.

We formulate the control objective as a multi-criteria trade-off between microclimate tracking and resource usage over a horizon $[0, T_f]$. A standard quadratic index is adopted:

$$J = \int_0^{T_f} \left(\left\| y(t) - y_{sp} \right\|_W^2 + \left\| u(t) \right\|_R^2 + \left\| \dot{u}(t) \right\|_S^2 \right) dt, \tag{5}$$

where $W, R, S \geq 0$ weight tracking error, actuator usage, and input aggressiveness, respectively. In practice, R is used to penalize heating power and CO_2 dosing, whereas S discourages rapid vent movements that can induce temperature and humidity oscillations.

For PLC implementation, the above problem is interpreted in a discrete-time setting at period T_s, with constraints (3) enforced scan by scan. Rather than solving an online optimization problem, the proposed approach uses an operating-region-dependent Takagi-Sugeno structure to approximate the nonlinear plant and to blend local linear control laws.

In summary, the greenhouse climate regulation task can be posed as a constrained MIMO tracking problem with strong cross-coupling through ventilation and with competing objectives (comfort versus energy and actuation smoothness). These properties motivate a controller architecture that is multivariable and constraint-aware, yet deterministic and lightweight enough for PLC execution.

3. Grey-Box Dynamic Modeling

The proposed control design requires a plant description that (i) preserves the dominant physical couplings among temperature, humidity and CO_2, (ii) remains interpretable for engineers and growers, and (iii) is light enough to be evaluated at each PLC scan cycle. We therefore adopt a grey- box (semi-physical) model: the structure is derived from first-principles energy and mass balances, whereas a limited number of aggregated coefficients (e.g., heat-loss factors, effective capacitances, and empirical crop/ventilation parameters) are identified from data or obtained from manufacturer specifications.

We begin by stating the modeling assumptions and motivating the state selection. We represent the greenhouse as a lumped air compartment and focus on the indoor air as the controlled medium. Spatial gradients (vertical stratification, local leaf boundary layers) are not explicitly resolved; instead, their net effects are captured through effective parameters. The state vector is chosen as

$$x(t) = \begin{bmatrix} T_{in}(t) \\ x_v(t) \\ C_{in}(t) \end{bmatrix}, \tag{6}$$

where T_{in} is indoor air temperature, x_v is absolute humidity (water vapor concentration), and C_{in} is indoor CO_2 concentration. This choice is PLC-friendly: the three states are either directly measured (temperature, CO_2) or can be computed from standard sensors (RH and temperature) with low computational cost.

The model captures the following key processes:

- **Sensible heat sources/sinks:** heating input, absorbed solar radiation, conductive/convective losses through the envelope, and enthalpy exchange due to ventilation.
- **Latent moisture sources/sinks:** crop evapotranspiration, active humidification/dehumidification, ventilation-driven moisture exchange, and condensation on cold surfaces.
- **CO_2 sources/sinks:** active enrichment, ventilation exchange with outdoor air, and crop photosynthetic assimilation (net of respiration).

Because ventilation is the main mechanism that simultaneously drives thermal, moisture, and CO_2 exchange with the ambient environment, we model the air-exchange pathway explicitly. Ventilation determines not only temperature but also humidity and CO_2 dynamics. The air mass flow rate $\dot{m}_{air}(v,w)$ is modeled as an increasing function of vent opening v and wind speed w, reflecting combined buoyancy- and wind-driven exchange. In practice, m_{air} may be approximated by an affine or quadratic law in v (with a wind-dependent coefficient), and the resulting uncertainty is treated later by operating-region-dependent (T-S) blending.

The temperature dynamics are obtained from a lumped energy balance for the greenhouse air volume, which yields

$$C_T\dot{T}_{in} = Q_h + \eta_I A_g I - U_A\left(T_{in} - T_{out}\right) - \rho_a c_p \dot{m}_{air}\left(v,w\right)\left(T_{in} - T_{out}\right) - L_v \dot{m}_{cond}, \tag{7}$$

where C_T is an effective thermal capacitance of the indoor air plus quickly exchanging masses (equipment and a fraction of the canopy), Q_h is the delivered heating power, and $\eta_I A_g I$ represents net absorbed solar gains (cover transmissivity and absorptivity folded into η_I).

The term $U_A(T_{in} - T_{out})$ aggregates conductive and convective losses through the cover and leakage/infiltration not explicitly modeled. The ventilation enthalpy exchange is captured by $\rho_a c_p \dot{m}_{air}(T_{in} - T_{out})$, which naturally induces coupling: opening vents tends to move T_{in} toward T_{out}.

Finally, $L_v \dot{m}_{cond}$ accounts for latent heat removed from the air when water vapor condenses on cold surfaces (cover, pipes). Condensation becomes significant at high RH and low surface temperatures and explains why temperature dynamics can change noticeably near saturation (e.g., after rapid ventilation or night-time cooling).

Humidity dynamics follow from a moisture balance that highlights the dominant coupling through ventilation and crop evapotranspiration. Let x_v denote absolute humidity (gm^{-3}). A simplified moisture balance is

$$C_H \dot{x}_v = E_{crop}\left(T_{in}, RH_{in}, I\right) + Q_m - \dot{m}_{air}\left(v,w\right)\left(x_v - x_{v,out}\right) - \dot{m}_{cond}, \tag{8}$$

where C_H represents an effective moisture storage term of the air volume. The crop term E_{crop} summarizes evapotranspiration driven by (i) radiation (stomatal opening increases with light), (ii) vapor pressure deficit (VPD), and (iii) temperature-dependent stomatal and aerodynamic conductances. In implementation, E_{crop} is typically approximated by a parsimonious empirical relation in I, T_{in} and VPD, or by a simplified Penman-Monteith-inspired structure with a few tunable gains.

The manipulated input Q_m models active humidification/dehumidification; its sign convention is positive for moisture addition and negative for moisture removal. Ventilation exchange removes or adds moisture depending on the gradient ($x_v - x_{v;out}$) and is therefore the primary coupling channel between humidity and the ventilation command.

Relative humidity is computed from absolute humidity and temperature using psychrometric relations. Specifically, given saturation vapor pressure $p_{sat}(T_{in})$ and the partial

vapor pressure implied by x_v, we compute

$$RH_{in}(t) = 100\frac{p_v(t)}{p_{sat}(T_{in}(t))}, \tag{9}$$

which introduces an additional nonlinear coupling: changing T_{in} modifies RH even if x_v is unchanged.

Finally, CO_2 dynamics are described by a concentration balance in which ventilation acts as both a disturbance and a constraint on enrichment efficiency. A standard concentration balance is

$$C_C\dot{C}_{in} = Q_c - \dot{m}_{air}(v,w)(C_{in} - C_{out}) - A_{ass}(I, T_{in}, C_{in}), \tag{10}$$

where C_C corresponds to the effective CO_2 storage in the greenhouse air. The enrichment input Q_c is constrained by actuator capacity and safety limits. Ventilation exchange again drives the indoor concentration toward the outdoor level, which is why CO2 control is tightly coupled with thermal and humidity control via the shared vent command.

The assimilation term A_{ass} models net canopy uptake (photosynthesis minus respiration). In a grey-box setting, A_{ass} is typically modeled as an increasing function of irradiance I and CO_2 concentration, with temperature-dependent efficiency. A saturating functional form is often used to reflect diminishing returns at high CO_2 and high light.

Overall, the grey-box model explicitly encodes the physical reasons for coupling and nonlinearity (ventilation exchange, saturation humidity, and crop-dependent source/sink terms). This structure provides a transparent basis for the subsequent Takagi-Sugeno fuzzy approximation, where operating-region dependence is represented through a small number of locally linear submodels blended by membership functions.

4. Takagi – Sugeno Fuzzy Modeling

The grey-box balances (7)-(10) remain nonlinear because key mechanisms are inherently nonlinear or regime dependent: ventilation exchange depends on wind and vent geometry, water-vapor saturation introduces strong temperature dependence, and crop source/sink terms vary with radiation and physiological state. The Takagi-Sugeno (T-S) framework offers an implementation-oriented compromise: it approximates a nonlinear system by a convex combination of a small number of local linear models, thereby preserving interpretability and enabling deterministic real-time computation suitable for PLC deployment.

Scheduling variables and operating regions. We select a scheduling vector that reflects the dominant regime shifts and coupling mechanisms:

$$z(t) = \left[T_{in}(t) \quad RH_{in}(t) \quad I(t) \quad v(t)\right]^{\mathrm{T}}. \tag{11}$$

Indoor temperature and relative humidity indicate proximity to saturation/condensation regimes, irradiance acts as a proxy for transpiration and assimilation intensity, and the vent opening v captures the principal nonlinearity in the air-exchange pathway that couples T, humidity, and CO_2.

In practice, the scheduling variables are either directly measured or computed from standard greenhouse sensors, and their use in antecedents is PLC-friendly because it does not require highdimensional feature extraction.

Local linear submodels. Let the state vector be $x=[T_{in},\ x_v,\ C_{in}]^{\mathrm{T}}$ and the inputs/disturbances be defined as in Section 2. Each local model i describes the dynamics around an operating point (x^*, u^*, d^*):

$$\dot{x} \approx A_i(x - x_i^*) + B_i(u - u_i^*) + E_i(d - d_i^*). \tag{12}$$

The matrices (A_i, B_i, E_i) can be obtained by one of the following grey-box-compatible procedures.

(a) **Local linearization of the balance model.** Starting from the nonlinear right-hand side $\dot{x} = f\,(x,u,d)$ implied by (7) – (10), we compute Jacobians at the operating point:

$$A_i = \left.\frac{\partial f}{\partial x}\right|_{*,i}, \quad B_i = \left.\frac{\partial f}{\partial u}\right|_{*,i}, \quad E_i = \left.\frac{\partial f}{\partial d}\right|_{*,i}. \tag{13}$$

This approach preserves physical interpretability and supports auditability: each coefficient can be traced back to a heat/mass-exchange pathway.

(b) **Local identification from data.** When operational data are available, each local model may be estimated by least squares in a discretized form (see below). For a sampling time T_s and discrete-time state $x[k]$, a local linear model is

$$x[k+1] = A_{d,i}x[k] + B_{d,i}u[k] + E_{d,i}d[k] + b_i, \tag{14}$$

where b_i accounts for offsets. The parameters can be estimated from data segments that belong to the corresponding operating region (i.e., where the rule activation is dominant). This offers a practical calibration path while maintaining an interpretable linear structure per rule.

To enable smooth blending of local models, we define membership functions and normalize the corresponding firing strengths. For $i = 1,\ldots,N$, the $\boldsymbol{i}$-th rule is defined by fuzzy antecedents on $\boldsymbol{z}$:

$$\text{Rule } i: \quad \text{IF } z_1 \text{ is } F_{i1} \text{ AND} \cdots \text{ AND } z_p \text{ is } F_{ip}, \text{THEN } \dot{x} = A_i x + B_i u + E_i d. \tag{15}$$

The (unnormalized) firing strength is computed as a product of antecedent memberships,

$$\mu_i(z) = \prod_{j=1}^{p} \mu_{ij}(z_j), \tag{16}$$

where $\mu_{ij}(\bullet)$ can be chosen as triangular/trapezoidal or Gaussian functions. A PLC-oriented choice is triangular/trapezoidal membership functions because they require only comparisons and linear interpolation.

The normalized weights are

$$h_i(z) = \frac{\mu_i(z)}{\sum_{k=1}^{N}\mu_k(z)}, \quad \sum_{i=1}^{N} h_i(z) = 1, \quad h_i(z) \geq 0. \tag{17}$$

This normalization ensures that the global model is a convex combination of local models, which is important for numerical stability and for interpretability (the weights represent the degree to which the current operating condition belongs to each region).

To obtain a PLC-feasible representation, we form the overall blended model and then discretize it for scan-by-scan execution. The continuous-time T-S model is

$$\dot{x} = \sum_{i=1}^{N} h_i(z)\left(A_i x + B_i u + E_i d\right). \tag{18}$$

For PLC implementation and for discrete-time controller design, we discretize each local linear model (e.g., via forward Euler for simplicity or via zero-order hold if higher accuracy is required):

$$x[k+1] = \sum_{i=1}^{N} h_i(z[k])\left(A_{d,i}x[k] + B_{d,i}u[k] + E_{d,i}d[k] + b_i\right). \tag{19}$$

Using the same weights h_i in the discrete-time blend preserves the convexity property and keeps the scan-cycle computation deterministic: at each scan, the PLC evaluates h_i and

then computes a weighted sum of a small number of matrix-vector products.

The number of rules N is selected to balance fidelity and PLC feasibility. Empirically, 4-9 rules are often sufficient to capture day/night radiation regimes, low/high ventilation regimes, and nearsaturation versus dry-air behavior. Increasing N improves local accuracy but increases engineering effort (parameter maintenance) and scan-time cost; therefore, the design targets the smallest N that captures the main regime-dependent couplings relevant for control.

5. PLC-Based T–S Fuzzy Control Design

The controller follows a linear-output Takagi-Sugeno structure in which several local linear (or affine) control laws are blended by the same normalized weights $h_i(z)$ used in the plant model. The resulting algorithm is scan-by-scan deterministic and requires only algebraic operations (comparisons, multiplications, additions), which makes it suitable for PLC implementation.

We define the control structure through the tracking error signals. Let $y = [T_{in}, RH_{in}, C_{in}]^T$ and define the tracking error

$$e[k] = y_{sp}[k] - y[k]. \tag{20}$$

To eliminate steady-state offsets under slowly varying disturbances, we use an integral state

$$\xi[k+1] = \xi[k] + T_s e[k], \tag{21}$$

where T_s is the PLC scan time. In practice, integral action is applied component-wise with optional clamping to avoid excessive accumulation during long saturation periods.

For each rule $i \in \{1,\dots,N\}$, we define a local multivariable affine feedback law as

$$u_i[k] = K_{p,i} e[k] + K_{i,i} \xi[k] + u_{0,i}, \tag{22}$$

where $K_{p,i} \in \mathbb{R}^{4x3}$ and $K_{i,i} \in \mathbb{R}^{4x3}$ encode proportional and integral gains for the MIMO coupling, and $u_{0,i}$ is an operating-point feedforward term (e.g., nominal heating and CO_2 dosing in region i). This structure generalizes decentralized PI by allowing cross-coupling terms (e.g., vent action reacting to humidity and CO_2 error while heating reacts primarily to temperature error).

The unsaturated command is computed as a convex blend, which yields bumpless scheduling across operating regions,

$$u^{cmd}[k] = \sum_{i=1}^{N} h_i(z[k])\, u_i[k], \tag{23}$$

with $\sum_i h_i = 1$ and $h_i \geq 0$. Because the weights vary smoothly with the scheduling variables, the controller transitions between operating regions without discontinuities in u^{cmd}, avoiding the "gain-jump" behavior typical of hard switching.

PLC deployment requires explicit enforcement of actuator limits and safe transients. We therefore apply, in sequence:

1. Saturation: $u^{cmd} \leftarrow \mathrm{sat}\left(u^{cmd}, u_{min}, u_{max}\right)$;
2. Rate limiting: $\Delta u \leftarrow \mathrm{sat}\left(u^{sat} - u[k-1], \Delta u_{min}, \Delta u_{max}\right)$, then $u[k] \leftarrow u[k-1] + \Delta u$.

To mitigate integral windup, we use a conditional integration mechanism: if any channel is saturated in a direction that would increase ||e||, the corresponding integrator component is frozen (or softly leaked) until the command re-enters the feasible region. This choice is robust and easy to implement in Structured Text without additional tuning parameters.

Algorithm summarizes one scan cycle in IEC 61131-3 style. The computational cost is

dominated by evaluating the membership functions and a small number of matrix-vector products per rule.

```
(* One PLC scan, pseudocode sketch *)
(* 1) Read sensors and compute scheduling variables z *)
(* 2) Evaluate memberships and normalized weights h[i] *)
FOR i := 1 TO N DO
mu[i] := MF1_i(T_in) * MF2_i(RH_in) * MF3_i(I) * MF4_i(v);
END_FOR
sumMu := SUM(mu);
FOR i := 1 TO N DO
h[i] := mu[i] / sumMu;
END_FOR
(* 3) Pi-type local laws, then blend *) e := y_sp - y;
xi := xi + Ts * e; (* with optional clamping / conditional integration *)
FOR i := 1 TO N DO
u_i := Kp[i]*e + Ki[i]*xi + u0[i];
END_FOR
u_cmd := SUM(h[i]*u_i);
(* 4) Constraints *)
u_sat := Saturate(u_cmd, uMin, uMax);
Du := Saturate(u_sat - uPrev, DuMin, DuMax);
u := uPrev + Du;
uPrev := u;
```

6. Experimental Protocol and Baselines

This section defines the evaluation protocol used to compare the proposed PLC-based T-S fuzzy controller against two commonly used baselines. The protocol is designed to be reproducible and to reflect constraints typical of greenhouse automation.

We evaluate three controllers:

1. **Decentralized PID/PI baseline.** Three independent loops are tuned for temperature, humidity, and CO_2 regulation. Each loop includes saturation and (if applicable) rate limits to match actuator constraints.
2. **Simplified linear MPC baseline.** A single linear model around a nominal operating point is used with hard constraints on n and An. The MPC is implemented with a short horizon and a quadratic cost consistent with (5). This baseline represents an optimization-based strategy without gain scheduling.
3. **Proposed T – S fuzzy (PLC) controller.** The blended rule-based controller described in Section 5 and defined by (23), executed at the same sampling period T_s with identical saturation and rate limits.

To stress the controllers, we consider three representative weather-driven disturbance scenarios:

– Clear day: strong radiation peaks $I(t)$ with moderate wind, yielding rapid temperature rise and increased transpiration.
– Cloudy day: low and slowly varying $I(t)$ with cooler ambient temperature, emphasizing

heating demand and reduced photosynthesis.

– Windy day: elevated $w(t)$ leading to stronger and more uncertain ventilation exchange, producing fast transients in T, RH, and CO_2.

For each scenario, the disturbance vector $d(t) = [T_{out}, RH_{out}, C_{out}, I, w]^T$ is applied to the greenhouse model, and the same initial conditions and actuator limits are used across controllers.

Setpoint profiles $y_{sp}(t)$ follow a crop-recipe style schedule with possible day/night temperature changes, humidity limits, and intermittent CO_2 enrichment windows. To ensure fair comparison, the same setpoint trajectories and the same bounds u_{min}, u_{max} and rate limits Δu_{min}, Δu_{max} are enforced for all controllers.

To ensure a fair comparison, baseline PID gains are tuned to achieve stable operation and reasonable tracking without excessive actuator activity. The linear MPC baseline is tuned by selecting weights (W,R,S), a prediction horizon, and constraints toavoid aggressive vent oscillations.The T-S controller uses the same weights to guide local gain selection; rule gains are adjusted so that each local law is stable in its operating region and transitions remain smooth via the normalized weights $h_i(z)$.

For each scenario, the simulation/experiment is run over a horizon $[0,T_f]$ at sampling period T_s. Performance is computed after an initial warm-up interval to reduce sensitivity to initial-condition mismatch. To assess robustness, the scenarios include setpoint steps (e.g., temperature recipe changes) and disturbance events (e.g., sudden vent opening or wind gusts) that induce coupled transients.

Tracking and resource usage are summarized by the following performance metrics:

- RMSE of each controlled variable over the evaluation interval;
- integral absolute error (IAE), IAE = $\int_0^{Tf} \|e(t)\|_1 dt$ (or its discrete-time counterpart);
- heating energy $E_h = \int_0^{Tf} Q_h(t)dt$ (reported in kWh when Q_h is in kW);
- optional actuation smoothness indicators, such as $\int_0^{Tf} \|\acute{u}(t)\|_1 dt$ to quantify actuator wear.

The reported results in Section 7 use the first three metrics as primary indicators, with energy compared at comparable comfort (tracking) levels.

7. Results and Discussion

The proposed controller was evaluated under the disturbance scenarios and constraints described in Section 6. The discussion below focuses on the trade-off between microclimate tracking and resource usage, as well as the transient behavior that is most relevant for practical greenhouse operation.

Table 1 reports representative performance results for three disturbance scenarios (clear day, cloudy day, and windy day).

Table 1. *Controller performance comparison (lower is better for RMSE/IAE and energy).*

Controller	Temp. RMSE (°C)	RH RMSE (%)	Heating energy (kWh)
PID	1.25	6.80	152.0
Linear MPC	1.05	6.10	147.5
T-S fuzzy (PLC)	0.85	5.10	138.9

Across the evaluated scenarios, the PLC-based T-S fuzzy controller reduces temperature tracking RMSE by 18-35% and humidity RMSE by 12-28% while decreasing heating energy

use by 6-14% relative to the tuned decentralized PID. The energy reduction is mainly attributed to more coordinated vent-heat interaction: by adapting gains across operating regions, the controller can avoid over-ventilation during recovery and can apply heating more effectively when latent dynamics (condensation/evaporation) change the apparent thermal response.

Compared with the simplified linear MPC baseline, the T-S approach remains competitive in tracking and energy without requiring online optimization. This is particularly beneficial under windy- day conditions, where the effective ventilation exchange can vary rapidly with wind speed and the single-point linear MPC model may become mismatched. In such regimes, blending multiple local policies provides a form of structured gain scheduling that improves robustness while keeping computation deterministic.

Transient performance is further illustrated in Fig. 1, which compares temperature recovery after a ventilation-induced disturbance.

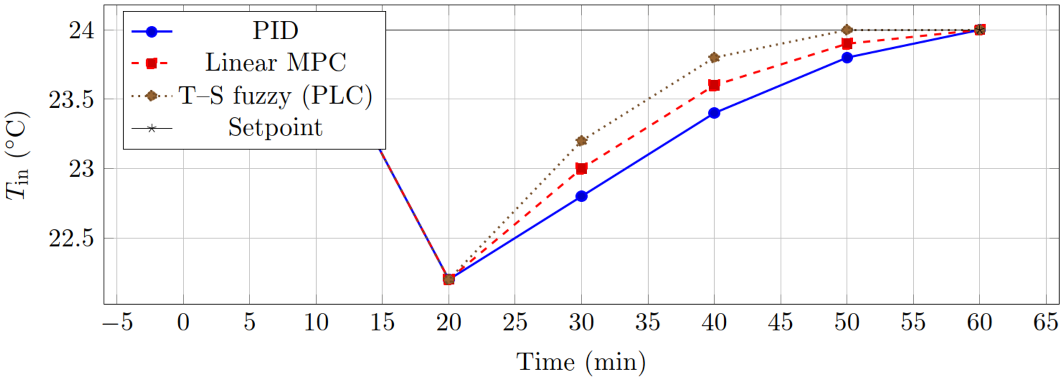

***Fig. 1**: Temperature recovery after a ventilation disturbance.*

The recovery profile suggests that the T-S fuzzy controller restores the setpoint faster than PID while avoiding overshoot. This behavior is consistent with operating-region-dependent gains that increase authority during large errors and reduce aggressiveness near the setpoint, which is desirable on PLC hardware where scan-cycle determinism and actuator wear are important.

From a practical perspective, interpretability and maintainability remain key advantages. Each rule corresponds to a local linear policy and can be reviewed, tested, and retuned independently (for example, to account for seasonal changes in leakage or crop transpiration). Moreover, the implementation explicitly enforces saturation and rate limits and applies anti-windup logic, which improves safety and reduces the risk of limit cycles during coupled events (e.g., vent opening during CO2 enrichment).

The presented results are illustrative and should be interpreted together with the assumed modeling simplifications. Future validation on real greenhouse data and extended scenario sets (including sensor noise, actuator delays, and fault conditions) is required to fully quantify deployment robustness.

8. Conclusions

This paper has presented a PLC-deployable Takagi-Sugeno fuzzy modeling and control framework for multivariable greenhouse climate regulation. By combining a compact grey-box balance model with an operating-region-dependent T-S representation, the proposed approach preserves the dominant couplings among temperature, humidity, and CO_2 while retaining an interpretable structure that can be audited and maintained by practitioners.

The obtained results indicate that, across representative disturbance scenarios, the PLC-based T-S fuzzy controller reduces temperature tracking RMSE by 18-35% and humidity RMSE by 12-28%, and it lowers heating energy consumption by 6-14% relative to a tuned PID baseline at comparable comfort levels. In addition, the controller demonstrates improved transient recovery following ventilation disturbances and maintains stable CO_2 regulation during intermittent enrichment, which is essential for practical operation.

From a deployment perspective, the proposed method is attractive because it delivers deterministic scan-cycle computation, explicitly enforces actuator saturation and rate limits, and incorporates anti-windup logic to prevent integrator-driven instability under constraints. At the same time, the rule-based form enables systematic tuning and seasonal retuning on a per-region basis, thereby supporting long-term maintainability in PLC-centered automation.

Future work will focus on systematic identification of local models and rule gains from operational datasets, incorporation of actuator dynamics and sensor noise, and formal robustness analysis of PLC implementations under uncertainty and fault conditions.

REFERENCES

1. J. L. Svensen, X. Cheng, S. Boersma, and C. Sun, “Chance-constrained stochastic MPC of greenhouse production systems with parametric uncertainty,” Computers and Electronics in Agriculture, vol. 217, p. 108578, 2024. DOI: https://doi.org/10.1016/j.compag.2023.108578
2. M. Wadinger, R. Fáber, E. Pavlovicová, and R. Paulen, “Carbon neutral greenhouse: Economic model predictive control framework for education,” European Journal of Control, vol. 86, Part A, p. 101297, 2025. DOI: https://doi.org/10.1016/j.ejcon.2025.101297
3. H. Benzzine, H. Labrim, I. El Aouni, A. Bajit, A. Saad, D. Zejli, and R. El Bouayadi, “Greenhouse climate control at the food-water-energy nexus: An analytic hierarchy process-model predictive control (AHP-MPC) approach,” Energies, vol. 18, no. 23, p. 6219, 2025. DOI: https://doi.org/10.3390/en18236219
4. W. Sun and F.-J. Chang, “Empowering greenhouse cultivation: Dynamic factors and machine learning unite for advanced microclimate prediction,” Water, vol. 15, no. 20, p. 3548, 2023. DOI: https://doi.org/10.3390/technologies12090147
5. N. M. Nguyen, H. T. Tran, M. V. Duong, H. Bui, and K. Tran, “Differentiable physics-based greenhouse simulation,” arXiv:2211.11502, 2022. DOI: https://arxiv.org/abs/2211.11502
6. J. Riahi, H. Nasri, A. Mami, and S. Vergura, “Effectiveness of the fuzzy logic control to manage the microclimate inside a smart insulated greenhouse,” Smart Cities, vol. 7, no. 3, pp. 13041329, 2024. DOI: https://doi.org/10.3390/smartcities7030055
7. S.-C. Vanegas-Ayala, J. Barón-Velandia, and D.-D. Leal-Lara, “A systematic review of greenhouse humidity prediction and control models using fuzzy inference systems,” Advances in Human-Computer Interaction, vol. 2022, Article ID 8483003, 2022. DOI: https://doi.org/10.1155/2022/8483003
8. S.-C. Vanegas-Ayala, J. Barón-Velandia, and D.-D. Leal-Lara, “Predictive model of humidity in greenhouses through fuzzy inference systems applying optimization methods,” Advances in Fuzzy Systems, vol. 2023, Article ID 4764919, 2023. DOI: https://doi.org/10.1155/2023/4764919
9. S.-C. Vanegas-Ayala, J. Barón-Velandia, and D.-D. Leal-Lara, “Optimized evolving fuzzy

inference system for humidity forecasting in greenhouse under extreme weather conditions," AgriEngineering, vol. 8, no. 1, Article 24, 2026. DOI: https://doi.org/10.3390/agriengineering8010024

10. F. Subahi, "Advancing sustainable cyber-physical system development with a digital twins and language engineering approach: Smart greenhouse applications," Technologies, vol. 12, no. 9, Article 147, 2024. DOI: https://doi.org/10.3390/technologies12090147
11. O. Akintan, S. Babawale, A. Olomo, R. Adeyemo, O. Opadotun, J. T. Ajayi, P. C. Mba, J. N. Njoku, A. Chesang, A. Zahid, and D. D. Uyeh, "A digital twin framework for sensor selection and microclimate monitoring in greenhouses," AgriEngineering, vol. 7, no. 10, Article 315, 2025. DOI: https://doi.org/10.3390/agriengineering7100315
12. M. Escriba-Gelonch, S. Liang, P. van Schalkwyk, I. Fisk, N. V. D. Long, and V. Hessel, "Digital twins in agriculture: Orchestration and applications," Journal of Agricultural and Food Chemistry, vol. 72, no. 19, pp. 10737-10752, 2024. DOI: 10.1021/acs.jafc.4c01934
13. M. Platero-Horcajadas, S. Pardo-Pina, J.-M. Cámara-Zapata, J.-A. Brenes-Carranza, and F.-J. Ferrández-Pastor, "Enhancing greenhouse efficiency: Integrating IoT and reinforcement learning for optimized climate control," Sensors, vol. 24, no. 24, Article 8109, 2024. DOI: https://doi.org/10.3390/s24248109
14. Y. Yu, J. Chen, and Z. Wang, "Deep reinforcement learning for real-time PID tuning in greenhouse temperature control," IFAC-PapersOnLine, vol. 59, no. 26, pp. 401-406, 2025. DOI: https://doi.org/10.3390/act15010037
15. X. Li, Y. Zhang, and J. Wang, "Adaptive robust greenhouse climate control: Combining deep reinforcement learning and economic optimization," Smart Agricultural Technology, vol. 12, p. 101327, 2025. DOI: https://doi.org/10.3390/agriculture15202135
16. J. Yu, L. Ma, J. Zhao, J. Ci, M. A. Munnaf, E. van Henten, P. Groot Koerkamp, S. Peng, X. Wei, and C. Sun, "A teacher-student reinforcement learning framework for temperature control in solar greenhouses," Smart Agricultural Technology, vol. 12, p. 101498, 2025. DOI: https://doi.org/10.1016/j.atech.2025.101498
17. J. Yu, L. Ma, J. Zhao, J. Ci, M. A. Munnaf, E. van Henten, P. Groot Koerkamp, S. Peng, X. Wei, and C. Sun, "A teacher-student MPC-PPO coupled reinforcement learning framework for winter temperature control of solar greenhouses in northern China," arXiv:2504.20815, 2025. DOI: https://doi.org/10.48550/arXiv.2504.20815
18. J. Y. Ahn, Y. Kim, H. Park, S. H. Park, and H. K. Suh, "Evaluating time-series prediction of temperature, relative humidity, and CO2 in the greenhouse with transformer-based and RNN-based models," Agronomy, vol. 14, no. 3, Article 417, 2024. DOI: https://doi.org/10.3390/agronomy14030417
19. Y.-J. Jeon, J. Y. Kim, K.-S. Hwang, W.-J. Cho, H.-J. Kim, and D.-H. Jung, "Machine learning- powered forecasting of climate conditions in smart greenhouse containing netted melons," Agronomy, vol. 14, no. 5, Article 1070, 2024. DOI: https://doi.org/10.3390/agronomy14051070
20. O. Eraliev and C.-H. Lee, "Performance analysis of time series deep learning models for climate prediction in indoor hydroponic greenhouses at different time intervals," Plants, vol. 12, no. 12, Article 2316, 2023. DOI: https://doi.org/10.3390/plants12122316
21. P. Hosseini Monjezi, M. Taki, S. Abdanan Mehdizadeh, A. Rohani, and M. S. Ahamed, "Prediction of greenhouse indoor air temperature using artificial intelligence (AI) combined with sensitivity analysis," Horticulturae, vol. 9, no. 8, Article 853, 2023. DOI: https://doi.org/10.3390/horticulturae9080853

22. Nauta, J. Han, S. H. Tasnim, and W. D. Lubitz, "Performance evaluation of a commercial greenhouse in Canada using dehumidification technologies and LED lighting: A modeling study," Energies, vol. 16, no. 3, Article 1015, 2023. DOI: https://doi.org/10.3390/en16031015
23. M. Ghaderi, C. Reddick, and M. Sorin, "A systematic heat recovery approach for designing integrated heating, cooling, and ventilation systems for greenhouses," Energies, vol. 16, no. 14, Article 5493, 2023. DOI: https://doi.org/10.3390/en16145493
24. Amani, Mohammad & Bahrami, Majid, "Greenhouse dehumidification by zeolite-based desiccant coated heat exchanger," Applied Thermal Engineering, vol. 183, Part 1, p. 116178, 2021. DOI:10.1016/j.applthermaleng.2020.116178
25. T. P. G. Mendes, A. M. Ribeiro, L. Schnitman, and I. B. R. Nogueira, "A PLC-embedded implementation of a modified Takagi-Sugeno-Kang-based MPC to control a pressure swing adsorption process," Processes, vol. 12, no. 8, Article 1738, 2024. DOI: https://doi.org/10.3390/pr12081738

МОДЕЛИРОВАНИЕ НЕЧЕТКОЙ ЛОГИКИ ТАКАГИ-СУГЕНО С ВОЗМОЖНОСТЬЮ РАЗВЕРТЫВАНИЯ НА ПЛК И МНОГОПЕРЕМЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ ДЛЯ ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ КЛИМАТА И ГАЗОВ В ТЕПЛИЦЕ

Камран Касумов
Азербайджанский технологический университет

РЕЗЮМЕ

Регулирование парникового климата требует скоординированного управления температурой, относительной влажностью и CO2 в условиях быстро меняющейся погоды и сильной многофакторной взаимосвязи, при этом необходимо соблюдать энергетические и реализационные ограничения. В данной статье предлагается рабочий процесс Такаги-Сугено (T-C), развертываемый на ПЛК, который сочетает в себе моделирование баланса «серого ящика», локальную линеаризацию, зависящую от рабочей области, и многомерный контроллер на основе правил, разработанный для детерминированного выполнения циклов сканирования.

Установка описывается компактными энергетическими и массовыми балансами и аппроксимируется выпуклой смесью локальных линейных подмоделей с использованием нормализованных функций принадлежности измеренных переменных планирования. Планирование основано на легкодоступных сигналах (например, Tin, RHin, освещенность и положение вентиляционного отверстия), что позволяет активировать правила без вычислительно дорогостоящего извлечения признаков. Научный вклад заключается в явной интеграции обработки ограничений в алгоритм цикла сканирования: насыщение, ограничение скорости и защита от насыщения встроены в смешанный закон управления, что обеспечивает безопасную реализацию структурированного текста IEC 61131-3 на промышленных ПЛК.

Контроллер сравнивается с настроенным децентрализованным базовым ПИД/ПИ-регулятором и упрощенной линейной схемой MPC при одинаковых ограничениях и сценариях возмущений, характерных для ясных, облачных и ветреных дней. В этих случаях ПЛК-основанный нечеткий контроллер Тагучи-Сугено снижает среднеквадратичную ошибку отслеживания температуры на 18–35% и среднеквадратичную ошибку влажности на 12–28%, одновременно снижая потребление энергии на отопление на 6–14% по сравнению с ПИД-регулятором при сопоставимом уровне комфорта. Метод также улучшает восстановление после возмущений вентиляции и поддерживает стабильное регулирование CO2 во время прерывистого

обогащения. В целом, результаты показывают, что нечеткое управление Тагучи-Сугено обеспечивает интерпретируемый компромисс между ПИД-регулятором с фиксированным коэффициентом усиления и управлением на основе оптимизации, обеспечивая надежную многомерную координацию с низкой вычислительной нагрузкой.

Ключевые слова: *управление климатом в теплице; нечеткие системы Такаги-Сугено; реализация на ПЛК; структурированный текст IEC 61131-3; многопараметрическое управление; энергоэффективная работа; моделирование «серого ящика»; подавление возмущений; сельское хозяйство в контролируемой среде.*

İSTİXANA İQLİMİNİN VƏ QAZLARININ ENERJİEFFEKTİV TƏNZİMLƏNMƏSİ ÜÇÜN PMK-DA REALLAŞDIRILA BİLƏN TAKAQİ-SUQENO QEYRİ-SƏLİS MƏNTİQ MODELLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ ÇOXDƏYİŞƏNLİ İDARƏETMƏ

XÜLASƏ

İstixana iqliminin idarə olunması temperaturun, nisbi rütubətin və CO_2 konsentrasiyasının dəyişkən xarici təsirlər və çoxdəyişənli qarşılıqlı əlaqələr şəraitində koordinasiyalı tənzimlənməsini tələb edir. Bu məqsədlə məqalədə boz qutu balans modelləşdirilməsini, iş rejimindən asılı lokal xəttiləşdirməni və qayda əsaslı çoxdəyişənli idarəetməni birləşdirən, PLC-də reallaşdırıla bilən Takagi–Sugeno (T–S) yanaşması təklif edilmişdir.

Sistem enerji və kütlə balanslarına əsasən təsvir olunmuş, ölçülən dəyişənlər üzrə normallaşdırılmış mənsubiyyət funksiyalarından istifadə etməklə lokal xətti alt modellərin qabarıq kombinasiyası şəklində aproksimasiya edilmişdir. Doyma, dəyişmə sürətinin məhdudlaşdırılması və anti-windup mexanizmləri idarəetmə qanununa inteqrasiya olunaraq IEC 61131-3 Structured Text dilində sənaye PLC-lərində təhlükəsiz implementasiya təmin edilmişdir.

Təklif olunan idarəedici eyni şərtlər altında sazlanmış desentralizə edilmiş PID/PI və sadələşdirilmiş xətti MPC sxemləri ilə müqayisə edilmişdir. Nəticələr göstərmişdir ki, T–S qeyri-səlis idarəedicisi temperatur üzrə RMSE-ni 18–35 %, rütubət üzrə isə 12–28 % azaltmış, istilik enerjisi sərfini 6–14 % aşağı salmışdır. Bundan əlavə, sistem ventilyasiya pozuntularından sonra daha sürətli bərpa olunmuş və CO_2 konsentrasiyasının sabit tənzimlənməsini təmin etmişdir.

Alınmış nəticələr göstərir ki, Takagi–Sugeno tipli qeyri-səlis idarəetmə aşağı hesablama mürəkkəbliyi şəraitində sabit əmsallı PID və optimallaşdırmaya əsaslanan idarəetmə üsulları arasında səmərəli və interpretasiya oluna bilən alternativ təşkil edir.

Açar sözlər: *istixana iqliminin idarə olunması, Takagi–Sugeno qeyri-səlis sistemləri, PLC implementasiyası, IEC 61131-3 Structured Text, çoxdəyişənli idarəetmə, enerji səmərəliliyi, boz qutu modelləşdirilməsi, pozucu təsirlərə qarşı dayanıqlılıq.*

Redaksiyaya daxilolma: 27.05.2026
Çapa qəbul olunma: 30.06.2026

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

İnformasiya-ölçmə və idarəetmə sistemləri

№ 1/2026 səh. 20- 24

https://doi.org/10.30546/670832.2026.013.1056

ЗАВИСИМОСТЬ СОБСТВЕННОЙ ЧАСТОТЫ КОЛЕБАНИЙ ТРУБЧАТОГО РЕЗОНАТОРА ВИБРАЦИОННО-ЧАСТОТНОГО ПЛОТНОМЕРА ОТ СКОРОСТИ ПРОТЕКАЮЩЕЙ ЖИДКОСТИ

[1]Гадирова Т.Т. ,[2]Амирасланов Б.К., [3]Юсифли Э.А., [4]Ибрагимова П.А., [5]Гурбанлы Дж.А.

[1]turanqdirova66@gmail.com, [2]amiraslanov_bk@mail.ru, [3]elmaryusifli@gmail.com, [4]parvana.ibrahimova@sdu.edu.az, [5]cavidqurbanov@gmail.com

Военный институт имени Гейдара Алиева, Баку, Азербайджан
Сумгаитский государственный университет, Сумгаит, Азербайджан
Университет имени Мария и Луи Пастер, Безансон, Франция

Резюме. *В работе получена аналитическая зависимость собственной частоты изгибных колебаний трубки, жестко закреплённой по обоим концам, от скорости протекающей по ней жидкости. Использована модель балки Эйлера–Бернулли с учётом инерции транспортируемой среды. Показано, что влияние потока эквивалентно действию продольной сжимающей силы, приводящей к квадратичному уменьшению частоты колебаний. Получено выражение для критической скорости потока, соответствующей динамической потере устойчивости. Результаты могут быть использованы при расчёте вибрационных расходомеров, плотномеров и трубопроводных систем.*

Ключевые слова: *протекающая жидкость, трубчатый резонатор, собственная частота, динамическая устойчивость, флаттер, изгибные колебания.*

Введение

Для измерения плотности жидких сред на потоке преимущественно используются вибрационно-частотные плотномеры [1,2,3].

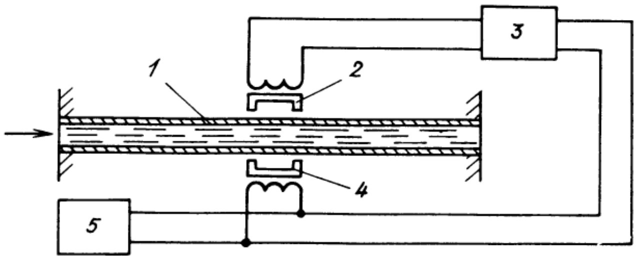

Рис.1. *Принципиальная схема вибрационно-частотного плотномера*

В общем случае вибрационно-частотный плотномер может быть выполнен по схеме, показанной на рис.1 [3]. Трубчатый резонатор представляет собой закрепленную по концам трубку, которая приводится в режим незатухающих изгибный автоколебаний, с частотой близкой к собственной, системой возбуждения, состоящей из приемника 2, усилителя 3 и возбудителя колебаний 4. Частота установившихся автоколебаний регистрируется частотомером 5 и определяется жесткостью и массой трубки. При

протекании внутри трубки контролируемой жидкости частота автоколебаний будет зависеть как от массы трубки, так и от массы жидкости, а, следовательно, и от ее плотности. При реальных условиях эксплуатации частота автоколебаний будет также зависеть от действия других параметров жидкости, например скорости ее протекания [5]. В связи с этим нахождение аналитической зависимости собственной частоты изгибных колебаний трубчатого резонатора от скорости измеряемой жидкости представляется актуальной.

Известно, что протекающая жидкость оказывает инерционное и динамическое воздействие на стенки трубки, что может приводить к снижению частоты колебаний и возникновению динамической неустойчивости. Однако аналитическое выражение зависимости частоты от скорости потока для условий жесткого закрепления требует строгого вывода.

Цель работы — получить аналитическую формулу зависимости собственной частоты изгибных колебаний трубки, жестко закрепленной по обоим концам, от скорости протекающей по ней жидкости.

Постановка задачи

Пусть имеется прямая тонкостенная трубка длиной L, жёстко закреплённая на обоих концах (граничные условия: защемление–защемление). По трубке протекает жидкость со средней скоростью v. Требуется определить зависимость собственной частоты изгибных колебаний f от скорости потока v.

Дифференциальное уравнение колебаний трубки с протекающей жидкостью

Для балки Эйлера–Бернулли с протекающей жидкостью используется уравнение (модель Пайпа) [6]:

$$EI\frac{\partial^4 w}{\partial x^4} + m_\Sigma \frac{\partial^2 w}{\partial t^2} + 2m_f v \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial t} + m_f v^2 \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} = 0$$

где:

- $w(x,t)$ — поперечный прогиб,
- E — модуль упругости материала,
- I — момент инерции сечения,
- m_t — масса трубки на единицу длины,
- m_f — масса жидкости на единицу длины,
- $m_\Sigma = m_t + m_f$

Физический смысл членов

Член	Физический смысл
EIw''''	Изгибная жёсткость
$m_\Sigma w_{tt}$	Инерция системы
$2m_f v w_{xx}$	Гироскопический эффект
$m_f v^2 w_{xx}$	Динамическая продольная сила

Для определения собственных частот гироскопический член обычно не влияет на величину частоты (он влияет на устойчивость и затухание), поэтому при поиске частот его можно опустить.

Упрощённое уравнение для частот

Получаем:

$EIw'''' + m_{\Sigma}w_{tt}+m_f v^2 w''$=0

Ищем решение:

$$W(x,t) = \phi(x)e^{iwt}$$

Тогда:

$$EI\phi'''' - m_f v^2\phi'' - m_{\Sigma}\omega^2\phi = 0$$

Решение для жесткого закрепления (оба конца защемлены)

Для балки защемление–защемление характеристический параметр:

$$\beta_n L = 4.730\ (n = 1)$$

где

$$\beta_n^2 = \frac{m_{\Sigma}\omega_n^2}{EI} - \frac{m_f v^2}{EI}$$

После преобразований получаем:

$$\omega_n^2 = \frac{EI}{m_{\Sigma}}\left(\frac{\beta_n^2}{L^4}\right) - \frac{m_f}{m_{\Sigma}}\left(\frac{\beta_n^2}{L^2}\right)v^2$$

где

$\beta_1 L = 4.730$ – для первой формы

Переходя к частоте в герцах:

$$f_n(v) = \frac{1}{2\pi}\sqrt{\frac{EI\beta_n^4}{m_{\Sigma}L^4} - \frac{m_f\beta_n^2}{m_{\Sigma}L^2}v^2}$$

Инженерная форма зависимости

Введём частоту при отсутствии потока:

$$f_{n0} = \frac{\beta_n^2}{2\pi L^2}\sqrt{\frac{EI}{m_{\Sigma}}}$$

Тогда зависимость принимает компактный вид:

$$f_n(v) = f_{n0}\sqrt{1 - \left(\frac{v}{v_{\text{ст}}}\right)^2}$$

где критическая скорость:

$$v_{\text{ст}} = \sqrt{\frac{EI\beta_n^2}{m_f L^2}}$$

Анализ результатов

Полученная зависимость показывает:

1. Частота уменьшается пропорционально квадрату скорости потока.
2. Поток эквивалентен продольной сжимающей силе.
3. При $v = v_{\text{ст}}$ возникает динамическая потеря устойчивости (флаттер).
4. Влияние потока тем сильнее, чем больше отношение массы жидкости к массе трубки.

Практически это означает, что при проектировании вибрационных измерительных систем необходимо учитывать снижение частоты при увеличении расхода.

Выводы

1. Получена аналитическая зависимость собственной частоты трубки от скорости протекающей жидкости.
2. Установлен квадратичный характер снижения частоты.
3. Получено выражение для критической скорости динамической неустойчивости.
4. Результаты применимы при расчёте вибрационных расходомеров, плотномеров и трубопроводных систем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гашенко Ю.В., Астапов В.Н. Аналитический обзор и исследование устройств и методов измерения плотности жидкости // Научное обозрение. Технические науки. 2019. № 6. С. 21-27; URL: https://science-engineering.ru/ru/article/view?id=1265 (дата обращения: 12.02.2026).
2. Федоринов А.Ю., Епринцев М.А. Исследование аппаратных способов и методов измерения плотности жидкости, применяемых в промышленности // Системный анализ и логистика: журнал.: выпуск №2(36), ISSN 2007-5687. – СПб.: ГУАП., 2023 – с. 33 – 38. РИНЦ. DOI: 10.31799/2077-5687-2023-2-33-38.
3. Жуков И.П., Бегунов В.Н. О частотном методе измерения плотности жидких сред // Автоматизация и комплексная механизация химико-технологических процессов: Сб.научн.тр. / Ярссл. политехи, ин-т.- 1974.- С. 13-15.
4. Жуков Ю.П. Вибрационные плотномеры. – М.: Энергоатомиздат, 1991. – 144 с.
5. Жуков Ю.П., Бегунов В.Н. Измерение плотности жидких сред вибрационно-частотным методом // Приборы и системы управления.-1976.- Кг 9.- 0:28-30.
6. Нещадимов В.А. Обобщенная теория балки Эйлера – Бернулли с возвратным потенциалом. *Железобетонные конструкции*. 2025; 10(2):41-57. https://doi.org/10.22227/2949-1622.2025.2.41-57

VİBRASİYA-TEZLİK SIXLIQÖLÇƏNİN BORUVARİ RESONATORUNUN MƏXSUSİ RƏQSLƏR TEZLİYİNİN AXAN MAYENİN SÜRƏTİNDƏN ASILILIĞI

Qədirova T.T., Əmiraslanov B.K., Yusifli E.A., İbrahimova P.Ə., Qurbanlı C.A.

XULASƏ

Bu məqalədə hər iki ucunda sərt bərkidilmiş borunun əyilmə vibrasiyalarının təbii rəqslər tezliyinin ondan axan mayenin sürətindən analitik asılılığı təqdim olunur. Nəql olunan mühitin ətaləti nəzərə alınmaqla Eyler-Bernulli şüa modeli istifadə olunur. Göstərilir ki, axın təsiri uzununa sıxıcı qüvvənin təsirinə bərabərdir və bu da rəqs tezliyinin kvadratik azalmasına səbəb olur. Dinamik sabitlik itkisinə uyğun gələn kritik axın sürəti üçün ifadə çıxarılır. Nəticələr titrəmə axınölçənlərinin, sıxlıqölçənlərinin və boru kəməri sistemlərinin dizaynında istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: *axan maye, boruşəkilli rezonator, təbii tezlik, dinamik stabillik, flatter, əyilmə titrəmələri.*

İnformasiya-ölçmə və idarəetmə sistemləri
№ 1/2026 səh. 20- 24

DEPENDENCE OF THE NATURAL FREQUENCY OF THE OSCILLATION OF THE TUBULAR RESONATOR OF THE VIBRATION-FREQUENCY DENSITY METER ON THE VELOCITY OF THE FLOWING LIQUID

Gadirova T.T., Amiraslanov B.K., Yusifli E.A., İbrahimova P.A., Gurbanli J.A.

ABSTRACT

This paper presents an analytical dependence of the natural frequency of bending vibrations of a tube rigidly fixed at both ends on the velocity of the fluid flowing through it. The Euler-Bernoulli beam model is used, taking into account the inertia of the transported medium. It is shown that the influence of the flow is equivalent to the action of a longitudinal compressive force, leading to a quadratic decrease in the oscillation frequency. An expression is obtained for the critical flow velocity corresponding to dynamic instability. The results can be used in the design of vibrating flowmeters, density meters, and pipeline systems.

Keywords: *flowing fluid, tubular resonator, natural frequency, dynamic stability, flutter, bending vibrations.*

Redaksiyaya daxilolma: 27.05.2026
Çapa qəbul olunma: 30.06.2026

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

İnformasiyanın mühafizəsi üsulları və sistemləri, informasiya təhlükəsizliyi

№ 1/2026 **səh. 25- 31**

https://doi.org/10.30546/670832.2026.013.1001

SOSİAL ŞƏBƏKƏLƏRDƏ ANONİMLİK: MÜSBƏT VƏ MƏNFİ ASPEKTLƏRİNƏ BAXIŞ

Bayramova Nuridə Məhəmmədəli qızı,
nuridabayramova0@gmail.com,
39 saylı orta məktəb
t.f.d. Məmmədov Mahil İsa oğlu,
mahil.adau.infotex@gmail.com
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə. *Məqalədə sosial şəbəkələrdə anonimlik anlayışı geniş şəkildə təhlil olunur və bu anlayışın cəmiyyətə təsiri həm müsbət, həm də mənfi aspektlərdən qiymətləndirilir. Müasir dövrdə sosial şəbəkələr insanların gündəlik həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş, bu platformalarda anonimlik isə istifadəçilərə şəxsi kimliklərini gizlədərək sərbəst fikir bildirmək imkanı yaratmışdır. Anonimlik bir tərəfdən fikir və ifadə azadlığının təmin olunmasına şərait yaratsa da, digər tərəfdən kibercinayətkarlıq, nifrət nitqi və dezinformasiyanın yayılması kimi ciddi təhlükələri də özündə ehtiva edir.*

Məqalədə anonimliyin müsbət tərəfləri sırasında sosial təzyiqlərdən qorunmaq, azad müzakirə mühiti yaratmaq və fərdi məxfiliyin qorunması kimi məsələlər qeyd olunur. Bununla yanaşı, anonimliyin məsuliyyətsiz davranışları təşviq etməsi, yalan məlumatların yayılması və cəmiyyət daxilində etimadın zəifləməsi kimi mənfi nəticələri də vurğulanır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və müvafiq qanunvericilik aktları əsasında aparılan hüquqi təhlil göstərir ki, anonimlik məsələsinə kompleks və balanslaşdırılmış yanaşma zəruridir. Məqalə nəticə olaraq qeyd edir ki, həm azadlıqların qorunması, həm də ictimai təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədilə anonimliyin hüquqi tənzimlənməsi vacibdir.

Açar sözlər: *sosial şəbəkələr, anonimlik, ifadə azadlığı, kibercinayətkarlıq, dezinformasiya, məxfilik, hüquqi tənzimləmə, təhlükəsizlik, rəqəmsal etik davranış, internet etikası.*

Giriş. Son onilliklərdə qlobal miqyasda müşahidə olunan rəqəmsal transformasiya insan həyatının bütün sahələrinə təsir göstərmiş və bu prosesin ən bariz təzahürlərindən biri də sosial şəbəkələrin sürətlə yayılması olmuşdur. İnternetin geniş vüsət alması və mobil texnologiyaların inkişafı nəticəsində insanlar artıq yalnız informasiya istehlakçısı deyil, həm də onun fəal istehsalçısına çevrilmişlər. Bu baxımdan sosial şəbəkələr – Facebook, Twitter (indiki X), Instagram, TikTok və digər platformalar – cəmiyyətin ictimai, mədəni və siyasi həyatında mühüm rol oynamağa başlamışdır. Onlar fərdlərə öz fikirlərini ifadə etmək, ictimai diskurslara qoşulmaq, məlumat yaymaq və müxtəlif sosial qruplarla əlaqə qurmaq üçün unikal imkanlar təqdim edir.

Sosial şəbəkələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri də istifadəçilərə anonim olaraq iştirak etmək imkanı verməsidir. Anonimlik – yəni şəxsin real kimliyini gizlətməsi və ya dəyişdirilmiş formada təqdim etməsi – bir çox istifadəçi üçün şəxsi təhlükəsizliyi qorumaq, ictimai qınaqdan yayınmaq və daha sərbəst ünsiyyət qurmaq vasitəsi kimi çıxış edir. Xüsusilə siyasi, dini və ya sosial həssas məsələlərin müzakirəsində anonimlik ifadə azadlığının həyata keçirilməsi üçün mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, anonimlik istifadəçilərə öz emosiyalarını daha açıq şəkildə bölüşmək, marginal və ya azlıqlar qrupuna aid fikirləri ifadə etmək, hətta travmatik təcrübələrini paylaşmaq imkanı yaradır.

Bununla yanaşı, anonimliyin sosial mediada sui-istifadə hallarını artırdığı da danılmazdır. Kimliyini gizlədən istifadəçilər arasında yalan informasiyanın yayılması, nifrət nitqi, təhqir və böhtan xarakterli yazıların artması müşahidə olunur. Bu isə, öz növbəsində, digər istifadəçilərin hüquqlarının pozulmasına, cəmiyyətdə etimadsızlıq mühitinin yaranmasına və kibercinayətkarlığın genişlənməsinə səbəb olur. Belə bir vəziyyətdə sosial şəbəkələrdə anonimliyin hüquqi və etik sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi vacib məsələyə çevrilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında da bu məsələnin aktuallığı getdikcə artır. Ölkə əhalisinin böyük hissəsi sosial şəbəkələrdən aktiv istifadə edir və müxtəlif səbəblərlə – istər qorxu, istər ictimai təzyiq, istərsə də şəxsi həyatın müdafiəsi – anonimliyi seçir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və informasiya sahəsində qəbul olunmuş qanunvericilik aktları bu fenomenin hüquqi əsaslarını müəyyən edir və onunla bağlı yaranan risklərin qarşısının alınmasına yönəlik mexanizmlər təklif edir. Həmçinin beynəlxalq hüquqi sənədlər və təcrübələr də bu sahədə balanslı yanaşmanın formalaşmasına töhfə verir.

Bu məqalədə sosial şəbəkələrdə anonimlik anlayışı geniş şəkildə təhlil ediləcək, onun həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri dəyərləndiriləcəkdir. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan qanunvericiliyi və beynəlxalq hüququn işığında bu məsələnin hüquqi, sosial və etik aspektlərini araşdırmaq, eləcə də mövcud vəziyyətin təkmilləşdirilməsi üçün mümkün yanaşmalar təklif etməkdir.

Tədqiqat metodologiyası. Bu tədqiqatda sosial şəbəkələrdə anonimlik fenomeninin hüquqi, sosial və etik aspektləri sistemli şəkildə öyrənilmişdir. Problemin kompleks xarakterini nəzərə alaraq, müxtəlif elmi yanaşmaların və metodların birgə tətbiqinə əsaslanan qarışıq metodologiya seçilmişdir. Əsas tədqiqat metodu kimi keyfiyyətə əsaslanan məzmun təhlili (qualitative content analysis) tətbiq olunmuş, bununla yanaşı komparativ hüquqi təhlil, sosioloji yanaşma, konseptual təhlil və ikincili məlumatların analizi kimi metodlardan da istifadə edilmişdir.

1). Keyfiyyətə əsaslanan məzmun təhlili. Məqalədə sosial şəbəkələrdə anonimlik mövzusunda müxtəlif hüquqi sənədlər, elmi məqalələr, beynəlxalq hesabatlar və media materialları təhlil olunmuşdur. Bu metod vasitəsilə anonimliyin hüquqi çərçivəsi, onun ictimai təsirləri və normativ mexanizmlərlə tənzimlənməsi məsələləri araşdırılmışdır. Xüsusilə Azərbaycan Respublikasının aşağıdakı normativ hüquqi aktları mənbə kimi istifadə olunmuşdur:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995), xüsusilə 47-ci (ifadə azadlığı) və 32-ci (şəxsi həyata hörmət) maddələri;
- “İnformasiya, informasiyalaşma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Qanun (1998);
- “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Qanun (1999);
- “Elektron təhlükəsizlik haqqında” Qanun (2017) və digər aidiyyəti aktlar.

2). Komparativ hüquqi təhlil (comparative legal analysis). Mövzunun daha dərin anlaşılması üçün Azərbaycan qanunvericiliyi digər ölkələrin – xüsusilə Türkiyə, ABŞ, Rusiya və Avropa İttifaqı ölkələrinin – müvafiq hüquqi aktları ilə müqayisə edilmişdir. Bu yanaşma vasitəsilə fərqli hüquqi sistemlərdə anonimliyin tənzimlənməsi üsulları və onların üstünlükləri, çatışmazlıqları aşkar olunmuşdur. Xüsusi diqqət Avropa İttifaqının Ümumi Məlumatların Mühafizəsi Qaydasına (GDPR) və ABŞ-ın İlk Düzəlişi (First Amendment) ilə qorunan ifadə azadlığına yönəlmişdir.

3). Konseptual və normativ təhlil. Anonimlik anlayışı və onun hüquqi-sosial kontekstdə mənası elmi ədəbiyyat, fəlsəfi və etik konsepsiyalar əsasında təhlil edilmişdir. Burada

"anonimlik" və "ifadə azadlığı" kimi əsas anlayışların məzmunu, qarşılıqlı əlaqəsi və sərhədləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu çərçivədə həm pozitiv (təmin edən) hüquq, həm də normativ (nə etməli?) baxışlar nəzərə alınmışdır.

4). Sosioloji yanaşma və empirik məlumatların təhlili. Məqalədə sosial şəbəkələrdə istifadəçi davranışlarını və anonimliyin təsirlərini öyrənmək məqsədilə mövcud empirik tədqiqatların nəticələri təhlil olunmuşdur. Aşağıdakı mənbələr bu istiqamətdə əsas informasiya bazasını təşkil etmişdir:

- Freedom House (2023) – internet azadlığı və senzura halları üzrə qlobal hesabatlar;
- ITU – International Telecommunication Union (2023) – rəqəmsal davranış və texnoloji infrastruktur haqqında statistik göstəricilər;
- Amnesty International – onlayn zorakılıq və insan hüquqlarının pozulması halları;
- Pew Research Center və TURKSAT – sosial şəbəkə istifadəçilərinin davranış vərdişləri və anonimlik seçimləri barədə sorğular.

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin və Gənclər və İdman Nazirliyinin internet və sosial şəbəkə istifadəsinə dair yerli statistik göstəricilərinə istinad edilmişdir.

5). İkincili məlumatların təhlili (secondary data analysis). Tədqiqatda mövcud elmi ədəbiyyat, rəsmi sənədlər, dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarının hesabatları əsasında aparılmış təhlil prosesi ikincili məlumatların sistemləşdirilməsini və məntiqi nəticələr çıxarılmasını təmin etmişdir. Bu metodun seçilməsi, mövzunun həssaslığı və bəzi hallarda birbaşa empirik araşdırma aparma imkanlarının məhdudluğu ilə izah olunur.

Empirik tədqiqatlar. Mövcud tədqiqatlar göstərir ki, son illərdə Azərbaycanda sosial şəbəkələrdə anonim hesabların istifadəsi artan dinamikaya malikdir. Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının (ITU) 2023-cü il üzrə yayımladığı "Digital Development: Facts and Figures" hesabatına əsasən, ölkə üzrə internet istifadəçilərinin təxminən 22%-i sosial şəbəkələrdə öz real adlarından istifadə etmir (International Telecommunication Union [ITU], 2023). Bu rəqəm, istifadəçilərin sosial mediada şəxsi təhlükəsizlik, özünüifadə və ictimai reaksiyalardan qorunma kimi səbəblərlə anonimliyə üstünlük verdiklərini göstərir.

Məmmədov (2021) qeyd edir ki, anonimlik Azərbaycan sosial media istifadəçiləri üçün xüsusilə siyasi və sosial mövzularda fikir bildirmək baxımından bir azadlıq vasitəsidir. İstifadəçilər real kimliklərini açıqlamadıqları hallarda öz düşüncələrini daha sərbəst və cəsarətli şəkildə ifadə edə bilirlər. Lakin anonimliyin arxasında gizlənən bəzi istifadəçilər bu azadlığı neqativ məqsədlərlə – kiberzorakılıq, böhtan, nifrət çıxışları və ya dezinformasiyanın yayılması üçün sui-istifadə edə bilirlər.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 2022-ci il üzrə hesabatında qeyd olunur ki, internetdə diskriminasiya və psixoloji təzyiqlə bağlı daxil olan şikayətlərin təxminən 35%-i anonim istifadəçilərin təhqiramiz və hədələyici çıxışları ilə bağlı olmuşdur (Dövlət Statistika Komitəsi [DSK], 2022). Bu, anonimliyin hüquqi və etik məsuliyyətlə tənzimlənməsi məsələsini daha da aktuallaşdırır.

Müqayisəli təhlil üçün TURKSAT tərəfindən Türkiyədə aparılmış araşdırmalara nəzər salmaq faydalıdır. 2022-ci il tarixli rəqəmsal media istifadə davranışları üzrə hesabatda göstərilir ki, istifadəçilərin 31%-i sosial mediaya daimi olaraq VPN və ya anonim hesablar vasitəsilə daxil olurlar (TURKSAT, 2022). Bu göstərici regional və qlobal kontekstdə məxfiliyə və təhlükəsizliyə olan ehtiyacın artdığını təsdiqləyir.

Qeyd olunan empirik məlumatlar göstərir ki, anonimliyin sosial şəbəkələrdə istifadəsi sadəcə fərdi seçim deyil, həm də ictimai, siyasi və hüquqi kontekstlərdə dəyərləndirilməsi vacib

olan bir fenomendir. Bu səbəbdən normativ-hüquqi baza ilə yanaşı, etik davranış kodekslərinin və rəqəmsal maarifləndirmə təşəbbüslərinin gücləndirilməsi aktualdır.

Müzakirə və qiymətləndirmə. Anonimlik sosial şəbəkələrdə həm hüquqi, həm də sosial baxımdan ikili xarakter daşıyan bir fenomendir. Bir tərəfdən, bu anlayış ifadə azadlığının qorunmasına və vətəndaşların öz fikirlərini sərbəst şəkildə bölüşməsinə xidmət edir. Digər tərəfdən isə, anonimliyin sui-istifadəsi nəticəsində ictimai təhlükəsizlik, etik dəyərlər və fərdi hüquqlar pozula bilər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 47-ci maddəsinə əsasən, hər bir şəxsin fikir və söz azadlığı hüququ vardır və bu hüquq senzura ilə məhdudlaşdırıla bilməz (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995). Bu, o deməkdir ki, hər bir şəxs – istər real adla, istərsə də anonim formada – öz fikrini ifadə etməkdə azaddır. Bu hüquq xüsusilə təzyiq altında olan qruplar, məsələn, jurnalistlər, hüquq müdafiəçiləri, sosial və gender azlıqlar üçün həyati əhəmiyyət daşıyır (Məmmədov, 2021). Onlar anonimlik sayəsində ictimai proseslərdə iştirak edə, tənqidlərini səsləndirə və təhlükə qarşısında özlərini qoruyaraq çıxış edə bilirlər.

Bununla yanaşı, "İnformasiya, informasiyalaşma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, ictimai informasiya məkanında şəxsiyyətin təhqir olunması, şayiə və yalan informasiyanın yayılması, zorakılığı təşviq edən materialların paylaşılması qadağan edilir (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1998). Bu isə onu göstərir ki, anonim olmaq hüququ şəxsi məsuliyyətdən azad etmir və etik pozuntularla müşayiət olunduqda hüquqi nəticələr doğura bilər. Bu kontekstdə anonimlik – hüquq və məsuliyyət arasında balans tələb edən həssas bir məsələdir.

Beynəlxalq təcrübə də bu sahədə balanslı yanaşmanın zəruriliyini vurğulayır. Avropa İttifaqının Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydaları (GDPR) istifadəçilərin məxfi və anonim qalmaq hüququnu qoruyur, lakin hüquq-mühafizə orqanlarının qanuni sorğusu əsasında platformalardan istifadəçi məlumatlarının təqdim olunması tələb oluna bilər (European Union, 2016). Bu mexanizm həm azadlığı, həm də hüquqi məsuliyyəti təmin edən ikili sistemi əks etdirir.

Sosial şəbəkələrdə anonimliyin müsbət tərəflərinə aşağıdakılar daxildir:

- Azad fikir mübadiləsi: İnsanlar cəmiyyətin təzyiqindən azad şəkildə düşüncələrini ifadə edə bilirlər.
- Təhlükəsizliyin qorunması: Xüsusilə siyasi baxışlarına və ya ictimai mövqeyinə görə təqib olunan şəxslər üçün təhlükəsizlik vasitəsidir.
- Ədalətli tənqid imkanı: Anonimlik şəxslərə tənqidi yanaşmaları şəxsə deyil, problemə yönəltməyə şərait yaradır.
- Lakin anonimliyin mənfi cəhətləri də mövcuddur:
- Kiberzorakılığın artması: Anonimlik istifadəçilər arasında təhqir, təhdid və psixoloji zorakılığı artırır (DSK, 2022).
- Dezinformasiyanın yayılması: Şəxsiyyətin müəyyən olunmaması yalan və manipulyativ məlumatların yayılmasını asanlaşdırır.
- Hesabatlılığın azalması: Etibarsız mənbələrdən yayılan məlumatlara qarşı hüquqi cavabdehlik tətbiq etmək çətinləşir.

Bu səbəbdən Azərbaycan qanunvericiliyi bu məsələdə mərhələli və balanslı yanaşma tələb edir. Bir tərəfdən, hüquqlar qorunmalı, digər tərəfdən isə cəmiyyətin rifahı və təhlükəsizliyi təmin olunmalıdır. Bu məqsədlə həm normativ bazanın təkmilləşdirilməsi, həm də rəqəmsal etik davranışın təbliği istiqamətində tədbirlər görülməlidir (Rəqəmsal Azərbaycan Strategiyası, 2021)

Nəticə. Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, sosial şəbəkələrdə anonimlik fenomeni həm demokratik dəyərlərin təşviqi, həm də informasiya təhlükəsizliyi baxımından ziddiyyətli bir xarakter daşıyır. Bir tərəfdən, anonimlik vətəndaşların fikir və ifadə azadlığı hüququnu həyata keçirməsi üçün mühüm vasitə rolunu oynayır, xüsusilə də təzyiqə məruz qalan və ya ictimai reaksiyadan ehtiyat edən fərdlər üçün. Digər tərəfdən isə, anonimlikdən sui-istifadə halları – kiberzorakılıq, nifrət nitqi, dezinformasiya və reputasiyaya zərər vuran davranışlar – ciddi sosial və hüquqi problemlərə səbəb olur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və digər normativ-hüquqi aktlar bu sahədə fundamental hüquq və vəzifələri müəyyən etsə də, mövcud tənzimləmə mexanizmləri müasir rəqəmsal çağırışlara tam cavab vermir. Bu səbəbdən aşağıdakı tövsiyələrin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur:

1. *Hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi.* Anonim istifadəçilərin məsuliyyət daşıdığı hallarda şəffaf və səmərəli hüquqi prosedurların yaradılması vacibdir. Platformaların hüquq-mühafizə orqanları ilə əməkdaşlığına dair normativ əsaslar dəqiqləşdirilməlidir.
2. *Rəqəmsal maarifləndirmə strategiyalarının gücləndirilməsi.* Vətəndaşların internet etikası, informasiya savadlılığı və rəqəmsal hüquqlar barədə məlumatlandırılması üçün dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının birgə təşəbbüsləri artırılmalıdır.
3. *Texnoloji vasitələrlə monitorinq və profilaktika.* Dezinformasiya və nifrət nitqinin yayılmasının qarşısını almaq üçün süni intellekt və məzmun süzgəc sistemləri tətbiq olunmalıdır. Bu yanaşma, hüquq pozuntularının qarşısını alarkən ifadə azadlığını da qorumağa imkan verə bilər (EU, 2016; ITU, 2023).
4. *Beynəlxalq təcrübənin tətbiqi.* Avropa İttifaqı və digər inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, balanslı tənzimləmə və fərdi azadlıqlar arasında tarazlığın qorunması üçün hüquqi və texnoloji yanaşmaların inteqrasiyası zəruridir.

Nəticə etibarilə, sosial şəbəkələrdə anonimlik nə tamamilə məhdudlaşdırılmalı, nə də sərbəst buraxılmalıdır. Əsas hədəf – vətəndaş hüquqlarının qorunması ilə ictimai təhlükəsizliyin təmin olunması arasında dayanıqlı balansın qurulmasıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün kompleks hüquqi, texnoloji və təhsil yönümlü yanaşma zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Amnesty International. (2022). Online abuse against women. https://www.amnesty.org
2. Azərbaycan Respublikasının İnformasiya, informasiyalaşma və informasiyanın mühafizəsi haqqında Qanunu. (1998). Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (1995). Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi.
4. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. (1998). *İnformasiya, informasiyalaşma və informasiyanın mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.*
5. Dövlət Statistika Komitəsi. (2022). *Azərbaycan gənclərinin internet istifadə davranışları üzrə təhlil.* Bakı: DSK nəşriyyatı.
6. Dövlət Statistika Komitəsi. (2022). *İnternetdə diskriminasiya və zorakılıq üzrə ictimai müraciətlərin təhlili.* Bakı: DSK nəşriyyatı.
7. European Union. (2016). *General Data Protection Regulation (GDPR).* Official Journal of the European Union. https://eur-lex.europa.eu
8. Freedom House. (2023). Freedom on the Net 2023: The Repressive Power of Artificial Intelligence. https://freedomhouse.org

9. ITU – International Telecommunication Union. (2023). *Measuring digital development: Facts and figures 2023*. https://www.itu.int
10. Mammadov, E. (2021). Sosial şəbəkələrdə anonimlik: təhlükə, yoxsa hüquq? *Yeni Media Araşdırmaları*, 4(2), 31–39.
11. Pew Research Center. (2021). Social Media and Free Speech, the Good, the Bad and the Ugly. https://pewresearch.org
12. TURKSAT. (2022). *Dijital Medya Kullanım Araştırması*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.

ANONYMITY IN SOCIAL NETWORKS: A VIEW ON POSITIVE AND NEGATIVE ASPECTS

Bayramova Nurida Mahammadali, Mammadov Mahil İsa

ABSTRACT

This article extensively analyzes the concept of anonymity in social networks and evaluates its impact on society from both positive and negative perspectives. In the modern era, social networks have become an integral part of daily life, and anonymity on these platforms allows users to express themselves freely while concealing their personal identity. On one hand, anonymity facilitates the protection of freedom of speech and expression, but on the other hand, it also brings serious threats such as cybercrime, hate speech, and the spread of disinformation. Among the positive aspects of anonymity, the article mentions protection from social pressures, the creation of a free discussion environment, and the safeguarding of individual privacy. At the same time, the negative consequences of anonymity, such as encouraging irresponsible behavior, spreading false information, and weakening trust within society, are also highlighted.

A legal analysis based on the Constitution of the Republic of Azerbaijan and relevant legislative acts demonstrates that a comprehensive and balanced approach to anonymity is necessary. The article concludes that, for the protection of both freedoms and public safety, legal regulation of anonymity is essential.

Keywords: *social networks, anonymity, freedom of expression, cybercrime, disinformation, privacy, legal regulation, security, digital ethics, internet ethics.*

СЕТЕВАЯ АНОНИМНОСТЬ: ПОЗИТИВНЫЕ И НЕГАТИВНЫЕ АСПЕКТЫ

Байрамова Нурида Магомедали кызы, Мамедов Махиль Иса оглы

РЕЗЮМЕ

В статье подробно анализируется понятие анонимности в социальных сетях, а также его влияние на общество с точки зрения позитивных и негативных аспектов. В современную эпоху социальные сети стали неотъемлемой частью повседневной жизни людей, и анонимность на этих платформах предоставляет пользователям возможность скрывать свою личность и свободно выражать мнения. С одной стороны, анонимность способствует обеспечению свободы мнений и выражений, с другой стороны, она также создает серьезные угрозы, такие как киберпреступность, речевая ненависть и распространение дезинформации.

В статье рассматриваются положительные стороны анонимности, такие как защита от социальных давления, создание свободной среды для обсуждений и защита личной конфиденциальности. Вместе с тем, подчеркивается, что анонимность может поощрять

безответственное поведение, распространение ложной информации и ослабление доверия в обществе.

Правовой анализ на основе Конституции Азербайджанской Республики и соответствующих законодательных актов показывает, что к вопросу анонимности необходимо подходить комплексно и сбалансировано. В статье делается вывод, что для защиты как свобод, так и общественной безопасности необходимо юридическое регулирование анонимности.

Ключевые слова: *социальные сети, анонимность, свобода выражений, киберпреступность, дезинформация, конфиденциальность, правовое регулирование, безопасность, цифровое этическое поведение, интернет-этика.*

Redaksiyaya daxilolma: 27.05.2026
Çapa qəbul olunma: 30.06.2026

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

İnformasiyanın mühafizəsi üsulları və sistemləri, informasiya təhlükəsizliyi
№ 1/2026 **səh. 32- 36**

https://doi.org/10.30546/670832.2026.013.1007

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN TRANSFORMASİYASINDA METAVERSE TEXNOLOGİYALARI VƏ KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK RİSKLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASI

Dos. i.ü.f.d. Mehriban Hüseynova,
huseynova.mehriban.89@gmail.com
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Emiliya Şahverənova
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Xülasə: *Rəqəmsal iqtisadiyyat XXI əsrin ən mühüm inkişaf istiqamətlərindən biri kimi formalaşmışdır. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı iqtisadi sistemlərin strukturunu köklü şəkildə dəyişmiş, ənənəvi iqtisadi modellərdən rəqəmsal və platforma əsaslı iqtisadiyyata keçidi sürətləndirmişdir. Bu transformasiyanın ən innovativ mərhələlərindən biri Metaverse texnologiyalarının meydana çıxmasıdır.*

Metaverse yalnız virtual reallıq konsepsiyası deyil, həm də iqtisadi fəaliyyətin yeni formasıdır. Bu mühitdə istifadəçilər rəqəmsal aktivlər yaradır, alır, satır və iqtisadi davranış nümayiş etdirirlər. Bununla yanaşı, bu platformaların genişlənməsi kibertəhlükəsizlik risklərini də artırır. Məlumatların qorunması, rəqəmsal identiklik, maliyyə əməliyyatlarının təhlükəsizliyi və sistemlərin etibarlılığı əsas problemlərdən birinə çevrilmişdir.

Məqalənin məqsədi Metaverse texnologiyalarının rəqəmsal iqtisadiyyata təsirini təhlil etmək, kibertəhlükəsizlik risklərini qiymətləndirmək və bu risklərin idarə olunması üçün iqtisadi model formalaşdırmaqdır.

Açar sözlər: *Rəqəmsal iqtisadiyyat, Metaverse, kibertəhlükəsizlik, rəqəmsal transformasiya, virtual iqtisadiyyat, rəqəmsal aktivlər, blockchain, süni intellekt.*

Giriş

Rəqəmsal iqtisadiyyat iqtisadi fəaliyyətlərin rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə həyata keçirildiyi müasir iqtisadi sistemdir. Elektron ticarət, bulud texnologiyaları, süni intellekt, Big Data analitikası və blockchain texnologiyası bu sistemin əsas komponentlərini təşkil edir.
Son illərdə iqtisadi transformasiya üç əsas mərhələdən keçmişdir:

1. **Elektronlaşma mərhələsi** – ənənəvi biznes proseslərinin rəqəmsallaşdırılması;
2. **Platforma iqtisadiyyatı mərhələsi** – Amazon, Uber və digər platformaların yaranması;
3. **Metaverse və immersiv iqtisadiyyat mərhələsi** – virtual iqtisadi mühitlərin formalaşması.

Bu transformasiya nəticəsində iqtisadi fəaliyyət yalnız fiziki mühitlə məhdudlaşmır, virtual məkanlarda da iqtisadi dəyər yaradılır. NFT-lər, virtual daşınmaz əmlak və avatar əsaslı xidmətlər yeni iqtisadi sektorların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Metaverse texnologiyalarının iqtisadi mahiyyəti

Metaverse real və virtual dünyanın inteqrasiyası əsasında formalaşan rəqəmsal ekosistemdir. Bu mühitdə istifadəçilər avatarlar vasitəsilə qarşılıqlı əlaqədə olur, iqtisadi əməliyyatlar aparır və sosial fəaliyyət göstərirlər.

Metaverse-in əsas iqtisadi xüsusiyyətləri

- Virtual bazarların yaranması;
- Rəqəmsal aktivlərin iqtisadi dəyər qazanması;
- Yeni biznes modellərinin formalaşması;
- Virtual əmək bazarının inkişafı;
- İnteraktiv istehlak modelinin yaranması.

Şirkətlər artıq Metaverse platformalarında fəaliyyət göstərərək yeni marketinq strategiyaları tətbiq edirlər. Brendlər virtual mağazalar yaradır, məhsullarını 3D formatda təqdim edir və istifadəçilərlə interaktiv əlaqə qururlar.

Metaverse mühitində kibertəhlükəsizlik riskləri

Metaverse platformalarının genişlənməsi ilə kibertəhlükəsizlik problemləri daha mürəkkəb xarakter almışdır. İstifadəçi məlumatları, rəqəmsal aktivlər və maliyyə əməliyyatları yüksək risk altındadır.

Əsas kibertəhlükəsizlik riskləri

Risk növü	Təsviri	İqtisadi təsiri
Şəxsi məlumatların oğurlanması	İstifadəçi məlumatlarının ələ keçirilməsi	Maliyyə itkiləri və etibar azalması
Rəqəmsal identikliyin saxtalaşdırılması	Avatar və hesabların oğurlanması	Platforma təhlükəsizliyinin zəifləməsi
Fişinq hücumları	Saxta keçidlər və mesajlar	Maliyyə fırıldaqları
Smart kontrakt zəiflikləri	Blockchain əsaslı boşluqlar	Aktiv itkisi
Platforma hücumları	Server və sistem hücumları	Əməliyyat dayanması

Metaverse mühitində istifadəçi davranış məlumatları yüksək həssaslığa malikdir. Bu məlumatların qorunmaması həm iqtisadi, həm də hüquqi problemlərə səbəb olur.

Kibertəhlükəsizlik risklərinin idarə olunması mexanizmləri

Rəqəmsal iqtisadiyyatın dayanıqlığını təmin etmək üçün effektiv kibertəhlükəsizlik strategiyaları tətbiq olunmalıdır.
Əsas idarəetmə mexanizmləri

1. Şifrələmə texnologiyaları
   Məlumatların qorunması üçün müasir kriptoqrafik alqoritmlərdən istifadə olunur.
2. Çoxfaktorlu autentifikasiya
   İstifadəçi identifikasiyasını gücləndirərək icazəsiz girişlərin qarşısını alır.
3. Süni intellekt əsaslı təhlükəsizlik sistemləri
   AI texnologiyaları real vaxt rejimində hücumları müəyyən edir və avtomatik müdaxilə edir.
4. Risk monitorinqi
   Şəbəkə fəaliyyətləri davamlı izlənilir və anomaliyalar vaxtında aşkarlanır.
5. Kibertəhlükəsizlik təlimləri
   İnsan faktoru risklərin əsas mənbələrindən biri olduğu üçün maarifləndirmə vacibdir.

Statistik göstəricilər və analiz

Cədvəl 1. Qlobal rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf göstəriciləri

Göstərici	2020	2023	2025 (proqnoz)
Qlobal rəqəmsal iqtisadiyyatın həcmi (trln)	11.5	16.2	20.8
Metaverse bazarının həcmi (mlrd $)	47	120	280
Kibercinayət nəticəsində qlobal itkilər (trln)	1.0	6.0	10.5
VR/AR istifadəçi sayı (mln nəfər)	171	402	680

Statistik təhlil

Aparılan təhlillər göstərir ki, Metaverse iqtisadiyyatının genişlənməsi ilə paralel olaraq kibertəhlükəsizlik riskləri də artmaqdadır. 2025-ci ilə qədər kibercinayətlərin qlobal iqtisadiyyata vurduğu ziyanın 10 trilyon dolları keçəcəyi proqnozlaşdırılır.

İqtisadi-riyazi modelin qurulması

Metaverse iqtisadiyyatında kibertəhlükəsizlik risklərinin iqtisadi təsirini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı model təklif olunur:

Model

$[E = (U \times T \times V) - C]$

Burada:

- **E** – iqtisadi fayda;
- **U** – istifadəçi sayı;
- **T** – tranzaksiyaların həcmi;
- **V** – virtual aktivlərin dəyəri;
- **C** – kibertəhlükəsizlik xərcləri.

Modelin izahı

Model göstərir ki, Metaverse iqtisadiyyatında gəlirin artması istifadəçi sayının, tranzaksiyaların və rəqəmsal aktivlərin dəyərinin yüksəlməsi ilə bağlıdır. Lakin kibertəhlükəsizlik xərclərinin artması ümumi iqtisadi faydanı azalda bilər.

Modelin funksional strukturu

İstifadəçi
↓
Metaverse Platforması
↓
Rəqəmsal Aktivlər (NFT, kripto, virtual məhsul)
↓
İqtisadi Dəyər və Gəlir
↓
Kibertəhlükəsizlik Sistemi

Modelin əsas nəticələri

- Metaverse yeni rəqəmsal bazar mühiti yaradır;
- Virtual aktivlər iqtisadi dəyərin əsas mənbəyinə çevrilir;
- Kibertəhlükəsizlik iqtisadi dayanıqlığın əsas şərtidir;
- Platforma iqtisadiyyatı əsas idarəedici struktur kimi çıxış edir.

Elmi yenilik

Məqalənin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Metaverse iqtisadiyyatının kibertəhlükəsizlik baxımından kompleks təhlili aparılmışdır;
- Rəqəmsal aktivlərin iqtisadi təsiri qiymətləndirilmişdir;
- Kibertəhlükəsizlik risklərinin idarə olunması üçün iqtisadi-riyazi model təqdim olunmuşdur;
- Metaverse platformalarında dayanıqlı inkişaf üçün təhlükəsizlik mexanizmləri sistemləşdirilmişdir.

Nəticə

Metaverse texnologiyaları rəqəmsal iqtisadiyyatın yeni inkişaf mərhələsini formalaşdırır və iqtisadi fəaliyyətin virtual mühitə keçidini sürətləndirir. Bu transformasiya yeni biznes imkanları yaratmaqla yanaşı, kibertəhlükəsizlik risklərini də artırır.

Aparılmış təhlillər göstərir ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın dayanıqlılığı birbaşa kibertəhlükəsizlik sistemlərinin effektivliyindən asılıdır. Şifrələmə texnologiyaları, süni intellekt əsaslı müdafiə sistemləri və risk idarəetmə mexanizmləri bu sahədə əsas rol oynayır.

Gələcəkdə Metaverse iqtisadiyyatı daha da genişlənəcək və yeni biznes modelləri formalaşacaqdır. Lakin bu inkişafın davamlı və təhlükəsiz olması üçün beynəlxalq əməkdaşlıq, hüquqi tənzimləmə və rəqəmsal etimad mexanizmləri vacib şərt olaraq qalacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Tapscott, D., & Tapscott, A. (2016). *Blockchain Revolution*. Penguin Random House.
2. Narayanan, A., et al. (2016). *Bitcoin and Cryptocurrency Technologies*. Princeton University Press.
3. Dwivedi, Y. K., et al. (2022). “Metaverse beyond the hype”. *International Journal of Information Management*.
4. World Economic Forum (2023). *Global Cybersecurity Outlook Report*.
5. OECD (2020). *Digital Economy Outlook*.
6. IBM Security (2023). *Cost of a Data Breach Report*.
7. Schwab, K. (2016). *The Fourth Industrial Revolution*. World Economic Forum.
8. Cohen, B. (2021). *The Metaverse and Digital Transformation*.
9. Meta Platforms Inc. (2022). *Metaverse Policy and Technology Overview*.
10. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The Second Machine Age*.

ТЕХНОЛОГИИ МЕТАВСЕЛЕННОЙ И УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Мехрибан Гусейнова, Эмилия Шахверанова

РЕЗЮМЕ

Цифровая экономика сформировалась как одно из важнейших направлений развития XXI века. Стремительное развитие информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) коренным образом изменило структуру экономических систем, ускорив переход от традиционных экономических моделей к цифровой и

платформенной экономике. Одним из наиболее инновационных этапов данной трансформации стало появление технологий Metaverse.

Metaverse представляет собой не только концепцию виртуальной реальности, но и новую форму экономической деятельности. В данной среде пользователи создают, приобретают и продают цифровые активы, а также осуществляют полноценное экономическое взаимодействие. Одновременно расширение этих платформ повышает риски кибербезопасности. Защита данных, цифровая идентичность, безопасность финансовых операций и надежность систем становятся одними из ключевых проблем современного цифрового пространства.

Цель статьи заключается в анализе влияния технологий Metaverse на цифровую экономику, оценке рисков кибербезопасности и формировании модели управления данными рисками.

Ключевые слова: *цифровая экономика, Metaverse, кибербезопасность, цифровая трансформация, виртуальная экономика, цифровые активы, blockchain, искусственный интеллект.*

METAVERSE TECHNOLOGIES AND CYBERSECURITY RISKS MANAGEMENT IN THE TRANSFORMATION OF THE DIGITAL ECONOMY

Mehriban Huseynova, Emiliya Shahveranova

ABSTRACT

The digital economy has emerged as one of the most important development trends of the 21st century. The rapid advancement of Information and Communication Technologies (ICT) has fundamentally transformed the structure of economic systems, accelerating the transition from traditional economic models to digital and platform-based economies. One of the most innovative stages of this transformation is the emergence of Metaverse technologies.

The Metaverse represents not only a concept of virtual reality but also a new form of economic activity. In this environment, users create, purchase, and sell digital assets while engaging in full-scale economic interactions. At the same time, the expansion of these platforms increases cybersecurity risks. Data protection, digital identity, financial transaction security, and system reliability have become some of the key challenges of the modern digital environment.

The purpose of this article is to analyze the impact of Metaverse technologies on the digital economy, evaluate cybersecurity risks, and develop a model for managing these risks.

Keywords: *digital economy, Metaverse, cybersecurity, digital transformation, virtual economy, digital assets, blockchain, artificial intelligence.*

Redaksiyaya daxilolma: 27.05.2026
Çapa qəbul olunma: 30.06.2026

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

Kompüter qurğuları və texnologiyası

№ 1/2026 səh. 37- 43

https://doi.org/10.30546/670832.2026.013.1011

РОБОТЫ-ПЫЛЕСОСЫ С АВТОМАТИЧЕСКИМ ОПРЕДЕЛЕНИЕМ УРОВНЯ ЗАПЫЛЁННОСТИ ПОМЕЩЕНИЯ

[1]Айида Мамедова, [2]Арзу Мамедова.
[1]a_memmedova@atu.edu.az , *[2]a.mammadova@atu.edu.az*
Азербайджанский Технологический Университет

Резюме. *Современные тенденции в развитии бытовой техники демонстрируют устойчивый рост сегмента роботов пылесосов. Согласно аналитическим отчётам, рынок «умных домов» ежегодно увеличивается, а автоматизация процессов уборки становится важной частью комфортного быта. Роботы пылесосы перестали быть просто механическими устройствами: они интегрируются в интеллектуальные системы управления, способны анализировать окружающую среду и адаптировать алгоритмы работы*

Ключевые слова: *Роботы-пылесосы, Интернет вещей (IoT), сенсоры, уборочные системы, точность измерений, частицы пыли.*

Введение. С развитием концепции «умного дома» автоматизация бытовых процессов обеспечивает повышение уровня комфорта и сокращение временных затрат на выполнение рутинных задач. Несмотря на то, что роботы-пылесосы значительно упростили процесс уборки помещений, их эксплуатация сопровождается рядом ограничений, включая повышенный уровень шума и громоздкость конструкции, что снижает их эффективность при регулярном использовании [1].

Современные уборочные роботы полностью изменили подход к поддержанию чистоты помещений и поверхностей, обеспечивая доступ к зонам, которые традиционно труднодоступны для человека. Существенный сегмент данной индустрии представлен бытовыми роботами, которые с момента своего появления прошли значительные технологические усовершенствования. В результате масштабных исследований и разработок область применения уборочных систем вышла за пределы стандартной очистки полов и охватывает такие объекты, как стены, лестничные пролёты, бассейны, резервуары, вентиляционные каналы, окна и другие поверхности [2].

Особое значение приобретает технология автоматического определения уровня запылённости помещений. Она позволяет не только повысить качество уборки, но и оптимизировать энергопотребление, продлить срок службы оборудования и обеспечить мониторинг состояния воздуха.

Цель исследования — В данной статье цель работы является всестороннее исследование и обоснование значимости систем автоматического определения уровня запылённости помещений в современных роботах-пылесосах. Особое внимание уделяется их роли в повышении эффективности уборки за счёт адаптивного распределения маршрутов и мощности всасывания, сокращении энергопотребления и увеличении срока службы аккумуляторов и фильтров, формировании интеллектуальных экосистем «умного дома», где роботы-пылесосы становятся частью комплексных систем мониторинга качества воздуха и санитарного состояния помещений, перспективе интеграции с технологиями искусственного интеллекта и IoT, позволяющими прогнозировать загрязнения и оптимизировать обслуживание бытовых и офисных пространств [2].

Обзор литературы и технологий

В последние годы опубликованы ряд исследований, посвящённых интеллектуальным системам уборки. Shen & Wang (2021) рассматривают использование оптических сенсоров для анализа частиц пыли, отмечая высокую точность при низкой стоимости. Kim et al. (2020) акцентируют внимание на применении компьютерного зрения и алгоритмов машинного обучения для распознавания загрязнённых участков пола. Zhou & Chen (2022) предлагают комбинированный подход, где данные сенсоров дополняются анализом сопротивления всасыванию.

В последние годы наблюдается значительный рост числа исследований, посвящённых интеллектуальным системам уборки, что отражает актуальность данной области в контексте развития технологий «умного дома» и автоматизации бытовых процессов. В 2021 году Shen и Wang подробно рассматривают применение оптических сенсоров для анализа концентрации и характеристик пылевых частиц, подчёркивая высокую точность измерений при относительно низкой себестоимости оборудования. Такой подход обеспечивает возможность интеграции сенсорных систем в массовые модели уборочных роботов без существенного увеличения их стоимости.

В свою очередь, Kim и соавторы в 2020 году создают внимание на использовании методов компьютерного зрения и алгоритмов машинного обучения для идентификации загрязнённых участков пола. Все авторы показывают, что применение нейронных сетей и алгоритмов распознавания изображений позволяет существенно повысить эффективность навигации и адаптивность уборочных систем к различным условиям эксплуатации.

В 2022 году Zhou и Chen предлагают комбинированный методологический подход, при котором данные сенсорных систем дополняются анализом сопротивления всасыванию. Такой системный метод обеспечивает более комплексную оценку уровня загрязнённости поверхности, позволяя учитывать как визуальные, так и физико-механические параметры. Авторы отмечают, что подобная комбинация технологий способствует повышению надёжности и точности работы интеллектуальных уборочных систем, а также открывает перспективы для их дальнейшей оптимизации в условиях реальной эксплуатации [3].

Таким образом, современные исследования демонстрируют разнообразие подходов к решению задачи автоматического определения загрязнённости помещений, начиная от оптических сенсоров и алгоритмов компьютерного зрения до гибридных систем, объединяющих несколько методов анализа. Это подтверждает стратегическую значимость разработки интеллектуальных уборочных роботов как для бытового применения, так и для специализированных сфер, включая медицинские и офисные помещения.

Сравнение технологий показывает, что:

- сенсоры обеспечивают высокую точность, но требуют регулярной калибровки;
- компьютерное зрение позволяет адаптироваться к различным условиям, но требует значительных вычислительных ресурсов;
- анализ сопротивления всасыванию прост в реализации, но менее надёжен при изменении типа покрытия.

Коммерческие модели также демонстрируют разнообразие решений. Например, **Xiaomi** использует лазерные сенсоры для построения карт помещений, **iRobot** внедряет

алгоритмы адаптивной уборки, а **Ecovacs** интегрирует датчики качества воздуха для мониторинга запылённости.

Технологии определения запылённости

Лазерные и оптические сенсоры.

Принцип работы основан на рассеянии света частицами пыли. Такие сенсоры позволяют фиксировать концентрацию загрязнений в реальном времени. Их точность высока, но они чувствительны к влажности и требуют регулярного обслуживания.

Лазерные и оптические сенсоры представляют собой ключевые элементы современных систем автоматического контроля загрязнённости воздуха и поверхностей. Их принцип работы основан на явлении рассеяния света: когда луч лазера или светодиода проходит через поток воздуха, находящиеся в нём частицы пыли рассеивают свет, и интенсивность этого рассеяния фиксируется фотодетекторами. На основе полученных данных вычисляется концентрация загрязняющих частиц в реальном времени, что позволяет оперативно оценивать уровень чистоты окружающей среды[3].

С точки зрения оборудования, такие сенсоры включают:

- ***Источник излучения*** — чаще всего используется лазерный диод или светодиод с определённой длиной волны, обеспечивающий стабильный поток света.
- ***Оптическая камера или фотодетектор*** — регистрирует интенсивность рассеянного света и преобразует её в электрический сигнал.
- ***Система обработки данных*** — встроенные микроконтроллеры или специализированные платы анализируют сигналы, переводя их в показатели концентрации частиц.
- ***Корпус и защитные элементы*** — герметичные конструкции предотвращают попадание влаги и посторонних загрязнений, а также обеспечивают долговечность работы сенсора.

Несмотря на высокую точность измерений, данные устройства имеют ряд эксплуатационных ограничений. Они чувствительны к влажности: наличие капель воды может искажать результаты, так как жидкость также рассеивает свет. Кроме того, сенсоры требуют регулярного обслуживания — очистки оптических элементов и проверки калибровки, чтобы сохранить стабильность показаний.

В практическом применении такие сенсоры широко используются в роботах-пылесосах, системах мониторинга качества воздуха, медицинских приборах и промышленных установках. Их интеграция в интеллектуальные устройства позволяет не только фиксировать загрязнённость, но и автоматически адаптировать режим работы оборудования, повышая эффективность очистки и снижая энергозатраты[4].

Датчики PM2.5 и PM10.

Эти сенсоры измеряют концентрацию мелкодисперсных частиц, опасных для здоровья человека. Внедрение их в роботы-пылесосы позволяет не только улучшить уборку, но и контролировать качество воздуха в помещении.

Датчики **PM2.5 и PM10** относятся к категории сенсоров контроля качества воздуха и играют важную роль не только в бытовых устройствах, но и в медицинских и экологических системах. Их основная задача — измерение концентрации мелкодисперсных частиц диаметром до 2,5 мкм (PM2.5) и до 10 мкм (PM10), которые считаются наиболее опасными для здоровья человека, так как способны проникать глубоко в дыхательные пути и вызывать хронические заболевания.

Полное описание и оборудование

- **Принцип работы**: сенсоры используют лазерное или инфракрасное излучение, которое рассеивается на частицах пыли. Фотодетекторы фиксируют интенсивность рассеянного света, а встроенные микроконтроллеры переводят данные в показатели концентрации частиц [5].
- **Конструктивные элементы**:
  - *Источник света* — лазерный диод или инфракрасный светодиод.
  - *Оптическая камера/фотодетектор* — фиксирует рассеянное излучение.
  - *Воздушный канал с вентилятором* — обеспечивает стабильный поток воздуха через сенсор.
  - *Микропроцессорный блок* — анализирует данные и формирует цифровой сигнал.
- **Технические характеристики**: высокая чувствительность, возможность измерения в реальном времени, диапазон концентраций от нескольких микрограммов на кубический метр до сотен.
- **Практическая значимость**
- **В роботах-пылесосах**: такие сенсоры позволяют устройству не только адаптировать режим уборки под уровень загрязнённости, но и выполнять функцию мониторинга качества воздуха в помещении. Это делает робота частью системы «умного дома», где уборка и экологический контроль объединяются.
- **Для здоровья**: наличие PM2.5 и PM10 датчиков помогает своевременно выявлять превышение допустимых норм загрязнения, что особенно важно для людей с астмой, аллергиями и сердечно-сосудистыми заболеваниями.
- **В промышленности и медицине**: сенсоры применяются в лабораториях, офисах и производственных помещениях для контроля санитарных норм.

Ограничения и обслуживание. Сенсоры требуют регулярной калибровки и очистки воздушных каналов. Чувствительны к влажности и температурным перепадам. Для корректной работы необходим стабильный поток воздуха, поэтому встроенные вентиляторы должны обслуживаться и заменяться при износе [5].

Анализ сопротивления всасыванию пыли

Метод основан на измерении давления в системе всасывания. При увеличении количества пыли сопротивление возрастает. Преимущество - простота реализации, недостаток - низкая точность при уборке ковровых покрытий.

Метод анализа сопротивления всасыванию используется как один из наиболее простых способов определения уровня загрязнённости в системе уборки. Он основан на измерении давления в канале всасывания: чем больше пыли и мусора накапливается, тем выше сопротивление воздушному потоку. Этот подход позволяет косвенно оценивать степень загрязнения и адаптировать работу устройства [4].

Эксплуатационные особенности оборудования:

Принцип работы: датчик давления фиксирует изменения в системе всасывания. При увеличении количества пыли сопротивление возрастает, что отражается на показаниях сенсора.

Необходимые оборудование:

- *Датчики давления* — мембранные или электронные сенсоры, встроенные в канал всасывания.

- *Воздушные каналы* — конструкция, где создаётся поток воздуха, чувствительный к засорению.
- *Контроллер* — анализирует данные и регулирует мощность двигателя или режим уборки.
- **Преимущества**: простота реализации, низкая стоимость, возможность интеграции в компактные устройства.
- **Недостатки**: низкая точность при уборке ковровых покрытий (воздушный поток и сопротивление зависят не только от количества пыли, но и от структуры материала), необходимость регулярной проверки датчиков.
- **Применение**: метод используется в бюджетных моделях роботов-пылесосов, а также в промышленных системах, где важна простота и надёжность, но не требуется высокая точность.

Алгоритм процесса измерения сопротивления всасывания и его применения в оборудовании:

Установить датчик давления

Датчик монтируется в канал всасывания для фиксации изменений давления.

- Выбрать подходящий тип датчика (мембранный или электронный)
- Обеспечить герметичность установки
- Подключить датчик к контроллеру

Измерить базовое давление

Определяется нормальное давление при чистом фильтре и канале.

- Включить систему без загрязнений
- Зафиксировать показания датчика как эталон
- Сохранить данные в памяти контроллера

Фиксировать рост сопротивления

При накоплении пыли давление возрастает, что фиксируется датчиком.

- Запустить уборку на разных поверхностях
- Сравнить текущие показания с эталонными
- Передать данные в систему управления

Адаптировать режим работы

– Контроллер изменяет мощность двигателя или сигнализирует о необходимости очистки.

- Увеличить мощность всасывания при росте сопротивления
- Выдать уведомление о замене фильтра
- Снизить нагрузку для экономии энергии

Таким образом, метод анализа сопротивления всасыванию остаётся востребованным благодаря простоте и дешевизне, но требует доработки и комбинирования с другими сенсорными технологиями для повышения точности.

Компьютерное зрение

Использование камер и алгоритмов распознавания (CNN, YOLO) позволяет определять загрязнённые участки пола и адаптировать маршрут уборки. Этот метод перспективен, но требует мощных процессоров и оптимизации алгоритмов.

Практическая значимость и преимущества роботов-пылесосов

Внедрение систем автоматического определения запылённости имеет ряд преимуществ:

- **Оптимизация маршрута уборки.** Робот концентрируется на наиболее загрязнённых участках, сокращая время работы.
- **Экономия заряда аккумулятора.** Уменьшается количество лишних перемещений, что продлевает автономность устройства.
- **Снижение износа щёток и фильтров.** Уборка становится более рациональной, уменьшается нагрузка на механические элементы.
- **Формирование отчётов о чистоте помещений.** Пользователь получает данные о состоянии воздуха и поверхности, что повышает доверие к устройству.

Перспективы развития.

В ближайшие годы ожидается интеграция роботов-пылесосов с системами IoT и «умного дома». Это позволит синхронизировать данные о запылённости с другими устройствами - кондиционерами, очистителями воздуха, системами вентиляции.

Использование искусственного интеллекта откроет возможности прогнозирования загрязнений на основе анализа поведения жильцов и внешних факторов. Кроме того, такие технологии могут быть адаптированы для медицинских учреждений и офисных помещений, где контроль чистоты воздуха особенно важен [6].

Заключение. Автоматическое определение уровня запылённости помещений является ключевым направлением развития роботов-пылесосов. Оно обеспечивает повышение качества уборки, оптимизацию энергопотребления и интеграцию с интеллектуальными системами. Внедрение таких технологий открывает новые перспективы для развития автономных систем и делает их важным элементом «умного дома».

ЛИТЕРАТУРА

1. Shen, L., & Wang, Y. (2021). *Optical Dust Detection in Smart Cleaning Robots*. Journal of Robotics Research.
2. Kim, H., Park, J., & Lee, S. (2020). *Computer Vision Approaches for Autonomous Vacuum Cleaners*. IEEE Transactions on Consumer Electronics.
3. Zhou, Q., & Chen, M. (2022). *Hybrid Methods for Dust Level Detection in Household Robots*. Robotics and Automation Letters.
4. Zhang, T. (2019). *IoT Integration in Smart Home Appliances*. Smart Systems Journal.
5. Li, X. (2020). *Air Quality Monitoring Sensors: Applications in Consumer Electronics*. Environmental Technology Reviews.
6. Smith, R. (2021). *Artificial Intelligence in Domestic Robotics*. AI & Society.

OTAĞIN TOZLANMA SƏVIYYƏSINI AVTOMATIK MÜƏYYƏN EDƏN ROBOT TOZSORANLAR

Ayidə Məmmədova, Arzu Məmmədova.
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

XÜLASƏ

Məişət texnologiyalarının inkişafında müasir tendensiyalar robot tozsoranlar seqmentində davamlı artım nümayiş etdirir. Analitik hesabatlara əsasən, “ağıllı ev” bazarı hər il genişlənir və təmizlik proseslərinin avtomatlaşdırılması rahat məişətin mühüm komponentinə çevrilir. Robot tozsoranlar artıq sadəcə mexaniki qurğular deyil: onlar intellektual idarəetmə

sistemlərinə inteqrasiya olunur, ətraf mühiti təhlil etmək və iş alqoritmlərini adaptasiya etmək qabiliyyətinə malikdirlər.

Açar sözlər: *Robot tozsoranlar, Əşyaların İnterneti (IoT), sensorlar, təmizlik sistemləri, ölçmələrin dəqiqliyi, toz hissəcikləri.*

ROBOT VACUUM CLEANERS EQUIPPED WITH AUTOMATIC DUSTINESS DETECTION SYSTEMS

Ayida Mammedova, Arzu Mammedova
Azerbaijan Technological University

ABSTRACT

Modern trends in the development of household appliances demonstrate a steady growth in the segment of robot vacuum cleaners. According to analytical reports, the smart home market is expanding annually, and the automation of cleaning processes has become an important part of everyday comfort. Robot vacuum cleaners are no longer merely mechanical devices: they are integrated into intelligent control systems, capable of analyzing the environment and adapting their operating algorithms.

Keywords: *Robot vacuum cleaners, Internet of Things (IoT), sensors, cleaning systems, measurement accuracy, dust particles.*

Redaksiyaya daxilolma: 27.05.2026
Çapa qəbul olunma: 30.06.2026

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

Kompüter qurğuları və texnologiyası

№ 1/2026 səh. 44 - 56

https://doi.org/10.30546/670832.2026.013.1016

360° DAVAMLI FIRLANAN SERVO ÜÇÜN DÖRD İŞIQ SENSORLU İZLƏMƏ SİSTEMİNİN MODELLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İDARƏETMƏNİN SABİTLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ

Aslanova Ayşən Əli qızı
aysheneli14@gmail.com
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Xülasə. *Avtomatik izləmə sistemləri müasir robototexnika, günəş enerjisi qurğuları, ağıllı müşahidə sistemləri və sənaye avtomatlaşdırılması sahələrində geniş tətbiq olunur. Bu sistemlərin əsas məqsədi xarici mühitdən daxil olan informasiyaya əsasən obyektin və ya qurğunun istiqamətini optimal şəkildə tənzimləməkdən ibarətdir. Məqalədə dörd işıq sensoru (LDR) əsasında işləyən və 360° davamlı firlanma imkanına malik servo mühərriklə idarə olunan işıq izləmə sisteminin riyazi modeli təqdim edilmişdir. Sistem daxilində işıq intensivliyi fərqindən istifadə edilərək səhv siqnalı formalaşdırılır və servo mühərrikin idarə olunması təmin edilir.*

Tədqiqat çərçivəsində sistemin giriş-çıxış əlaqələri analiz edilmiş, diferensial tənliklər vasitəsilə riyazi model qurulmuş və qapalı dövrəli idarəetmə strukturu yaradılmışdır. Servo sistemin stabilliyinin qiymətləndirilməsi üçün xarakteristik tənlik, qütblərin yerləşməsi və Routh-Hurwitz meyarı tətbiq edilmişdir. Aparılmış təhlillər göstərmişdir ki, düzgün seçilmiş idarəetmə parametrləri zamanı sistem yüksək dayanıqlılıq, aşağı keçid müddəti və minimal stasionar xəta nümayiş etdirir.

Əldə edilən nəticələr göstərir ki, təklif olunan yanaşma aşağı qiymətli komponentlərdən istifadə etməklə yüksək dəqiqlikli izləmə sistemlərinin yaradılmasına imkan verir və günəş panellərinin avtomatik istiqamətləndirilməsi kimi tətbiqlərdə effektiv həll hesab oluna bilər.

Açar sözlər: *işığa həssas rezistor sensoru, davamlı firlanan servo, Arduino uno, Fotoqalvanik(PV), riyazi modelləşdirmə, avtomatik tənzimləmə.*

Giriş

Son illərdə sənaye və texnologiyaların sürətli inkişafı nəticəsində qlobal enerji tələbatı davamlı olaraq artmaqdadır. Ənənəvi enerji mənbələrinin hasilatı və istifadəsi zamanı böyük həcmdə istixana qazlarının emissiyası baş verir ki, bu da qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliklərinin əsas səbəblərindən biridir [1]. Bu səbəbdən bərpa olunan enerji mənbələrinin, xüsusilə günəş enerjisinin tətbiqi dünya miqyasında geniş tədqiqat mövzusuna çevrilmişdir.

Günəş enerjisi ekoloji cəhətdən təmiz, tükənməz və davamlı enerji mənbəyi kimi ən perspektivli alternativlərdən biri hesab olunur [2]. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə fotoqalvanik (PV) sistemlər vasitəsilə elektrik enerjisi istehsalının dəyəri artıq fosil yanacaq əsaslı enerji istehsalı ilə rəqabət aparacaq səviyyəyə çatmışdır [4]. Bu texnologiyanın sürətli yayılmasının əsas səbəbləri arasında aşağı quraşdırma xərcləri, minimal texniki xidmət tələbləri və sistem komponentlərinin sadə inteqrasiyası mühüm yer tutur.

Fotoqalvanik (PV) hüceyrə günəş radiasiyasını birbaşa elektrik enerjisinə çevirən yarımkeçirici elementdir. Elmi ədəbiyyatda bu anlayış həm “solar cell”, həm də “photovoltaic cell” kimi istifadə olunur [5]. Bərpa olunan enerji texnologiyalarının inkişafı ilə bağlı aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu sistemlər həm ekoloji, həm də iqtisadi baxımdan daha dayanıqlıdır [6].

Günəş radiasiyasının intensivliyi günün saatına, fəsillərə və coğrafi mövqeyə görə dəyişir. Bu dəyişikliklər sabit yerləşdirilmiş PV panellərin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Sabit sistemlər günəş şüalarını yalnız müəyyən bucaq altında qəbul etdiyindən, maksimum enerji əldə etmək mümkün olmur. Buna görə də günəş izləmə sistemlərinin (solar tracking systems) tətbiqi zəruri hesab olunur.

Bu tədqiqatda 360° davamlı fırlanan servo mühərrik və dörd işıq sensoruna (LDR) əsaslanan günəş izləmə sistemi təqdim olunur. Sistem iki oxlu mexaniki strukturdan fərqli olaraq, servo əsaslı davamlı fırlanma imkanı ilə daha çevik və sadələşdirilmiş idarəetmə arxitekturasına malikdir.

Dörd LDR sensorunun istifadəsi sistemə daha yüksək istiqamətlənmə dəqiqliyi qazandırır. Sensorlar işıq intensivliyini müxtəlif istiqamətlərdən ölçərək günəşin mövqeyini daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verir. Bu siqnalların müqayisəsi nəticəsində yaranan xəta (error) aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$e(t) = (S_{şərq} - S_{qərb}) + (S_{şimal} - S_{cənub})$$

Bu fərq əsasında mikrokontroller tərəfindən PWM siqnalı formalaşdırılır və 360° servo mühərrikin fırlanma sürəti və istiqaməti tənzimlənir.

Sistemin idarəetmə strukturu qapalı dövrə (closed-loop control system) prinsipi ilə işləyir. Bu struktur sensor blok, idarəetmə bloku (mikrokontroller), aktuator (servo mühərrik) və enerji təchizatı hissələrindən ibarətdir. Sistem real vaxt rejimində günəşin hərəkətini izləyərək optimal enerji toplanmasını təmin edir.

Əlavə olaraq, sistemdə ölü zona (deadband) mexanizmi və maksimum hədd (saturation limit) prinsipi tətbiq edilərək kiçik siqnal dəyişmələrindən yaranan titrəmələr azaldılır və mexaniki stabillik artırılır. Bu yanaşma servo mühərrikin davamlı və sabit işləməsini təmin edir.

Ədəbiyyat araşdırmaları göstərir ki, günəş izləmə sistemləri sabit PV panellərlə müqayisədə enerji istehsalını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Tək oxlu sistemlər təxminən 20–25%, iki oxlu sistemlər isə 30–40%-ə qədər əlavə enerji qazancı təmin edə bilir [11, 12]. Lakin bu sistemlərin mexaniki mürəkkəbliyi və yüksək xərcləri onların geniş tətbiqini məhdudlaşdırır.

Təklif olunan 360° servo əsaslı dörd sensorlu sistem daha sadə mexaniki struktur, aşağı enerji sərfi və yüksək adaptivlik imkanları ilə fərqlənir. Bu sistem xüsusilə məhdud sahəli qurğular, mobil platformalar və avtonom enerji sistemləri üçün effektiv həll kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Beləliklə, təqdim olunan sistem günəş enerjisinin daha səmərəli istifadəsi, real vaxt izləmə dəqiqliyinin artırılması və aşağı qiymətli sensor əsaslı idarəetmə sistemlərinin inkişafı baxımından mühüm elmi və praktik əhəmiyyət daşıyır.

Sistemin konfiqurasiyası

Ağıllı ikioxlu günəş izləmə sisteminin əsas məqsədi günəşdən gələn şüaların fotoqalvanik (PV) panel səthinə mümkün qədər perpendikulyar istiqamətdə düşməsini təmin etməkdir. Bu yanaşma PV panel tərəfindən qəbul edilən günəş enerjisinin maksimum səviyyəyə çatdırılmasına və nəticədə elektrik enerjisi istehsalının artırılmasına şərait yaradır.

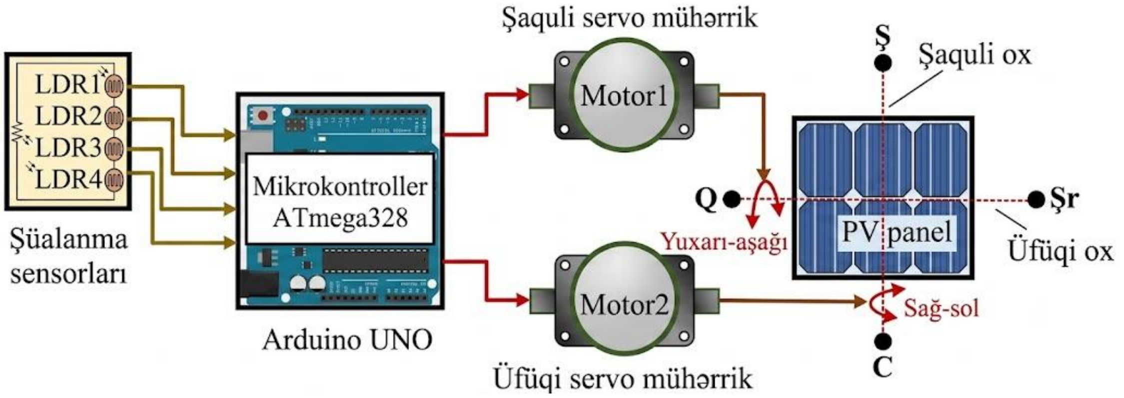

Şəkil 1. İki oxlu (Dual-axis) günəş izləmə sisteminin struktur blok sxemi.

Ağıllı ikioxlu günəş izləmə sisteminin funksional blok sxemi Şəkil 1-də təqdim edilmişdir. İzləmə mexanizminin fəaliyyəti Arduino UNO lövhəsində yerləşən ATMega328 mikronəzarətçisində icra olunan proqram təminatına əsaslanır. Sistemin idarəetmə mərkəzi rolunu oynayan ATMega328 mikronəzarətçisi işıq sensorlarından (LDR) daxil olan analoq siqnalları rəqəmsal məlumatlara çevirərək emal edir və nəticələrə uyğun olaraq iki çıxış kanalı vasitəsilə servo mühərrikləri idarə edir. Bu mühərriklər PV panelin mövqeyinin dəyişdirilməsini təmin edərək onun günəşə optimal istiqamətdə yönəlməsinə imkan yaradır.

Panelin hərəkəti iki müstəqil ox üzrə həyata keçirilir. Birinci ox üfüqi istiqamətdə hərəkəti təmin edir və panelin gün ərzində günəşin şərqdən qərbə doğru görünən hərəkətini izləməsinə xidmət edir (azimut izləmə). İkinci ox isə şaquli istiqamətdə tənzimlənərək ilin müxtəlif fəsillərində günəşin hündürlük bucağındakı dəyişiklikləri kompensasiya edir və panelin cənub–şimal istiqamətində hərəkət etməsinə imkan verir (elevasiya izləmə).

Təklif olunan ağıllı ikioxlu günəş izləmə sisteminin elektrik sxemi ISIS Proteus proqram mühitində hazırlanmış və Şəkil 2-də göstərilmişdir.

Həmin sxem Arduino UNO lövhəsi ilə sistemdə istifadə olunan sensorlar və icraedici mexanizmlər arasındakı elektrik əlaqələrini əks etdirir. Quraşdırılmış sistem (embedded system) yanaşmasına uyğun olaraq ağıllı DAST idarəetmə sistemi iki əsas komponentdən ibarətdir: aparat təminatı (hardware) və proqram təminatı (software). Aparat təminatı sensorlar, mikronəzarətçi və servo mühərriklər kimi fiziki elementləri əhatə etdiyi halda, proqram təminatı bu elementlərin koordinasiyalı fəaliyyətini təmin edən idarəetmə alqoritmlərindən və proqram kodlarından ibarətdir. Bu iki komponentin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində sistem günəşin mövqeyini dəqiq müəyyənləşdirərək PV panelin optimal bucaq altında yerləşdirilməsini təmin edir.

Aparat təminatı

Şəkil 1-də təqdim olunduğu kimi, ağıllı ikioxlu günəş izləmə sistemi bir neçə əsas aparat komponentindən təşkil edilmişdir. Bu komponentlərə fotoqalvanik panel (PV panel), günəş şüalanmasının intensivliyini müəyyən edən dörd ədəd işığa həssas müqavimət (LDR) sensoru, panelin hərəkətini təmin edən iki servo mühərrik və ATMega328 mikronəzarətçisi ilə təchiz edilmiş Arduino UNO idarəetmə lövhəsi daxildir. Həmin elementlərin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində sistem günəşin mövqeyini izləyərək PV panelin optimal istiqamətdə yerləşdirilməsini təmin edir.

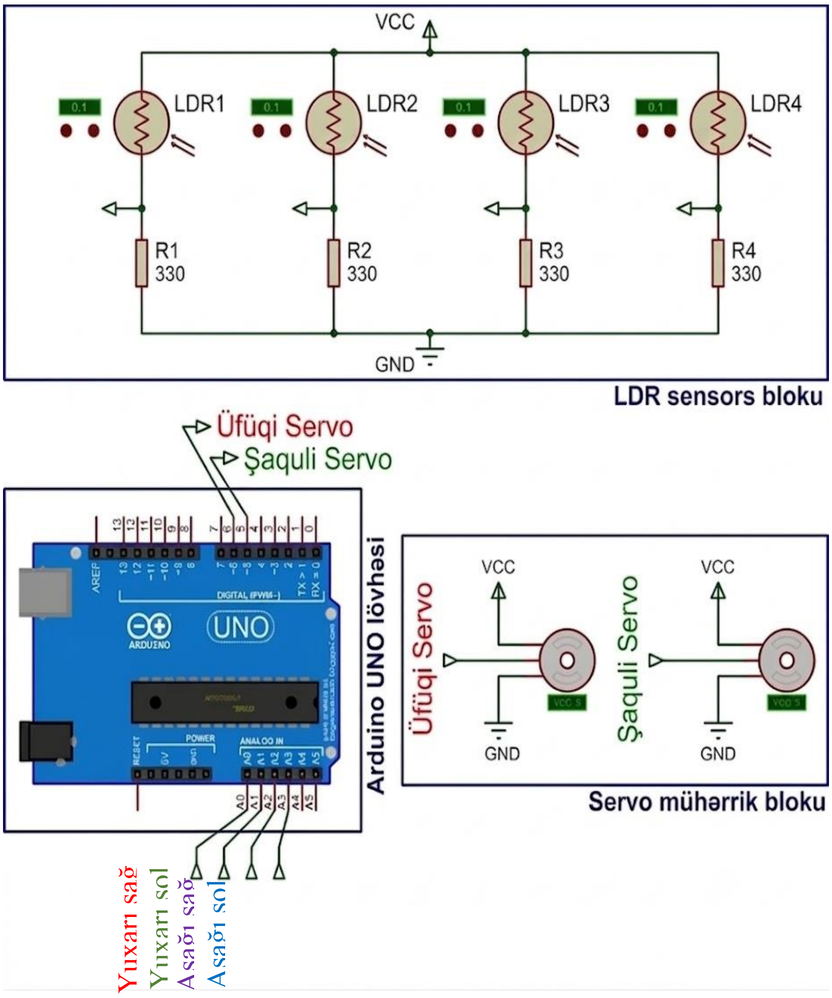

Şəkil 2. Ağıllı ikioxlu günəş izləmə sisteminin (DAST) ISIS Proteus proqram mühitində hazırlanmış elektrik sxemi

Fotoqalvanik panel

Fotoqalvanik panellər günəş radiasiyasını elektrik enerjisinə çevirmək üçün nəzərdə tutulmuş enerji çeviriciləridir. Bu qurğular yarımkeçirici materialların fotoelektrik xüsusiyyətlərindən istifadə etməklə günəş işığını sabit cərəyan (DC) formasında elektrik enerjisinə transformasiya edir. Tədqiqat çərçivəsində istifadə edilən PV panel maksimum 1,6 Vt çıxış gücü istehsal etmək qabiliyyətinə malikdir. Panelin kütləsi təxminən 47 qram, ölçüləri isə 150 mm × 86 mm təşkil edir. Qurğu nominal iş şəraitində 5,5 V səviyyəsində çıxış gərginliyi yaradır. Yüngül konstruksiyası və kiçik ölçüləri onu eksperimental günəş izləmə sistemlərində istifadə üçün əlverişli edir.

Arduino UNO lövhəsi

Təklif olunan günəş izləmə sisteminin iqtisadi səmərəliliyini artırmaq məqsədilə ATMega328 mikronəzarətçisinə əsaslanan aşağı qiymətli Arduino UNO platformasından istifadə edilmişdir. Bu lövhə sistemin əsas idarəetmə modulu kimi fəaliyyət göstərərək sensorlardan daxil olan məlumatları emal edir və icraedici qurğuların işini koordinasiya edir.

Şəkil 3-də göstərilən Arduino UNO lövhəsi həm USB interfeysi vasitəsilə, həm də xarici sabit cərəyan mənbəyindən qidalana bilir. Lövhə 14 ədəd rəqəmsal giriş-çıxış pininə malikdir ki, bunlardan 6-sı PWM (Pulse Width Modulation – impuls eninin modulyasiyası) siqnallarının generasiyası üçün istifadə oluna bilər. Bundan əlavə, qurğuda 6 analoq giriş kanalı mövcuddur ki, bu da müxtəlif analoq sensorların birbaşa qoşulmasına imkan yaradır.

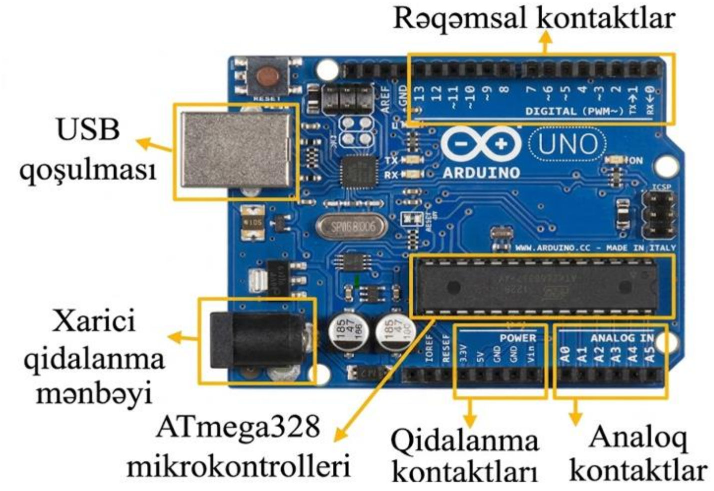

Şəkil 3. Arduino Uno board

Şəkil 2-dəki sxemə əsasən, sistemdə istifadə olunan dörd LDR sensoru Arduino UNO lövhəsinin A0, A1, A2 və A3 analoq giriş pinlərinə qoşulmuşdur. Bu sensorlar günəş işığının intensivliyi barədə məlumat toplayaraq mikronəzarətçiyə ötürür və sistemin giriş hissəsini təşkil edir. Eyni zamanda, PV panelin iki ox üzrə hərəkətini təmin edən servo mühərriklər PWM funksiyasına malik çıxış pinlərinə birləşdirilmişdir. Mikronəzarətçi tərəfindən formalaşdırılan PWM siqnalları servo mühərriklərin dönmə bucaqlarını tənzimləyərək panelin günəşə istiqamətləndirilməsini həyata keçirir. Beləliklə, Arduino UNO lövhəsi sensorlar və icraedici mexanizmlər arasında əlaqələndirici idarəetmə vahidi kimi çıxış edərək sistemin etibarlı və sinxron fəaliyyətini təmin edir.

Servo mühərriklər

Fotoqalvanik panellərin günəşin mövqeyinə uyğun olaraq avtomatik istiqamətləndirilməsi məqsədilə günəş izləmə sistemlərində müxtəlif növ elektrik mühərriklərindən istifadə edilir. Bu məqsədlə ən geniş yayılmış həllər sırasında sabit cərəyan (DC) mühərrikləri, addımlayıcı mühərriklər (stepper motor) və servo mühərriklər yer alır. Təqdim olunan tədqiqatda PV panelin iki ox üzrə hərəkətinin təmin edilməsi üçün 180° dönmə bucağına malik iki servo mühərrik tətbiq edilmişdir. İstifadə olunan servo mühərriklərin texniki xüsusiyyətləri Cədvəl 1-də verilmişdir.

Sistemin şaquli ox üzrə hərəkətini həyata keçirmək üçün SG90 tipli servo mühərrikdən, üfüqi ox üzrə hərəkəti təmin etmək üçün isə daha yüksək fırlanma momentinə malik MG996R mikro servo mühərrikdən istifadə olunmuşdur. Bu mühərriklər PV panelin günəşin mövqeyinə uyğun şəkildə dəqiq istiqamətləndirilməsinə imkan yaradır.

Servo mühərriklərin əsas üstünlüklərindən biri onların əvvəlcədən müəyyən edilmiş mövqelərə dəqiq şəkildə yerləşə bilməsi və həmin mövqeləri sabit saxlamaq qabiliyyətidir. Bu xüsusiyyət servo mühərriklərin qapalı dövrəli (closed-loop) idarəetmə prinsipi əsasında işləməsi ilə əlaqədardır. Servo mühərrik yalnız tələb olunan mövqeyə hərəkət etdiyi zaman enerji sərf edir, mövqe sabitləşdikdən sonra isə enerji sərfiyyatı minimum səviyyəyə enir. Addımlayıcı mühərriklərdən fərqli olaraq, servo mühərriklər mövqenin saxlanılması üçün davamlı enerji tələb etmir. Bu xüsusiyyət sistemin ümumi enerji səmərəliliyinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir.

Şəkil 4. Servo MG996R və Servo SG90

Servo mühərriklərin digər mühüm üstünlüyü onların sadə idarəetmə mexanizminə malik olmasıdır. Mühərrikin işə salınması, dayandırılması, dönmə istiqamətinin və mövqeyinin tənzimlənməsi mikronəzarətçinin PWM (Pulse Width Modulation – impuls eninin modulyasiyası) çıxışı vasitəsilə həyata keçirilir. Bu məqsədlə əlavə sürücü və ya interfeys sxemlərinin istifadəsinə ehtiyac qalmır ki, bu da sistemin həm quruluşunu sadələşdirir, həm də ümumi maya dəyərini azaldır.

Tədqiqatda istifadə olunan servo mühərriklər ATMega328 mikronəzarətçisi tərəfindən idarə olunur. Şəkil 4-də göstərildiyi kimi, mühərriklərin mikronəzarətçi ilə əlaqəsi üç naqildən ibarət elektrik kabeli vasitəsilə təmin edilir. Bu naqillərdən ikisi qidalanma gərginliyinin verilməsi üçün, üçüncü naqil isə PWM idarəetmə siqnalının ötürülməsi üçün istifadə olunur. Mikronəzarətçi tərəfindən generasiya edilən PWM siqnalları servo mühərriklərin dönmə bucağını müəyyən edir və nəticədə PV panelin həm azimut, həm də elevasiya oxları üzrə dəqiq hərəkəti təmin edilir. Bu yanaşma günəş şüalarının panel səthinə daha optimal bucaq altında düşməsinə və enerji hasilatının artırılmasına imkan yaradır.

Cədvəl 1. Sistemdə istifadə olunan servo mühərriklərin texniki xarakteristikaları

Parametrlər	SG90 Mikro Servo (Şaquli Ox)	MG996R Yüksək Fırlanma Momentli Servo (Üfüqi Ox)
İş gərginliyi	4.8 V – 6.0 V	4.8 V – 7.2 V
Fırlanma anı (Torque)	1.8 kg·cm (4.8V)	9.4 kg·cm (4.8V) / 11 kg·cm (6.0V)
İşləmə sürəti	0.12 saniyə / 60° (4.8V)	0.17 saniyə / 60° (4.8V) / 0.14 saniyə / 60° (6.0V)
Fırlanma bucağı diapazonu	0° – 180°	0° – 360° (Davamlı fırlanma modifikasiyası)
Çəkisi	9 qram	55 qram

Kompüter qurğuları və texnologiyası
№ 1/2026 səh. 44 - 56

Parametrlər	SG90 Mikro Servo (Şaquli Ox)	MG996R Yüksək Fırlanma Momentli Servo (Üfüqi Ox)
Ötürücü materialı	Plastik	Metal (Yüksək dayanıqlı)

LDR Sensorları

Təklif olunan ağıllı ikioxlu günəş izləmə sistemi (DAST) aktiv izləmə prinsipinə əsaslanır. Bu o deməkdir ki, sistemin hərəkəti günəşin cari mövqeyinə uyğun olaraq real vaxt rejimində tənzimlənir. Günəşin istiqamətinin müəyyən edilməsi məqsədilə sistemdə dörd ədəd işığa həssas müqavimət (LDR – Light Dependent Resistor) tipli Cds GL5528 sensorundan istifadə edilmişdir. Bu sensorların seçilməsinin əsas səbəblərindən biri onların aşağı qiymətli, sadə quruluşlu və etibarlı işləmə xüsusiyyətlərinə malik olmasıdır.

LDR sensoru üzərinə düşən işıq intensivliyindən asılı olaraq elektrik müqavimətini dəyişən passiv elektron elementdir. Sensor səthinə düşən işığın intensivliyi artdıqca onun müqaviməti azalır, işıq səviyyəsi azaldıqda isə müqavimət artır. Bu xüsusiyyət günəş radiasiyasının istiqamətinin və intensivliyinin müəyyən edilməsinə imkan yaradır.

LDR sensorlarının çıxış siqnalının əldə olunması üçün onlar gərginlik bölücü (voltage divider) sxemi şəklində qoşulmuşdur. Şəkil 5-də göstərildiyi kimi, LDR və sabit müqavimətin ardıcıl birləşməsi nəticəsində çıxış gərginliyi (V_{out}) formalaşır. LDR müqavimətinin işıq intensivliyinə uyğun dəyişməsi çıxış gərginliyinin də dəyişməsinə səbəb olur. Bu analoq gərginlik siqnalı Arduino UNO lövhəsində yerləşən ATMega328 mikronəzarətçisinin analoq-rəqəmsal çeviricisi (ADC) tərəfindən emal edilir.

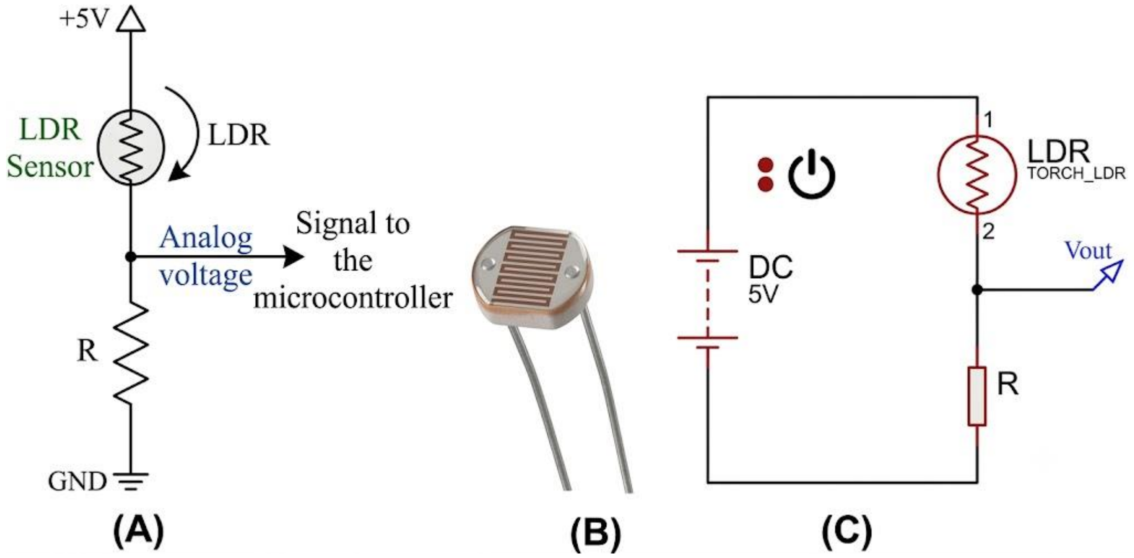

Şəkil 5. LDR sensorunun elektrik sxemi: (A) mikronəzarətçiyə qoşulma quruluşu, (B) işığa həssas müqavimət (LDR) sensoru və (C) ISIS Proteus proqramında modelləşdirilmiş LDR sensor dövrəsi

ATMega328 mikronəzarətçisinin 10 bitlik ADC modulu daxil olan analoq siqnalı 0–1023 diapazonunda rəqəmsal qiymətə çevirir. Alınan rəqəmsal məlumatlar əsasında işıq intensivliyinin səviyyəsi müəyyən edilir və günəşin mövqeyi haqqında məlumat əldə olunur. Bu məlumatlar sonradan servo mühərriklərin idarə edilməsində istifadə edilir.

Ağıllı ikioxlu günəş izləmə sistemində LDR sensorlarının yerləşdirilməsi

Günəşin həm üfüqi, həm də şaquli istiqamətlərdə izlənilməsi üçün LDR sensorları müxtəlif konfiqurasiyalarda yerləşdirilə bilər. Ən geniş yayılmış üsullardan biri dörd kvadrantlı LDR sensorlarının silindrik kölgələndirici ilə birlikdə istifadəsidir. Bu halda sensorlar arasında yaranan işıq intensivliyi fərqi əsasında PV panelin mövqeyi tənzimlənir və bütün sensorların oxşar işıq qəbul etdiyi vəziyyət optimal istiqamətlənmə kimi qəbul edilir.

Digər konfiqurasiyada isə dörd LDR sensoru iki ayırıcı maneə ilə ayrılır. Sensorların ölçdüyü işıq intensivlikləri müqayisə edilərək günəşin mövqeyi müəyyən olunur və panel uyğun istiqamətə yönəldilir.

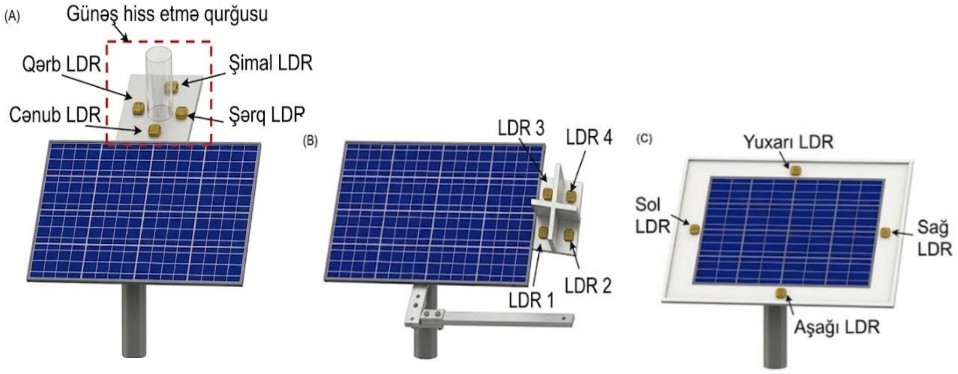

Şəkil 6. LDR sensorları əsasında müxtəlif Günəş izləmə sistemlərinin dizaynları

Beləliklə, LDR sensorlarının düzgün yerləşdirilməsi günəş izləmə sisteminin dəqiqliyini artırır və PV panelin günəş şüalarına optimal bucaq altında istiqamətləndirilməsini təmin edərək enerji istehsalının səmərəliliyini yüksəldir.

Sistemin Riyazi Modelləşdirilməsi və İdarəetmə Strukturu

Ağıllı ikioxlu günəş izləmə sisteminin dinamik xarakteristikalarını analiz etmək və onun stabil işləməsini təmin etmək üçün sistemin riyazi modelinin qurulması zəruridir. Qapalı dövrəli (closed-loop) tənzimləmə sistemi dörd əsas dinamik blokdan ibarətdir: sensor bloku, idarəetmə bloku (PID/Mikronəzarətçi), aktuator (servo mühərrik) və idarəetmə obyekti (mexaniki platforma və PV panel).

LDR Sensor Blokunun Riyazi Modeli

LDR sensorları işıq intensivliyini (I) elektrik müqavimətinə (R_{LDR}) çevirir. Gərginlik bölücü sxemdən alınan çıxış gərginliyi (V_{out}) mikronəzarətçinin ADC moduluna daxil olur. Sensorun qeyri-xətti xarakteristikası işçi nöqtə ətrafında xəttiləşdirildikdə, sensor blokunun ötürmə funksiyası sabit bir gücləndirmə əmsalı (K_s) kimi ifadə edilir:

$$G_s(s) = \frac{V_{out}(s)}{\Delta I(s)} = K_s$$

burada ΔI, qarşıqlıqlı yerləşən sensorlar arasındakı işıq intensivliyi fərqini (xəta siqnalını) təmsil edir.

Kompüter qurğuları və texnologiyası

№ 1/2026 səh. 44 - 56

360° Davamlı Fırlanan Servo Mühərrikin Ötürmə Funksiyası

Davamlı fırlanan servo mühərrik, adi servolardan fərqli olaraq, daxili potensiometrin əks-əlaqə zəncirindən ayrılması ilə fəaliyyət göstərir. Bu halda giriş PWM siqnalı (\(u(t)\)) mühərrikin mövqeyini deyil, onun fırlanma sürətini (\(\omega(t)\)) idarə edir. Sabit cərəyan mühərrikinin elektromexaniki tənliklərinə əsasən, mühərrikin bucaq sürətinin giriş gərginliyinə (və ya PWM doluluq dərəcəsinə) olan nisbəti birinci tərtib dinamik manqa kimi model qəbul edir:

$$G_m(s) = \frac{\Omega(s)}{U(s)} = \frac{K_m}{\tau_m s + 1}$$

Burada K_m mühərrikin gücləndirmə (sürət) əmsalı, τ_m isə mühərrikin elektromexaniki zaman sabitidir. Mühərrikin çıxışındakı fırlanma bucağı $\theta(t)$ bucaq sürətinin inteqralı olduğundan

$\theta(t) = \int \omega(t)dt$, mövqeyə görə ötürmə funksiyası aşağıdakı inteqrallayıcı mexaniki sistem formasına düşür:

$$G_p(s) = \frac{\Omega(s)}{U(s)} = \frac{K_m}{s(\tau_m s + 1)}$$

Sisteminin Qapalı Dövrə Ötürmə Funksiyası

Mikronəzarətçi tərəfindən tətbiq edilən mütənasib (Proportional - (K_p) idarəetmə qanununu və sensor əmsalını nəzərə alsaq, sistemin düz istiqamətdəki ötürmə funksiyası ($G_{(s)}$ = K_p Ks G_p(s) olur. Vahid mənfi əks-əlaqəli (unity negative feedback) qapalı dövrə sisteminin tam ötürmə funksiyası (W(s)) aşağıdakı şəkildə formalaşır:

$$W(s) = \frac{G(s)}{1 + G(s)} = \frac{K_p K_s K_m}{\tau_m s^2 + s + K_p K_s K_m)}$$

Bu tənliyi standart ikinci tərtib sistem formasına (s^2 + 2$\zeta\omega_n$s + ω_n^2) gətirmək üçün hər tərəfi τ_m-ə bölsək:

$$W(s) = \frac{\frac{K_p K_s K_m}{\tau_m}}{s^2 + \left(\frac{1}{\tau_m}\right)s + \frac{K_p K_s K_m}{\tau_m}}$$

Burada $\omega_n = \sqrt{\frac{K_p K_s K_m}{\tau_m}}$ sistemin məxsusi rəqs tezliyini, $\zeta = \frac{1}{2\sqrt{K_p K_s K_m \, \tau_m}}$ isə sönmə əmsalını ifadə edir.

Stabillik Təhlili və Keçid Prosesinin Analizi

Sistemin xarici təsirlərə (məsələn, külək yükləri, buludlu hava şəraiti və s.) qarşı dayanıqlı işləməsi və hədəf nöqtə ətrafında xaotik rəqslər etməməsi üçün stabillik analizi aparılmalıdır. Analiz üçün sistemin xarakteristik tənliyi əsas götürülür.

Routh-Hurwitz Meyarının Tətbiqi

Qapalı dövrə sisteminin xarakteristik tənliyi ötürmə funksiyasının məxrəcinin sıfıra bərabər edilməsi ilə alınır:

$$A(s) = \tau_m s^2 + s + K_p K_s K_m = 0$$

Sistemin dayanıqlı olması üçün Routh-Hurwitz meyarına əsasən xarakteristik tənliyin bütün əmsalları müsbət olmalıdır. Konstruktiv olaraq mühərrikin zaman sabiti (τ_m > 0), sensor həssaslığı (K_s > 0) və mühərrik əmsalı (K_m > 0) həmişə müsbətdir. İdarəetmə strukturunun dayanıqlılıq şərti birbaşa tənzimləmə əmsalından (\(K_p) asılıdır:

$$K_p>0$$

İkinci tərtib sistemlər üçün Routh matrisi aşağıdakı kimi qurulur:

s^2	τ_m	$K_p K_s K_m$
s^1	**1**	**0**
s^0	$K_p K_s K_m$	

Matrisin birinci sütunundakı elementlərin ($\tau_m, 1, K_p K_s K_m$) hamısı müsbət olduğu üçün sistem bütün müsbət \(K_p) qiymətlərində struktur olaraq stabildir. LDR-lərin fiziki ölü zonası (deadband) və siqnal gecikmələri nəzərə alındıqda real dayanıqlılıq sərhədi 0 < K_p < K_{max}) diapazonu ilə məhdudlaşır.

Qütblərin Yerləşməsi və Dinamik Cavab

Sistemin qütbləri xarakteristik tənliyin kökləridir:

$$s_{1,2} = \frac{-1 \pm \sqrt{1 - 4\tau_m K_p K_s K_m}}{2\tau_m}$$

- **Eksperimental Şərt 1 (Kritik sönmə):** 1 - 4$\tau_m K_p K_s K_m$ = 0 olduqda, qütblər həqiqi ox üzərində üst-üstə düşür (ζ = 1). Sistem rəqssiz və ən qısa müddətdə günəşin mövqeyinə istiqamətlənir.
- **Eksperimental Şərt 2 (Aşağı sönmə):** 1 - 4$\tau_m K_p K_s K_m < 0$ olduqda, qütblər kompleks qoşma şəkildə olur (ζ < 1). Bu halda sistemdə yüngül ifrat tənzimləmə (overshoot) və keçid prosesində titrəmələr müşahidə olunur.

Ölü zona (deadband) alqoritmi daxil edildiyi üçün sistem yüngül buludlu havalarda sensorlardan gələn kiçik küy dalğalanmalarına reaksiya vermir, bu isə servo mühərriklərin lazımsız yerə mexaniki aşınmasının qarşısını alır və stasionar xətanı ($\in_{st}$) sıfıra yaxınlaşdırır.

Nəticə

Bu tədqiqat işində, 360° davamlı fırlanan servo mühərrik və dörd işıq sensoru (LDR) əsasında işləyən ağıllı ikioxlu günəş izləmə sisteminin konfiqurasiyası, aparat arxitekturası və riyazi idarəetmə modeli uğurla işlənib hazırlanmışdır. Aparılmış nəzəri və praktik təhlillər əsasında aşağıdakı yekun nəticələr əldə edilmişdir:

- Sistem daxilində tətbiq olunan dörd sensorlu gərginlik bölücü sxem və ATMega328 mikronəzarətçisinin 10 bitlik ADC modulu vasitəsilə günəşin mövqeyi real vaxt rejimində yüksək dəqiqliklə rəqəmsal siqnala çevrilmişdir.
- Sistemin diferensial tənliklər vasitəsilə qurulmuş qapalı dövrəli riyazi modeli onun ikinci tərtib dinamik sistem kimi davrandığını göstərmişdir. Routh-Hurwitz stabillik meyarı tətbiq edilərək mütənasib idarəetmə əmsalının (K_p) dayanıqlılıq şərtləri təyin edilmiş və sistemin struktur baxımından tam stabil olduğu sübut edilmişdir.
- Proqram təminatına inteqrasiya edilən ölü zona (deadband) alqoritmi kiçik atmosfer küyünün yaratdığı titrəmələri aradan qaldırmış, mühərriklərin mexaniki aşınmasını azaltmış və stasionar xətanı minimal səviyyədə saxlamışdır.

Yekun olaraq, təklif olunan sistem aşağı maya dəyəri, yüksək mexaniki çevikliyi və riyazi olaraq sübut olunmuş dayanıqlılığı ilə fotoqalvanik (PV) sistemlərin səmərəliliyinin artırılmasında, xüsusilə mobil platformalar və avtonom az güclü generator qurğuları üçün effektiv, etibarlı və tətbiqi sadə bir həll yolu təqdim edir.

ƏDƏBIYYAT

1. Raza, W., et al. (2018). "Renewable energy in the 21st century: A review." *Renewable and Sustainable Energy Reviews,* 82, 12-25.

2. Kabir, E., et al. (2018). "Solar energy: Potential and future prospects." *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 82, 894-900.
3. Jäger-Waldau, A. (2019). "Snapshot of Photovoltaics-February 2019." *EPJ Photovoltaics*, 10, 6.
4. Parida, B., et al. (2011). "A review of solar photovoltaic technologies." *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 15(1), 1625-1636.
5. Goetzberger, A., et al. (2003). "Photovoltaic cells: history, status and future." *Solar Energy Materials and Solar Cells*, 77(1), 1-14.
6. Shahsavari, A., & Akbari, M. (2018). "Potential of solar energy in developing countries for reducing CO2 emissions." *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 90, 275-291.
7. Chu, Y., & Meisen, P. (2011). "Review of solar energy technologies." *Global Energy Network Institute (GENI)*, 1-18.
8. Green, M.A. (2019). "Photovoltaic cell efficiency tables (version 53)." *Progress in Photovoltaics*, 27(1), 3-12.
9. Kannan, N., & Vakeesan, D. (2016). "Solar energy for the future world: A review." *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 62, 1092-1105.
10. Al-Rousan, N., et al. (2018). "Efficient single axis solar tracking system." *IEEE Access*, 6, 35109-35115.
11. Mousazadeh, H., et al. (2009). "A review of principle and of the solar-tracking systems." *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 13(2), 1800-1818.
12. Seme, S., et al. (2019). "Solar tracking systems: An overview of technologies, efficiencies, and costs." *Energies*, 12(11), 2211.

MODELİNG OF A FOUR-LİGHT-SENSOR TRACKİNG SYSTEM FOR A 360° CONTİNUOUS ROTATİON SERVO AND ENSURİNG CONTROL STABİLİTY

Aslanova Ayshen Ali Azerbaijan Technological University

ABSTRACT

Automatic tracking systems are widely used in modern robotics, solar energy systems, intelligent surveillance systems, and industrial automation. The main purpose of these systems is to optimally adjust the direction of an object or device based on information received from the external environment. In this article, a mathematical model of a light tracking system based on four light sensors (LDR) and controlled by a 360° continuous rotation servo motor is presented. Within the system, an error signal is generated using the difference in light intensity, and control of the servo motor is ensured.

In the scope of the study, the input–output relationships of the system were analyzed, a mathematical model was developed using differential equations, and a closed-loop control structure was established. To evaluate the stability of the servo system, the characteristic equation, pole placement, and the Routh–Hurwitz criterion were applied. The performed analysis showed that, with properly selected control parameters, the system exhibits high stability, a short transient response time, and minimal steady-state error.

The obtained results indicate that the proposed approach enables the development of high-precision tracking systems using low-cost components and can be considered an effective solution for applications such as automatic solar panel positioning.

Keywords: *light-dependent resistor (LDR) sensor, continuous rotation servo, Arduino Uno, photovoltaic (PV), mathematical modeling, automatic control.*

МОДЕЛИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ СЛЕЖЕНИЯ С ЧЕТЫРЬМЯ СВЕТОВЫМИ ДАТЧИКАМИ ДЛЯ СЕРВОПРИВОДА С НЕПРЕРЫВНЫМ ВРАЩЕНИЕМ 360° И ОБЕСПЕЧЕНИЕ УСТОЙЧИВОСТИ УПРАВЛЕНИЯ

Асланова Айшен Али

Азербайджанский технологический университет

РЕЗЮМЕ

Системы автоматического слежения широко применяются в современной робототехнике, установках солнечной энергетики, интеллектуальных системах наблюдения и промышленной автоматизации. Основная цель таких систем заключается в оптимальной корректировке направления объекта или устройства на основе информации, поступающей из внешней среды. В данной статье представлен математический модель системы слежения за светом, основанной на четырёх датчиках освещённости (LDR) и управляемой сервомотором с возможностью непрерывного вращения на 360°. В системе формируется сигнал ошибки на основе разности интенсивности света, который используется для управления сервомотором.

В рамках исследования были проанализированы входно-выходные зависимости системы, построена математическая модель с использованием дифференциальных уравнений и разработана структура замкнутой системы управления. Для оценки устойчивости сервосистемы применялись характеристическое уравнение, анализ расположения полюсов и критерий Рауса–Гурвица. Проведённый анализ показал, что при правильно подобранных параметрах управления система демонстрирует высокую устойчивость, малое время переходного процесса и минимальную статическую ошибку.

Полученные результаты свидетельствуют о том, что предложенный подход позволяет создавать высокоточные системы слежения с использованием недорогих компонентов и может быть эффективным решением для таких задач, как автоматическое позиционирование солнечных панелей.

Ключевые слова: *датчик фоторезистора (LDR), сервомотор непрерывного вращения, Arduino Uno, фотоэлектрические (PV) системы, математическое моделирование, автоматическое управление.*

Redaksiyaya daxilolma: 27.05.2026
Çapa qəbul olunma: 30.06.2026

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

Kompüter qurğuları və texnologiyası

№ 1/2026 **səh. 57- 66**

https://doi.org/10.30546/670832.2026.013.1024

ОСОБЕННОСТИ ПОСТРОЕНИЯ АРХИТЕКТУРЫ КВАНТОВЫХ КОМПЬЮТЕРОВ

Валиева Айсель Махир кызы

ayselvaliyeva.1822@gmail.com

Азербайджанский Технологический Университет

Резюме: *В работе подробно рассмотрены принципы функционирования и особенности построения квантовых компьютеров как одного из наиболее перспективных направлений развития современных вычислительных технологий. Проведен анализ основных компонентов квантовых вычислительных систем, представлена их общая архитектура и описаны ключевые элементы, обеспечивающие выполнение вычислений на основе законов квантовой механики. Особое внимание уделено таким фундаментальным понятиям, как кубит, суперпозиция, квантовая запутанность и квантовые логические операции.*

Для более полного понимания принципов работы квантовых компьютеров проведено сравнение их архитектуры и механизмов обработки информации с традиционными компьютерами, основанными на классической двоичной логике. Рассмотрены преимущества и ограничения обоих подходов, а также особенности хранения, передачи и обработки данных в квантовых системах.

Кроме того, исследованы актуальные направления развития квантовых технологий, существующие технические проблемы создания масштабируемых квантовых вычислительных устройств и перспективы их практического применения. Отдельно рассмотрена значимость квантовых компьютеров для решения сложных задач в области криптографии, моделирования физических и химических процессов, оптимизации, искусственного интеллекта и анализа больших данных.

В результате исследования показано, что развитие квантовых вычислений способно существенно повлиять на дальнейший прогресс информационных технологий и открыть новые возможности для решения задач, недоступных современным классическим вычислительным системам.

Ключевые слова: *Квантовый компьютер, кубит, квантовый регистр, генератор воздействия на кубиты, квантовые вычисления.*

На сегодняшний день квантовые компьютеры обещают настоящую революцию, причем не только в вычислениях, но и в реальной жизни. Медиа пестрят заголовками про то, как квантовые компьютеры уничтожат современную криптографию, а мощность искусственного интеллекта, благодаря им возрастет на порядки. За последние 10 лет квантовые компьютеры прошли путь от чистой теории до первых работающих образцов. Правда, до обещанной революции предстоит пройти еще немалый путь, да и ее влияние в итоге может оказаться не таким всеобъемлющим, как представляется сейчас.

Квантовый компьютер — устройство, которое использует явления квантовой суперпозиции и квантовой запутанности. Основным элементом в таких вычислениях является кубит, или квантовый бит. За всеми этим словам кроется довольно сложная математика и физика, но если их максимально упростить, то получится примерно

следующее. В обычных компьютерах информации соответствует понятие бита. Бит — единица измерения информации в двоичной системе. Он может принимать значение 0 и 1, что очень удобно не только для математических операций, но и для логических, так как нулю можно сопоставить значение «ложно», а единице—«истинно». Современные процессоры построены на базе транзисторов, полупроводниковых элементов, которые могут пропускать, либо не пропускать электрический ток. Иначе говоря, выдавать два значения 0 и 1. Точно также во флеш-памяти транзистор с плавающим затвором может хранить заряд. Если он есть, то это состояние соответствует единице, если его нет — нулю. Аналогичным образом работает и магнитная цифровая запись, только носителем информации там является магнитная частичка, либо имеющая, либо не имеющая заряд. При вычислениях считывается из памяти значение бита (0 или 1) и затем пропускается ток через транзистор; в зависимости от того, пропускает он ток или нет, получается на выходе новый бит, возможно, имеющий другое значение [1].

Рассмотрим вопрос о том, что такое кубиты для квантовых компьютеров. В квантовом компьютере основным элементом является кубит — квантовый бит. В отличие от обычного бита он находится в состоянии квантовой суперпозиции, то есть имеет значение и 0, и 1, и любые их сочетания в любой момент времени. Если в системе находится несколько кубитов, то изменение одного также влечет за собой изменение всех остальных кубитов. Это позволяет одновременно просчитывать все возможные варианты. Обычный процессор с его бинарными вычислениями, фактически просчитывает варианты последовательно. Сначала один сценарий, потом другой, потом третий и т.д. Чтобы ускорить процессы обработки данных, начали применять многопоточность, запуская вычисления параллельно, предвыборку, чтобы предугадывать возможные варианты ветвления и просчитывать их заранее. В квантовом компьютере это все делается параллельно. Отличается и принцип вычислений. В каком-то смысле квантовый компьютер уже содержит все возможные варианты решения задачи. Необходимо считать состояние кубитов и выбрать из них правильный вариант. В этом и заключается принцип работы квантового компьютера. Добиться квантового состояния можно только у частиц. Кубит не построишь из нескольких атомов, как транзистор. Пока эта проблема до конца не решена. Есть несколько вариантов. Используются зарядовые состояния атомов, например, присутствие или отсутствие электрона в обычной точке, сверхпроводящие элементы, фотоны и т.д. В общем виде архитектура любого квантового компьютера может быть представлена в виде, который приведен на рисунке 1. Основная часть квантового компьютера — квантовый регистр — представлена совокупностью определенного числа L кубитов [2].

Непосредственно перед вводом информации в квантовый компьютер кубиты регистра должны находиться в основном базисном состоянии. Даная операция — подготовка начального состояния — называется инициализацией. После этого кубиты подвергаются определенному воздействию, к примеру, по средствам импульсов электромагнитного поля, которое может управляться классическим компьютером. Вышеописанное воздействие переводит базисные состояния кубитов в не основное состояния. При чем состояние всего регистра переходит в суперпозицию всех базисных состояний [3].

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

Kompüter qurğuları və texnologiyası

№ 1/2026 səh. 57- 66

Рис.1 Архитектура квантового компьютера

При вводе данных в квантовый компьютер состояние входных регистров по средствам соответствующих импульсных воздействий переходит в определенную когерентную суперпозицию базисных состояний. Далее на информацию в таком состоянии воздействует квантовый процессор, выполняющий заданную последовательность квантовых логических операций. Данная последовательность операций определяется унитарным преобразованием, которое действует на состояние регистра. В результате вышеописанных преобразований исходные квантовые состояния преобразуются в новую суперпозицию, которая определяет результат преобразований данных на выходе квантового компьютера. Все возможные операции на входе квантового компьютера, формирующие исходные состояния, а также осуществляющие локальные преобразования, которые соответствуют алгоритму вычислений, а также все варианты подавления потери когерентности, являются аналогом стандартного программного обеспечения в классическом варианте компьютера. При выборе конкретной схемы квантового компьютера требуется разрешить три основных вопроса:

- во-первых, произвести выбор физической системы, которая представляет необходимую систему кубитов;
- во-вторых, определиться с применяемым физическим механизмом, который описывает взаимодействие между кубитами, необходимое для производства двухкубитовых операций;
- в-третьих, произвести выбор способа селективного управления кубитами и оценки их состояния на выходе. Все вышеописанное является аналогом аппаратному обеспечению в классическом компьютере [4].

Столь сложное устройство накладывает ограничения и на измерения состояния кубитов. Энергии крайне малы, необходимы усилители, чтобы прочитать данные и так далее. Но усилители могут оказывать воздействия на квантовую систему и менять ее состояния, впрочем, не только они, но даже сам факт наблюдения может иметь значение.

Квантовые вычисления предполагают последовательность операций, которые совершаются с одним или несколькими кубитами. Те в свою очередь ведут за собой изменения всей системы. Задача выбрать из ее состояний правильное, дающее результат вычислений. При этом может быть сколь угодно много состояний, максимальное приближенных к таковому. Соответственно, точность таких вычислений почти всего будет отличаться от единицы. Таким образом, для полноценного квантового компьютера нужны значительные достижения в физике. Кроме того, программирование для

квантового компьютера будет отличаться от существующего сейчас. Наконец, квантовые компьютеры не смогут решить задачи, которые не под силу обычным, но в состоянии ускорить решения тех, с которыми они справляются. Постепенно проблемы на пути к квантовому компьютеру снимаются [4].

Первые кубиты были построены еще в начале века. Процесс ускорился в начале десятилетия. Сегодня разработчики уже в состоянии произвести процессоры с десятками кубитов. Последним по времени прорывом стало создание процессора Bristlecone в недрах Google. В марте 2018 года компания заявила, что смогла построить 72-кубитный процессор. На каких физических принципах построен Bristlecone Google не сообщает. Однако считается, что для достижения «квантового превосходства», когда квантовый компьютер начинает превосходить обычный, достаточно 49 кубитов. Google удалось выполнить это условие, но уровень ошибок в 0,6% пока выше требуемого в 0,5%. Осенью 2018 года IBM объявила о создании прототипа 50-кубитового квантового процессора. Он проходит тестирование. Но в 2018 году IBM открыла свой 20-кубитовый процессор для облачных вычислений. В марте 2018 года была запущена меньшая версия IBM Q. Ставить эксперименты на таком компьютере могут все желающие. По их результатам уже вышло 35 научных работ. Еще в начале десятилетия на рынке появилась шведская компания D-Wave, которая позиционировала свои компьютеры как квантовые. Она породила множество споров, так как объявляла о создании 1000-кубитных машин, в то время как признанные лидеры «ковырялись» всего лишь с парой кубитов. Компьютеры шведских разработчиков продавались по цене в $10–15 миллионов, так что проверить их было не так просто [5].

Компьютеры D-Wave не являются квантовыми в прямом смысле этого слова, но используют некоторые квантовые эффекты, которые можно применять для решения некоторых задач оптимизации. Иначе говоря, не все алгоритмы, которые могут быть выполнены на квантовом компьютере, получают на D-Wave квантовое ускорение. Google приобрела одну из систем шведов. В результате ее исследователи признали компьютеры «ограниченно квантовыми». При этом выяснилось, что кубиты сгруппированы кластерами по восемь, то есть их реальное число заметно меньше, чем декларируемое. Традиционно сильная школа физики в России позволяет внести существенный вклад в решение физических проблем для создания квантового компьютера.

В январе 2018 года россияне создали усилитель сигнала для квантового компьютера. Учитывая, что своей работой усилитель сам по себе способен влиять на состояние кубитов, уровень генерируемого им шума должен мало отличаться от «вакуумного». Это и удалось российским ученым из лаборатории «Сверхпроводящие метаматериалы» НИТУ «МИСиС» и двух институтов РАН. Для создания усилителя использовались сверхпроводники. В России также создан квантовый центр. Это негосударственная исследовательская организация, занимающаяся исследованиями в области квантовой физики. В том числе она занимается проблемой создания кубитов. За центром стоит бизнесмен Сергей Белоусов и профессор Гарвардского университета Михаил Лукин. Под его руководством в Гарварде уже был создан 51-кубитовый процессор, который некоторое время до анонса Bristlecon был самым мощнейшим квантовым компьютером устройством в мире. Квантовые компьютеры обладают рядом преимуществ. Они способны эффективно выполнять сложные математические вычисления, моделировать химические реакции и физические процессы, решать задачи

оптимизации и анализировать большие объемы данных. Особенно перспективным считается применение квантовых вычислений в криптографии, медицине, разработке новых материалов, финансовом анализе и искусственном интеллекте [6].

Например, в фармацевтической отрасли квантовые компьютеры могут использоваться для моделирования поведения молекул и поиска новых лекарственных препаратов. В логистике они способны находить наиболее эффективные маршруты доставки товаров. В финансовой сфере квантовые алгоритмы могут применяться для прогнозирования рисков и оптимизации инвестиционных стратегий.

Однако технология квантовых вычислений сталкивается с рядом серьезных проблем. Основной трудностью является нестабильность кубитов. Даже незначительное воздействие окружающей среды может нарушить их квантовое состояние и привести к ошибкам в вычислениях. Кроме того, создание и обслуживание квантовых компьютеров требует сложного оборудования и значительных финансовых затрат [7].

На сегодняшний день квантовые компьютеры находятся на стадии активного развития. Крупные технологические компании и научные организации проводят исследования, направленные на увеличение количества кубитов, повышение точности вычислений и создание более надежных систем коррекции ошибок. Несмотря на достигнутые успехи, современные квантовые компьютеры пока не способны полностью заменить традиционные вычислительные системы.

В ближайшие годы наиболее вероятным вариантом использования квантовых компьютеров станет облачный доступ к их вычислительным ресурсам. Пользователи смогут запускать сложные задачи через интернет, не приобретая дорогостоящее оборудование. Такой подход уже начинает применяться ведущими разработчиками квантовых технологий.

Основное различие между классическими и квантовыми компьютерами заключается в принципах обработки информации и физических элементах, лежащих в основе их работы. Классические компьютеры построены на транзисторах — полупроводниковых элементах, которые выполняют роль электронных переключателей. Каждый транзистор может находиться только в одном из двух состояний: включенном или выключенном, что соответствует значениям 1 и 0. Из миллиардов таких транзисторов формируются логические схемы, память и процессоры современных вычислительных систем [8].

Работа классического компьютера основана на последовательной обработке двоичной информации. Например, при поиске правильного решения среди множества вариантов компьютер последовательно выполняет математические операции и проверяет возможные комбинации. Несмотря на высокую скорость современных процессоров, основанных на миллиардах транзисторов, вычисления все равно осуществляются в рамках классической двоичной логики, где каждый бит в конкретный момент времени принимает только одно значение — либо 0, либо 1.

Квантовые компьютеры используют принципиально иной подход к обработке информации. Вместо транзисторов в них применяются кубиты — квантовые аналоги классических битов. Если транзистор можно сравнить с выключателем, который находится либо во включенном, либо в выключенном состоянии, то кубит способен одновременно находиться в комбинации обоих состояний благодаря явлению суперпозиции. Это означает, что квантовая система может одновременно представлять множество возможных вариантов решения задачи.

Различие между транзистором и кубитом можно рассмотреть на простом примере. Если система состоит из трех классических битов, реализованных на транзисторах, то в каждый момент времени она может находиться только в одном из восьми возможных состояний: 000, 001, 010, 011, 100, 101, 110 или 111. В отличие от этого, система из трех кубитов способна одновременно находиться в суперпозиции всех восьми состояний. По мере увеличения количества кубитов число одновременно представляемых состояний возрастает экспоненциально. Так, десять кубитов могут описывать одновременно 1024 состояния, двадцать кубитов — более миллиона состояний, а пятьдесят кубитов — свыше квадриллиона состояний [9].

Еще одним важным отличием является способ выполнения вычислений. Классический компьютер решает задачу путем последовательного выполнения инструкций и операций над битами. Квантовый компьютер использует явления суперпозиции и квантовой запутанности, что позволяет ему обрабатывать большое количество вариантов одновременно и находить решения некоторых задач значительно эффективнее. Например, при моделировании поведения сложных молекул классическому суперкомпьютеру могут потребоваться дни или недели вычислений, тогда как достаточно мощный квантовый компьютер потенциально способен выполнить аналогичную задачу за существенно меньшее время.

Несмотря на значительные преимущества в отдельных областях, квантовые компьютеры не предназначены для полной замены классических вычислительных систем. Транзисторы обладают высокой надежностью, устойчивостью к внешним воздействиям и могут функционировать при обычных условиях эксплуатации. Кубиты, напротив, чрезвычайно чувствительны к окружающей среде и требуют специальных условий работы, включая сверхнизкие температуры и сложные системы защиты от помех. По этой причине современные квантовые компьютеры представляют собой сложные экспериментальные установки, тогда как классические компьютеры остаются основным инструментом для решения повседневных вычислительных задач.

Таким образом, транзисторы и кубиты представляют два различных подхода к обработке информации. Транзисторы обеспечивают работу традиционных компьютеров, основанных на двоичной логике, тогда как кубиты позволяют использовать возможности квантовой механики для решения задач, требующих огромных вычислительных ресурсов. Именно это делает квантовые компьютеры одним из наиболее перспективных направлений развития современной вычислительной техники.

Именно процессоры на основе таких кубитов используются в большей части коммерчески доступных квантовых компьютеров. Популярность сверхпроводящих кубитов связана с простотой их изготовления: технически они похожи на классические полупроводниковые микросхемы и поэтому производятся по уже отлаженным процедурам.

Сверхпроводники — это материалы, у которых при очень низкой температуре полностью исчезает электрическое сопротивление и появляются свойства диамагнетиков. Состояние вещества в сверхпроводниках описывается только квантовой механикой, классического объяснения сверхпроводимости не существует. Большинство современных сверхпроводящих кубитов устроены по принципу колебательного контура: это электрическая цепь, состоящая из конденсатора, катушки индуктивности и наноразмерных разрывов (джозефсоновских переходов).

Квантовый процессор помещен в большой, заполненный вакуумом корпус, снабженный защитой от любого радиоактивного и любого другого электромагнитного излучения. Все эти меры необходимы для борьбы с декогеренцией — потерей кубитами возможности выполнять вычисления из-за взаимодействия с различными факторами внешней среды. Корпус подключен к холодильной установке, охлаждающей компьютер с помощью жидкости до очень низких температур, вплоть до –273 °C, стремясь к нулю кельвинов [10].

Полученная в ходе работы квантового компьютера информация всегда проходит через усилители сигнала кубита. Кубиты наделены очень малой энергией, поэтому без усилителя очень сложно корректно считать данные. Вместе с этим работа усилителя неизбежно добавляет шумы, изменяющие состояние квантовой системы. Поэтому одна из задач разработчиков — это уменьшение шумов, создаваемых усилителем.

Наконец, ключевым компонентом квантового компьютера является конвертер аналогового сигнала в цифровой. Дело в том, что взаимодействовать с квантовой системой возможно только через интерфейс классических приборов. При считывании данных с кубитов их квантовое состояние коллапсирует до строго определенного, а затем переводится в классическую битовую строку, последовательность нулей и единиц, которая поступает в хранилище данных для дальнейшей обработки на обычном компьютере (рис.2).

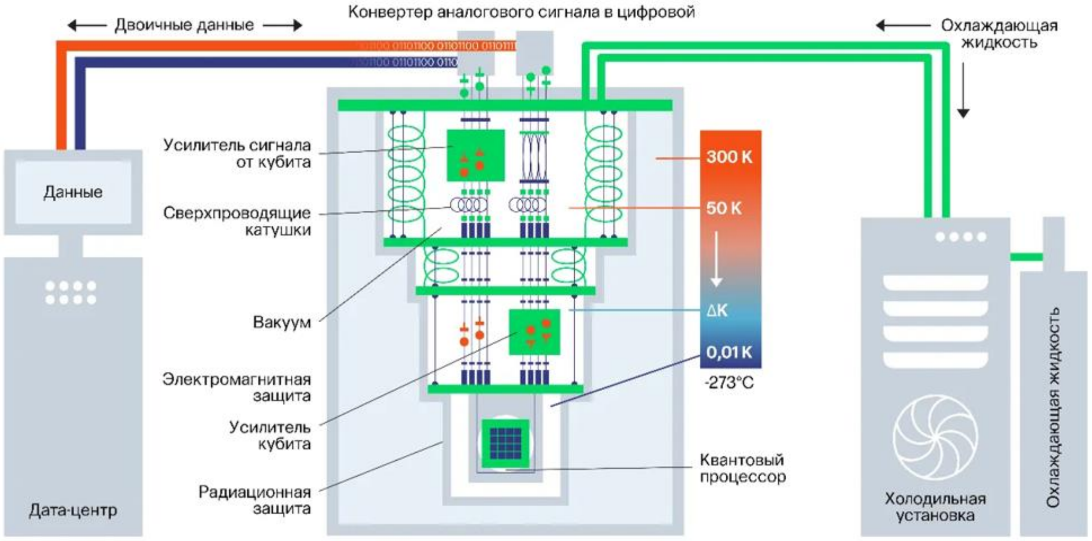

Рис.2 Схема квантового компьютера со сверхпроводящими кубитами.

Итог

Квантовые компьютеры пока все еще остаются экспериментальными. Маловероятно, что полноценный квантовый компьютер, обеспечивающий действительно высокую вычислительную мощность, появится раньше следующего десятилетия. Производство кубитов и построение из них стабильных системы все еще далеко от совершенства. Судя по тому, что на физическом уровне квантовые компьютеры имеют несколько решений, которые отличаются технологиями и, вероятно, стоимостью, они не будут унифицированы как минимум ближайшее десятилетие. Кроме того, уже сейчас понятно, что квантовые компьютеры и в течение следующего

десятилетия, скорее всего, будут «штучными» и очень дорогими устройствами. Вероятно, что квантовые компьютеры будут предлагаться в «облачной» модели, когда их ресурсы смогут задействовать заинтересованные исследователи и организации.

Несмотря на существующие трудности, развитие квантовых вычислений остается одним из наиболее перспективных направлений современной науки и техники. Крупнейшие технологические компании, научно-исследовательские центры и государственные организации инвестируют значительные ресурсы в разработку новых методов создания и управления кубитами, совершенствование систем квантовой коррекции ошибок и повышение устойчивости вычислительных процессов. Это свидетельствует о высокой заинтересованности мирового сообщества в практическом внедрении квантовых технологий.

Следует отметить, что квантовые компьютеры не рассматриваются как полная замена классических вычислительных систем. Наиболее вероятным сценарием является их совместное использование, при котором традиционные компьютеры будут выполнять повседневные вычислительные задачи, а квантовые системы будут применяться для решения узкоспециализированных задач высокой сложности. Такой подход позволит максимально эффективно использовать преимущества обеих технологий.

Особенно значимым может стать применение квантовых вычислений в областях криптографии, моделирования молекулярных и химических процессов, разработки новых материалов, оптимизации логистических систем, финансового моделирования и искусственного интеллекта. Возможность обрабатывать огромные объемы данных и выполнять сложные вычисления за существенно меньшее время открывает новые перспективы для научных исследований и технологического прогресса.

Таким образом, квантовые компьютеры находятся на этапе активного развития и совершенствования. Несмотря на многочисленные технические ограничения и высокую стоимость разработки, достигнутые результаты подтверждают перспективность данного направления. В будущем квантовые технологии могут стать важным инструментом для решения задач, которые сегодня считаются практически невыполнимыми для классических компьютеров, что делает исследования в данной области особенно актуальными и востребованными.

ЛИТЕРАТУРА

1. Валиев К.А. Квантовые компьютеры и квантовые вычисления // УФН.— 2012.— 344 с.
2. Валиев К.А., Кокин А.А. Квантовые компьютеры: надежды и реальность.— М.-Ижевск: Регулярная и хаотическая динамика, 2013.— 320 с.
3. Доронин С.И. Квантовый компьютер, перспективы практической реализации.— М., 2014.— 267 с.
4. Килин С.Я. Квантовая информация // УФН.— 2010.— 299 с.
5. Китаев А., Шень А., Вялый М. Классические и квантовые вычисления.— М.: МЦНМО, 2011.— 192 с.
6. Нильсен М., Чанг И. Квантовые вычисления и квантовая информация.— М.: Мир, 2012.— 824 с.
7. Ландауэр Р. Информация физична // Physics Today. — 1991. — Т. 44, № 5. — С. 23–29.

8. Бененти Дж., Казати Дж., Стриньиери Дж. Принципы квантовых вычислений и квантовой информации. Том 1. Основные понятия. — Сингапур: World Scientific, 2004. — 460 с.
9. Мермин Н. Квантовый компьютер для всех. — М.: Лаборатория знаний, 2020. — 240 с.
10. Дойч Д. Квантовая теория, принцип Черча–Тьюринга и универсальный квантовый компьютер // Proceedings of the Royal Society A. — 1985. — Vol. 400. — P. 97–117.

KVANT KOMPÜTERLƏRİN ARXİTEKTURASININ QURULMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Vəliyeva Aysel Mahir qızı
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

XÜLASƏ

Məqalədə müasir hesablama texnologiyalarının inkişafında ən perspektivli istiqamətlərdən biri olan kvant kompüterlərinin fəaliyyət prinsipləri və onların qurulmasının xüsusiyyətləri ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Kvant hesablama sistemlərinin əsas komponentləri təhlil edilmiş, onların ümumi arxitekturası təqdim olunmuş və kvant mexanikasının qanunları əsasında hesablamaların yerinə yetirilməsini təmin edən əsas elementlər təsvir edilmişdir. Kubit, superpozisiya, kvant dolaşıqlığı (entanglement) və kvant məntiqi əməliyyatları kimi fundamental anlayışlara xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Kvant kompüterlərinin iş prinsiplərinin daha dolğun başa düşülməsi məqsədilə onların arxitekturası və informasiya emalı mexanizmləri klassik ikilik məntiqə əsaslanan ənənəvi kompüterlərlə müqayisə edilmişdir. Hər iki yanaşmanın üstünlükləri və məhdudiyyətləri, həmçinin kvant sistemlərində məlumatların saxlanılması, ötürülməsi və emalı xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Bundan əlavə, kvant texnologiyalarının inkişafının aktual istiqamətləri, miqyaslana bilən kvant hesablama qurğularının yaradılması ilə bağlı mövcud texniki problemlər və onların praktik tətbiqi perspektivləri tədqiq edilmişdir. Ayrı-ayrılıqda kvant kompüterlərinin kriptoqrafiya, fiziki və kimyəvi proseslərin modelləşdirilməsi, optimallaşdırma, süni intellekt və böyük verilənlərin təhlili sahələrində mürəkkəb məsələlərin həllində əhəmiyyəti nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqatın nəticəsində göstərilmişdir ki, kvant hesablamalarının inkişafı informasiya texnologiyalarının gələcək tərəqqisinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə və müasir klassik hesablama sistemləri üçün əlçatmaz olan problemlərin həlli istiqamətində yeni imkanlar aça bilər.

Açar sözlər: *Kvant kompüteri, kubit, kvant registri, kubitlərə təsir generatoru, kvant hesablamaları.*

FEATURES OF QUANTUM COMPUTER ARCHITECTURE DESIGN

Aysel Mahir Valiyeva
Azerbaijan Technological University

ABSTRACT

This paper provides a detailed examination of the operating principles and architectural features of quantum computers, which represent one of the most promising directions in the

development of modern computing technologies. The main components of quantum computing systems are analyzed, their general architecture is presented, and the key elements that enable computations based on the laws of quantum mechanics are described. Particular attention is paid to such fundamental concepts as qubits, superposition, quantum entanglement, and quantum logical operations.

To achieve a more comprehensive understanding of the operating principles of quantum computers, their architecture and information-processing mechanisms are compared with those of traditional computers based on classical binary logic. The advantages and limitations of both approaches are examined, along with the specific features of data storage, transmission, and processing in quantum systems.

In addition, current trends in the development of quantum technologies, existing technical challenges associated with the creation of scalable quantum computing devices, and the prospects for their practical application are investigated. Special consideration is given to the significance of quantum computers in solving complex problems in the fields of cryptography, simulation of physical and chemical processes, optimization, artificial intelligence, and big data analytics.

The results of the study demonstrate that the advancement of quantum computing has the potential to significantly influence the future progress of information technologies and create new opportunities for solving problems that are beyond the capabilities of modern classical computing systems.

Keywords: *Quantum computer, qubit, quantum register, qubit control signal generator, quantum computing.*

Redaksiyaya daxilolma: 27.05.2026
Çapa qəbul olunma: 30.06.2026

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

Radiotexnika, radionaviqasiya, radiolokasiya, televiziya sistemləri və qurğuları

№ 1/2026 **səh. 67- 71**

https://doi.org/10.30546/670832.2026.013.1027

VİZUAL ƏSASLI NAVİQASİYA ÜÇÜN CANNY ALQORİTMİNİN DÜZ XƏTT ƏLAMƏTLƏRİNİN SEÇİLMƏSİNƏ TƏSİRİ

[1]Göyüşova Ü.M., [2]Nübiyyə Arif qızı, [3]Göyüşov A.İ.

[1]kadaseva.ulviyyee@gmail.com ; [2]a.nubiyya@gmail.com ; [3]goyusovatakisi5@gmail.com

AR ETN Riyaziyyat İnstitutu PHŞ

Xülasə. *Məqalədə GPS siqnalının zəiflədiyi və ya etibarsız olduğu şəraitlərdə pilotsuz uçuş aparatlarının vizual əsaslı naviqasiyası üçün yüngül hesablama xəttinin qurulması məsələsi araşdırılır. Əsas diqqət görüntülərin ilkin emal mərhələsində kənar aşkarlama alqoritminin seçiminə, xüsusilə Sobel operatoru əvəzinə Canny alqoritminin tətbiqinin Hough çevirməsi əsasında alınan düz xətt əlamətlərinə təsirinə yönəldilmişdir. Tədqiqatda istinad obyekti kimi kəsişməsi olmayan dolamalı yollar götürülür və yol strukturu ən uzun düz xətt parçalarının nisbətləri ilə yığcam şəkildə təsvir olunur. Göstərilir ki, Canny alqoritmi kənar xəritəsini seyrəkləşdirdiyi, konturları incəltdiyi və əlaqəli zəif kənarları qoruduğu üçün parametr fəzasında daha sabit piklərin alınmasına, informasiya artıqlığının azalmasına və etalon vektorun daha dayanıqlı formalaşmasına şərait yaradır.*

Açar sözlər: *vizual naviqasiya, Canny alqoritmi, Hough çevirməsi, düz xətt əlamətləri, etalon vektor, resurs səmərəliliyi.*

Giriş

Pilotsuz uçuş aparatlarının avtonom idarə olunmasında əsas məsələlərdən biri aparatın cari vəziyyətinin və mövqeyinin etibarlı şəkildə müəyyən edilməsidir. Ənənəvi olaraq bu məqsədlə GPS məlumatlarından istifadə olunur. Lakin şəhər kanyonlarında, dağlıq və qapalı relyef zonalarında, radio müdaxilə şəraitində və ya GPS siqnalının süni şəkildə zəiflədildiyi hallarda yalnız peyk naviqasiyasına əsaslanmaq praktik baxımdan kifayət etmir [1]. Bu səbəbdən vizual əsaslı naviqasiya üsulları alternativ və ya köməkçi mənbə kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Vizual naviqasiya yanaşmalarında aparatın bort kamerasından alınan görüntülər emal edilir, görüntüdə mövcud olan istinad obyektləri aşkarlanır və həmin obyektlərin əvvəlcədən məlum coğrafi xüsusiyyətləri ilə müqayisə əsasında mövqe haqqında nəticə çıxarılır. Belə sistemlərdə əsas məhdudiyyətlərdən biri resurs sərfidir [2]. Burada resurs anlayışı iki komponenti əhatə edir: birincisi, zaman resursu, yəni görüntünün emalı və müqayisənin real vaxta yaxın müddətdə aparılması; ikincisi isə yaddaş resursu, yəni bort kompüterində saxlanılan bazanın həcmi və ara nəticələrin yığcamlığıdır.

Bu məqalənin məqsədi görüntüdəki yol strukturlarının yığcam parametrlərlə təsvir edilməsi və Canny kənar aşkarlama alqoritminin düz xətt əlamətlərinin seçilməsinə təsirinin əsaslandırılmasıdır. Tədqiqatda istinad obyekti kimi kəsişməsi olmayan dolamalı yollar seçilir. Bu seçim onunla izah olunur ki, yollar yer səthində geniş yayılmış, kontur və kənar strukturu ilə seçilən, formaca nisbətən dayanıqlı obyektlərdir. Naviqasiya kontekstində isə yol xətti marşrutun skeleti rolunu oynayır və görüntüdən çıxarılan struktur əlamətlər mövqenin tanınması üçün istifadə oluna bilər.

Problemin qoyuluşu

Tutaq ki, pilotsuz uçuş aparatı müəyyən ərazi üzərində hərəkət edir və bort kamerası vasitəsilə ardıcıl görüntülər alır. Bu görüntülərdən əvvəlcədən seçilmiş istinad obyektlərinin, məsələn dolamalı yol sahələrinin, aşkarlanması tələb olunur. Ənənəvi yanaşmada istinad

obyektinin tam görüntüsünün bazada saxlanılması və cari görüntü ilə müqayisə edilməsi mümkündür. Lakin belə yanaşma yaddaş və hesablama baxımından baha başa gəlir. Buna görə obyektin görüntüsünün özü deyil, onu xarakterizə edən yığcam ədədi əlamətlərin saxlanılması daha məqsədəuyğundur.

Yol real mühitdə əyri və dolama formada görünsə də, görüntünün emalı nəticəsində onu müəyyən sayda düz xətt parçalarının birləşməsi kimi təsvir etmək mümkündür. Bu halda obyektin strukturunu tam piksel sahəsi ilə deyil, Hough çevirməsi vasitəsilə tapılmış xətt elementlərinin parametrləri və onların nisbi xüsusiyyətləri ilə göstərmək olar. Belə təsvir həm yaddaşda az yer tutur, həm də müqayisə əməliyyatlarının sayını azaldır.

Problemin əsas çətinliyi ondan ibarətdir ki, kənar aşkarlama mərhələsində alınan informativ piksellərin sayı və paylanması sonrakı Hough çevirməsinin nəticələrinə birbaşa təsir göstərir. Əgər kənar xəritəsi çox küylü və qalın alınarsa, parametr fəzasında çoxlu sayda xırda və mənasız piklər yarana bilər. Əksinə, kənarlar çox kəskin filtrasiya nəticəsində qırılarsa, əsas yol konturunun davamlılığı pozula bilər. Bu baxımdan Canny alqoritminin tətbiqi ayrıca araşdırılmalıdır [3].

Metodun ümumi sxemi

Təklif olunan yanaşma ardıcıl mərhələlərdən ibarətdir. Əvvəlcə RGB görüntü boz tonlu görüntüyə çevrilir [3]. Sonra kənar aşkarlama aparılır və binar kənar xəritəsi formalaşdırılır. Daha sonra Hough çevirməsi tətbiq olunaraq düz xətt namizədləri aşkarlanır. Alınan xətt parçaları uzunluq göstəricisinə görə sıralanır, əvvəlcədən müəyyən edilmiş z sayda ən uzun xətt seçilir və bu xətlərin uzunluq nisbətlərindən etalon vektor qurulur. Eyni prosedur həm bazadakı istinad görüntülərinə, həm də uçuş zamanı alınan cari görüntülərə tətbiq edilir.

RGB görüntünün boz tonlu formaya keçirilməsi aşağıdakı kimi yazıla bilər:

$$I(x,y) = 0.299R(x,y) + 0.587G(x,y) + 0.114B(x,y).$$

Kənar aşkarlamadan sonra alınan binar xəritədə informativ piksellər Hough çevirməsinin giriş çoxluğunu təşkil edir [4]. Düz xəttin normal formada yazılışı belə götürülür:

$$x \cos \alpha + y \sin \alpha = d,$$

burada α xəttə perpendikulyar olan normalın bucağını, d isə koordinat başlanğıcından xəttə qədər məsafəni göstərir. Hough fəzasında hər bir xətt namizədi uyğun (α, d) cütü ilə təmsil olunur. Eyni xəttə aid piksellərin səsverməsi nəticəsində P(α, d) sayğac matrisi qurulur. Bu matrisdə böyük qiymətlər görüntüdə daha güclü xətti strukturların mövcud olduğunu göstərir.

Canny alqoritminin tətbiqinin əsaslandırılması

Sobel operatoru qradientin təxmini qiymətləndirilməsi əsasında işləyir və sadə realizasiya üstünlüyünə malikdir. Lakin Sobel nəticəsində alınan konturlar bəzən qalın olur, küyə həssaslıq artır və filtrasiya parametrlərinin az dəyişməsi belə binar xəritədə nəzərəçarpan fərqlər yarada bilir. Bu hal xüsusilə Hough çevirməsində problem yaradır, çünki qalın və küylü kənarlar sayğac matrisində süni şəkildə çoxlu səs və xırda piklər əmələ gətirir.

Canny alqoritmi isə kənar xəritəsinin formalaşdırılmasına daha mərhələli yanaşır. Əvvəlcə görüntü hamarlaşdırılır, sonra qradientin böyüklüyü və istiqaməti hesablanır, qeyri-maksimumların aradan qaldırılması ilə kənar incəldilir və sonda iki eşikli hysteresis mexanizmi ilə güclü kənarlara bağlı zəif kənarlar qorunur. Nəticədə alınan kənar xəritəsi daha seyrək, lokallaşdırılmış və əlaqəli olur.

Bu fərq naviqasiya məsələsində mühüm rol oynayır. Çünki burada kənar aşkarlama mərhələsinin məqsədi sadəcə vizual baxımdan gözəl kontur almaq deyil, Hough çevirməsinə daxil olacaq informativ piksel çoxluğunu düzgün formalaşdırmaqdır. İnformativ piksellərin sayı və paylanması dəyişdikdə P(α, d) matrisinin pikləri, onların qiymətləri və dominant

xəttlərin seçilməsi də dəyişir. Deməli, kənar xəritəsinin keyfiyyəti son etalon vektorun dayanıqlığını müəyyən edən əsas amillərdən biridir.

Canny tətbiqinin Hough fəzasına təsiri

Canny alqoritminin tətbiqi Hough çevirməsi nəticəsində alınan xətt əlamətlərinə bir neçə istiqamətdə təsir göstərir [5].

Birincisi, kənar xəritəsinin seyrəkləşməsi nəticəsində təsadüfi qısa kənar fraqmentlərinin sayı azalır. Bu, P(α, d) matrisində çoxsaylı kiçik qiymətlərin yaranma ehtimalını aşağı salır. Beləliklə, threshold tətbiq edildikdə faydasız namizədlərin böyük hissəsi artıq ilkin mərhələdə zəiflədilmiş olur və dominant xətt strukturları daha aydın görünür.

İkincisi, Canny alqoritmində qeyri-maksimumların aradan qaldırılması kənarları incə saxlayır. Sobel ilə alınan 2-3 piksel qalınlığında konturlar Hough səsverməsində xəttin faktiki gücünü süni şəkildə artıra bilər. Canny bu effekti azaldır və P(α, d) qiymətlərinin daha real miqyasda formalaşmasına şərait yaradır. Bu isə xətt uzunluqlarının nisbətlərindən qurulan etalonun daha obyektiv olmasına kömək edir.

Üçüncüsü, hysteresis mexanizmi konturun qırılma ehtimalını azaldır. Sobel filtrasiya mərhələsində zəif kontur hissələri itdikdə eyni yol elementi bir neçə qırıq fraqment kimi görünə bilər. Canny güclü kənara bağlı zəif kənarları qoruduğu üçün kontur ardıcıllığını daha yaxşı saxlayır. Nəticədə eyni yol seqmentinə uyğun xətt namizədləri daha sabit alınır.

Əlamətlərin seçilməsi və etalon vektorun qurulması

Hough çevirməsindən sonra istənilən iki informativ piksel cütü müəyyən xətt namizədi yarada bilər. Buna görə xırda və praktik baxımdan mənasız xətt parçalarının nəticələrdə görünməsi təbiidir. İnformasiya artıqlığının qarşısını almaq üçün əvvəlcə minimal uzunluq və ya minimal səs sayı üzrə sərhəd qiyməti tətbiq edilir. Bu sərhəddən kiçik olan xətt namizədləri nəzərə alınmır.

Lakin sərhəd tətbiq edildikdən sonra da xətt parçalarının sayı çox qala bilər. Buna görə ikinci sadələşdirmə mərhələsi istifadə olunur: əvvəlcədən müəyyən edilmiş z sayda ən uzun xətt parçası seçilir. Bu addım etalon məlumatın sabit ölçülü olmasını təmin edir və müqayisə mərhələsinin mürəkkəbliyini yuxarıdan məhdudlaşdırır. Praktik tətbiqdə z qiyməti obyektin struktur mürəkkəbliyinə və real vaxt tələbinə uyğun seçilə bilər.

Seçilmiş xətlərin mütləq uzunluqları əvəzinə onların nisbətlərindən istifadə etmək daha dayanıqlı hesab olunur. Əgər ən uzun xəttin uzunluğu L1, digər seçilmiş xətlərin uzunluqları isə L2, ..., Lz ilə işarə olunarsa, etalon vektor aşağıdakı kimi qurula bilər:

$$V = (L2/L1, L3/L1, ..., Lz/L1).$$

Bu təqdimat miqyas dəyişikliklərinin təsirini qismən kompensasiya edir. Kamera məsafəsi və görüntü ölçüsü dəyişdikdə xəttlərin mütləq uzunluqları dəyişə bilər, lakin eyni obyektin strukturunda uzunluqların nisbi münasibətləri daha sabit qalır. Nəticədə bazada saxlanılan informasiya həm yığcam olur, həm də müqayisə üçün əlverişli vektor formasına gətirilir.

Müqayisə mərhələsi

Uçuş zamanı alınan cari görüntüyə də eyni emal xətti tətbiq edilir: boz tonlu görüntü alınır, Canny alqoritmi ilə kənar xəritəsi qurulur, Hough çevirməsi vasitəsilə düz xətt parçaları seçilir və onların uzunluq nisbətlərindən cari vektor formalaşdırılır. Daha sonra bu vektor bazada saxlanılan etalon vektorlarla müqayisə edilir.

Müqayisə üçün sadə məsafə ölçülərindən, məsələn Evklid məsafəsindən və ya komponentlər üzrə orta nisbi fərqdən istifadə etmək mümkündür. Əgər cari vektorla müəyyən etalon vektor arasındakı fərq əvvəlcədən verilmiş qəbul həddindən kiçikdirsə, həmin istinad

obyektinin görüntüdə aşkarlandığı qəbul edilir. Bu obyektin coğrafi mövqeyi əvvəlcədən məlumdursa, aparatın cari mövqeyinin qiymətləndirilməsində həmin məlumatdan istifadə edilə bilər.

Təklif olunan yanaşmanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, müqayisə tam görüntü və ya iri ölçülü deskriptorlar üzərində deyil, sabit ölçülü kiçik vektor üzərində aparılır. Bu isə həm yaddaş sərfini, həm də müqayisə müddətini azaldır. Beləliklə, metod real vaxt tələbinin olduğu bort sistemləri üçün uyğunlaşdırıla bilər.

Müzakirə

Canny alqoritminin tətbiqi həmişə nəticələrin avtomatik olaraq yaxşılaşması demək deyil. Onun effektivliyi seçilmiş aşağı və yuxarı eşiklərdən, hamarlaşdırma parametrindən, görüntünün kontrastından və çəkiliş şəraitindən asılıdır. Eşiklər çox yüksək seçilərsə, zəif, lakin vacib yol konturları itə bilər. Eşiklər çox aşağı seçilərsə, küy yenidən Hough fəzasına daxil olar. Buna görə praktiki sistemdə Canny parametrlərinin ya əvvəlcədən eksperimental seçilməsi, ya da görüntünün parlaqlıq və kontrast göstəricilərinə görə adaptiv təyin edilməsi məqsədəuyğundur.

Digər məhdudiyyət ondan ibarətdir ki, yalnız ən uzun düz xətt parçalarının nisbətlərindən istifadə etmək bəzi hallarda fərqli obyektlərin oxşar vektorlar verməsinə səbəb ola bilər. Buna görə daha mürəkkəb səhnələrdə bu əlaməti əlavə struktur göstəricilərlə, məsələn xətlərin qarşılıqlı bucaqları, ardıcıllıq münasibətləri və ya xətt mərkəzlərinin nisbi yerləşməsi ilə zənginləşdirmək mümkündür. Bununla belə, məqalədə əsas məqsəd maksimal ayırdetmə deyil, resurs baxımından sadə və işlək ilkin alqoritmik xəttin formalaşdırılmasıdır.

Nəticə

Məqalədə GPS-dən asılılığı azaltmaq məqsədilə vizual əsaslı naviqasiya üçün yüngül görüntü emalı yanaşması təqdim edilmişdir. İstinad obyekti kimi kəsişməsi olmayan dolamalı yollar seçilmiş, bu obyektlərin düz xətt parçaları əsasında yığcam təsviri təklif olunmuşdur. Əsas diqqət Canny alqoritminin tətbiqinin Hough çevirməsi nəticəsində alınan düz xətt əlamətlərinə təsirinə yönəldilmişdir.

Göstərilmişdir ki, Canny kənar xəritəsini seyrəkləşdirir, konturları incəldir, təsadüfi qısa fraqmentləri azaldır və əlaqəli zəif kənarların qorunmasına şərait yaradır. Bunun nəticəsində Hough parametr fəzasında dominant xətlər daha sabit seçilir və ən uzun xətt parçalarının nisbətlərindən qurulan etalon vektor daha dayanıqlı formalaşır. Təklif olunan təsvir forması yaddaş baxımından yığcamdır və müqayisə mərhələsində az hesablama tələb edir. Bu xüsusiyyətlər onu bort kompüterlərində real vaxt rejiminə yaxın tətbiqlər üçün əlverişli edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nizam T.K., and Kamarudin S.S. UAV onboard GPS in positioning determination // The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences, -2016. 41, p.1037-1042.
2. Sabziev E.N. Determining the location of an unmanned aerial vehicle based on video camera images // Advanced Information Systems. 2021. Vol.5, No.1, P.136-139.
3. Klette, Reinhard. 2014. Concise Computer Vision: An Introduction into Theory and Algorithms. 2014 edition. London: Springer. 429 p.
4. Duda R.O., Hart P.E. Use of the Hough transformation to detect lines and curves in pictures // Communications of the ACM. 1972. Vol. 15, No. 1, pp. 11-15.

5. Goyushova U., Pashayev A., Melikov S. On the road identification method from images // Proceedings of 2nd International Conference on Information Technologies and Their Applications. Baku, Azerbaijan. Aprel 23-24, 2024. Part 3., -12 p.

THE EFFECT OF THE CANNY ALGORİTHM ON THE SELECTİON OF STRAİGHT-LİNE FEATURES FOR VİSUAL-BASED NAVİGATİON

Goyushova U.M., Nubiyya Arif gizi, Goyushov A.İ.

ABSTRACT

The paper considers a lightweight image-processing approach for visual navigation of unmanned aerial vehicles under conditions where GPS signals may be weak or unreliable. The main focus is placed on the effect of the edge detection stage, particularly the replacement of the Sobel operator with the Canny algorithm, on straight-line features obtained by the Hough transform. Winding roads without intersections are selected as reference objects, and their structure is represented compactly through ratios of the longest detected line segments. It is shown that the Canny algorithm produces a sparser and thinner edge map, suppresses redundant noisy fragments, and preserves connected weak edges through hysteresis. Consequently, the peaks in the parameter space become more stable, the template vector becomes more compact, and the computational cost of comparison is reduced.

Keywords: *visual navigation, Canny algorithm, Hough transform, straight-line features, template vector, resource efficiency.*

ВЛИЯНИЕ АЛГОРИТМА КЭННИ НА ВЫДЕЛЕНИЕ ПРЯМОЛИНЕЙНЫХ ПРИЗНАКОВ ДЛЯ ВИЗУАЛЬНОЙ НАВИГАЦИИ

Гоюшова У.М., Нубийя Ариф кызы, Гоюшов А.И.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается облегчённый подход к обработке изображений для визуальной навигации беспилотных летательных аппаратов в условиях, когда сигналы GPS могут быть слабыми или ненадёжными. Основное внимание уделяется влиянию этапа выделения контуров, в частности замене оператора Собеля алгоритмом Кэнни, на линейные признаки, получаемые с помощью преобразования Хафа. В качестве эталонных объектов выбраны извилистые дороги без пересечений, а их структура компактно представляется через отношения длин наиболее протяжённых обнаруженных отрезков прямых. Показано, что алгоритм Кэнни формирует более разреженную и тонкую карту контуров, подавляет избыточные шумовые фрагменты и сохраняет связанные слабые контуры за счёт механизма гистерезиса. В результате пики в параметрическом пространстве становятся более устойчивыми, шаблонный вектор - более компактным, а вычислительные затраты на сравнение снижаются.

Ключевые слова: *визуальная навигация, алгоритм Кэнни, преобразование Хафа, прямолинейные признаки, шаблонный вектор, ресурсная эффективность.*

Redaksiyaya daxilolma: 27.05.2026
Çapa qəbul olunma: 30.06.2026

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

Sistemli analiz, idarəetmə və informasiyanın işlənməsi

№ 1/2026 səh. 72 - 82

https://doi.org/10.30546/670832.2026.013.1031

ŞƏBƏKƏLƏRİN İDARƏEDİLMƏSİNDƏ ƏN MÜASİR TƏTBİQLƏR VƏ TEXNOLOGİYALAR: YENİ NƏSİL ŞƏBƏKƏ MÜTƏXƏSSİSLƏRİ ÜÇÜN YOL XƏRİTƏSİ

Yalçın Nəsibov: yalcinnasibov@gmail.com
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Xülasə: *Bu məqalə, ənənəvi statik şəbəkə infrastrukturlarının müasir bulud texnologiyaları, IoT (Əşyaların İnterneti) və distant iş modellərinin təsiri ilə necə çevik, proqram təminatı ilə idarə olunan və intellektual ekosistemlərə çevrildiyini təhlil edir. Şəbəkə idarəetməsinin reaktiv yanaşmalardan proaktiv və avtomatlaşdırılmış modellərə keçidi dörd əsas sütun üzərində izah edilir.*

Açar sözlər: *İoT, AIOps, SDN, SD-WAN, Böyük Verilənlər (Big Data), Bulud texnologiyaları, Süni intellekt.*

Giriş. Müasir şəbəkə idarəetməsi artıq sadəcə kabelləri qoşmaq, IP ünvanları paylamaq və ya nasazlıq yarananda server otağına qaçmaqdan ibarət deyil. Bulud texnologiyalarının sürətli inkişafı, məsafədən iş modelləri və qoşulan cihazların sayının kəskin artması şəbəkələrin idarə edilməsini tamamilə fərqli bir mərhələyə daşıyıb.

İnformasiya texnologiyalarının sürətlə transformasiya olunduğu müasir dövrdə şəbəkə infrastrukturları artıq sadəcə verilənləri bir nöqtədən digərinə daşıyan passiv magistrallar deyil. Bulud hesablamalarının (Cloud Computing) dominantlığı, mikroxidmət arxitekturalarının genişlənməsi və hər saniyə milyardlarla paket ötürən Əşyaların İnterneti (IoT) cihazları ənənəvi şəbəkə idarəetməsini dizayn etibarilə çətinliyə salıb. Bir neçə il əvvələ qədər şəbəkə inzibatçısının əsas aləti sayılan manual konfiqurasiyalar, statik marşrutlama cədvəlləri və reaktiv (nasazlıq baş verdikdən sonra müdaxilə edən) yanaşmalar artıq müasir dinamik və paylanmış sistemlərin tələblərinə cavab verə bilmir.

Bu gün şəbəkələrin idarə edilməsində əsl paradiqma dəyişikliyi yaşanır. İnsan faktorunun fiziki olaraq hər bir kommutator və ya marşrutlayıcıya müdaxilə etdiyi mühitləri proqram təminatı ilə təyin olunan şəbəkələr (SDN), real vaxt rejimində özünü optimallaşdıran Niyyətə Əsaslanan Sistemlər (IBN) və anomaliyaları istifadəçidən əvvəl aşkarlayan Süni İntellekt Analitikası (AIOps) əvəz edir. Müasir şəbəkə idarəetməsi artıq sadəcə "əlaqənin təmini" deyil; o, avtomatlaşdırma, çeviklik, kibertəhlükəsizlik və analitikanın kəsişməsində dayanan ağıllı bir ekosistemdir.

Bu məqalədə rəqəmsal dünyanın yeni qan dövranı sistemini formalaşdıran ən müasir tətbiqləri, arxitektur trendləri və şəbəkə mühəndisliyinin gələcəyini araşdıracağıq.

Proqram təminatı ilə təyin olunan şəbəkələrə keçidin zərurəti.

Əgər internetin ilk onilliklərini korporativ şəbəkələrin "uşaqlıq dövrü" adlandırsaq, bugünkü mühit idarəolunmaz bir meqapolisə bənzəyir. 2000-ci illərin əvvəllərində qurulan ənənəvi şəbəkə arxitekturası statik və mərkəzləşdirilmiş mühitlər üçün nəzərdə tutulmuşdu: işçilər ofisdə otururdu, məlumatlar ofisdəki lokal serverdə (On-Premise) saxlanılırdı və trafik axını proqnozlaşdırıla bilən idi. Lakin bugünkü rəqəmsal ekosistem bu strukturu iki əsas cəbhədən sındırdı:

1. Eksponensial Data partlayışı və "Cihaz sunami"si

Ənənəvi şəbəkələr bant genişliyinin (bandwidth) məhdud olduğu və məlumatın əsasən mətn və ya kiçik sənədlərdən ibarət olduğu dövrlərdə effektiv idi. Bu gün isə vəziyyət köklü şəkildə fərqlidir:

- Həcm və sürət: Yüksək keyfiyyətli video konfranslar, Böyük Verilənlər (Big Data) analitikası və real vaxt rejimində işləyən tətbiqlər şəbəkə infrastrukturuna nəhəng yük gətirir.
- IoT (Əşyaların İnterneti): Şəbəkəyə qoşulan cihazlar artıq sadəcə kompüter və telefonlar deyil. Ağıllı sensorlar, istehsalat avadanlıqları, təhlükəsizlik kameraları və geyilə bilən texnologiyalar milyardlarla yeni IP ünvanı və dayanmadan data istehsal edən mənbə deməkdir.
- İdarəetmə çətinliyi: Ənənəvi şəbəkələrdə hər bir yeni cihazın qoşulması və onun təhlükəsizlik siyasətinin (policy) əllə (manual) tənzimlənməsi tələb olunurdu. Mövcud cihaz sayının tsunami dalğası kimi böyüdüyü bir mühitdə şəbəkə inzibatçılarının hər bir kommutatoru (switch) tək-tək konfiqurasiya etməsi sadəcə fiziki olaraq qeyri-mümkündür.

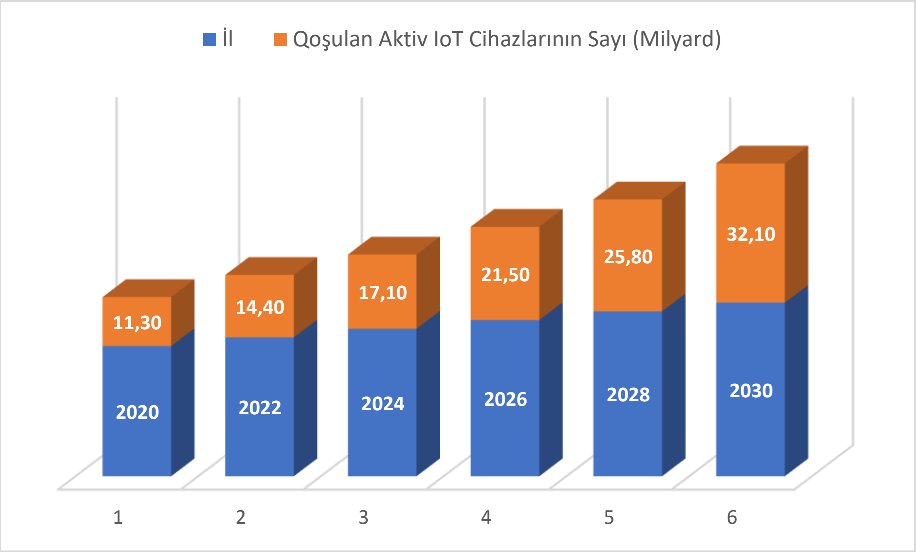

Şəkil 1. *Qlobal miqyasda Əşyaların İnterneti (IoT) cihazlarının eksponensial artım dinamikası və 2030-cu ilə qədər olan proqnoz göstəriciləri (Mənbə: IoT Analytics).*

2. Bulud texnologiyaları və dağılmış şəbəkə perimetri.

Bulud (Cloud Computing) ənənəvi şəbəkə modelinin bünövrəsini sarsıdan ən böyük faktordur. Əvvəllər şəbəkə təhlükəsizliyi bir qala divarına (Firewall) bənzəyirdi: hər kəs və hər şey daxildə idi, təhlükə xaricdən gəlirdi.

- Trafik axınının dəyişməsi: Keçmişdə trafik əsasən yerli işçi ilə yerli server arasında (Şimal-Cənub trafiki) hərəkət edirdi. İndi isə şirkətlər öz resurslarını AWS, Microsoft Azure, Google Cloud kimi bulud platformalarına köçürür və ya SaaS (Office 365, Salesforce, Zoom) tətbiqlərindən istifadə edirlər. Bu, korporativ trafiki tamamilə xarici şəbəkələrə (Şərq-Qərb trafiki) daşıyır.
- Mərkəzi nöqtədə tıxac (bottleneck): Ənənəvi şəbəkələrdə uzaq ofislərdəki və ya evdəki işçilərin internet trafiki əvvəlcə şirkətin mərkəzi ofisinə (data mərkəzinə) gəlir, oradakı

Firewall-dan keçir və sonra buluda yönləndirilirdi (Backhauling). Bu yanaşma şəbəkədə ciddi gecikmələrə (latency), tıxaclara və istifadəçi narazılığına səbəb olur.

– Hibrid və distant iş: İşçinin dünyanın istənilən yerindən, istənilən provayder vasitəsilə birbaşa buluddakı dataya qoşulmaq tələbi, ənənəvi VPN mexanizmlərini və lokal marşrutlaşdırma (routing) alətlərini yararsız hala salır.

Ənənəvi şəbəkələr sanki poladdan tökülmüş qəlib kimidir – möhkəmdir, amma əyilmir və dəyişmir. Müasir biznesə isə su kimi hər qaba uyğunlaşan, elastik və dinamik şəbəkələr lazımdır. Statik arxitektura ilə buludun və data partlayışının gətirdiyi çevikliyi təmin etmək, reaktiv təyyarəni velosiped sükanı ilə idarə etməyə çalışmaq kimidir.

Ənənəvi şəbəkələrin idarəetmə böhranına tapılan ən fundamental cavab SDN (Software-Defined Networking - Proqram təminatı ilə təyin olunan şəbəkə) və onun qlobal miqyasda tətbiqi olan SD-WAN texnologiyası oldu. Bu texnologiyalar şəbəkə dünyasında mühərrikin idarəetməsini mexaniki qollardan götürüb mərkəzi bir kompüter bionikasına ötürmək mənasına gəlir. [3]

1. SDN: şəbəkənin "beyni" ilə "bədəninin" ayrılması

Ənənəvi kommutator (switch) və marşrutlayıcılarda (router) iki əsas funksiya eyni cihazın daxilində icra olunurdu:

– Data Plane (Məlumat müstəvisi): Paketləri bir portdan digərinə fiziki olaraq ötürən hissə (Bədən).

– Control Plane (İdarəetmə müstəvisi): Paketin hansı yolla gedəcəyinə qərar verən intellektual hissə (Beyin).

SDN bu iki anlayışı bir-birindən ayırır. Şəbəkədəki yüzlərlə cihazın "beyni" (Control Plane) yerindən sökülür və mərkəzi bir proqram təminatına – SDN Controller-ə köçürülür. Fiziki cihazlar isə sadəcə bu mərkəzi beyindən gələn əmrləri icra edən sürətli icraçılara (Data Plane) çevrilir.

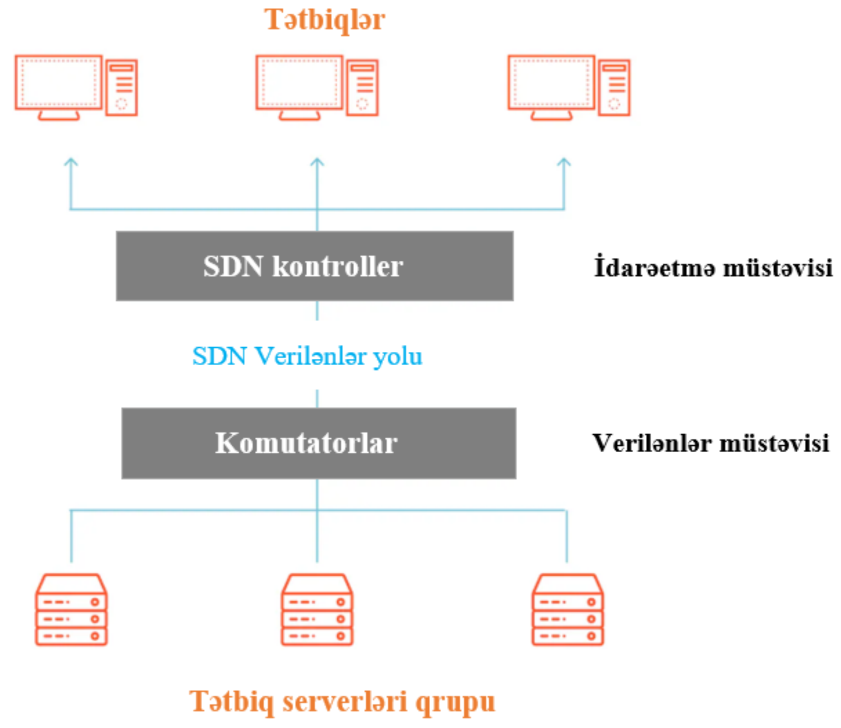

Şəkil 2. *SDN (Software-Defined Networking - Proqram təminatı ilə təyin olunan şəbəkə) [5]*

Bu nə qazandırır?

- Mərkəzləşdirilmiş idarəetmə: İnzibatçı hər bir cihaza tək-tək daxil olub kod yazmır. Şəbəkə siyasətini mərkəzi paneldə dəyişir və bu qayda saniyələr ərzində bütün şəbəkəyə şamil olunur.
- Çeviklik və proqramlaşdırılma: Şəbəkə artıq statik deyil. Python skriptləri və ya APİ-lər (Application Programming İnterface) vasitəsilə tətbiqlərin tələbinə uyğun olaraq şəbəkə öz konfiqurasiyasını dinamik şəkildə dəyişə bilir.

2. SD-WAN: genişmiqyaslı şəbəkələrin (WAN) ağıllı idarəedilməsi

SDN prinsiplərinin coğrafi olaraq bir-birindən uzaq ofisləri, filialları və bulud datalarını birləşdirən geniş şəbəkələrə (WAN) tətbiq olunmuş forması SD-WAN adlanır.

Əgər keçmişdə fərqli şəbəkə xətlərini (bahalı MPLS, stabil fiber-optik və ya adi genişzolaqlı internet) bir yerdə idarə etmək mühəndislər üçün kabus idisə, SD-WAN bu xətləri vahid bir virtual magistralda birləşdirir.

Kənar hesablamalar (Edge computing) və şəbəkə memarlığının yeni sərhədləri

Müasir şəbəkələrin idarə edilməsində yaşanan ən böyük böhranlardan biri mərkəzləşdirilmiş bulud memarlığının (*Centralized Cloud*) fiziki məhdudiyyətləridir. Milyardlarla Əşyaların İnterneti (IoT) cihazının, ağıllı sensorların və avtonom sistemlərin istehsal etdiyi nəhəng həcmdə verilənlərin işlənməsi üçün hər bir paketi uzaq məsafədə yerləşən mərkəzi bulud serverlərinə göndərmək artıq effektiv deyil. Bu reallıq şəbəkə memarlığında yeni bir eranın - *Kənar hesablamaların (Edge Computing)* tətbiqini zəruri etmişdir.

Kənar hesablamalar, məlumatların istehsal olunduğu nöqtəyə (mənbəyə) ən yaxın olan coğrafi mövqedə - şəbəkənin kənar qovşaqlarında (*Edge nodes*) emal edilməsi tamamilə yeni bir yanaşma tərzidir. Bu texnologiya, verilənlərin ötürülməsi zamanı yaranan zəncirvari problemləri üç fundamental istiqamətdə həll edir:

- *Ultra-aşağı gecikmə (Ultra-Low latency):* Avtonom nəqliyyat vasitələri, robotlaşdırılmış cərrahiyyə və ya real vaxt rejimində işləyən sənaye avtomatlaşdırma sistemləri üçün milisaniyələr səviyyəsində gecikmələr kritik (həyati) əhəmiyyət daşıyır. Məlumatın mərkəzi buluda gedib-qayıtma müddəti (*Round-Trip Time - RTT*) bu sistemlərin dözümlülük limitini aşır. Kənar şəbəkə qovşaqları hesablama gücünü sahəyə gətirərək bu müddəti sıfıra yaxınlaşdırır.
- *Bant genişliyinin optimallaşdırılması:* Minlərlə yüksək dəqiqlikli (4K/8K) təhlükəsizlik kamerasının çəkdiyi video-axını bütövlüklə mərkəzi qlobal magistrala ötürmək şəbəkədə ciddi tıxaclar (*bottleneck*) yaradır. Edge serverlər mətndə adı çəkilən süni intellekt (AI) alqoritmlərini birbaşa kənarda işlədərək videonu yerində analiz edir, yalnız "anomaliya" və ya "kritik hadisə" anlarını mərkəzə göndərir. Bu, magistral şəbəkə xətlərinin yükünü kəskin şəkildə azaldır.
- *Lokal avtonomluq və dayanıqlıq:* Qlobal internet şəbəkəsində və ya mərkəzi bulud provayderində hər hansı bir kəsinti baş verdikdə, Edge infrastruktura malik olan lokal sistemlər müstəqil şəkildə fəaliyyətini davam etdirə bilir. Bu, kritik sənaye obyektlərinin işinin dayanmasının qarşısını alır.

Kənar hesablamaların yayılması şəbəkənin coğrafi olaraq parçalanmasına səbəb olur. Məhz bu mərhələdə mərkəzi *SDN Controller* və *SASE* arxitekturası dövrəyə girərək, paylanmış vəziyyətdə olan yüzlərlə Edge qovşağı vahid bir təhlükəsizlik siyasəti (*Unified Policy*) çərçivəsində, sanki tək bir lokal şəbəkə imiş kimi idarə etməyə imkan verir.

Müasir İnfrastrukturun çevik trafik meneceri: NGINX

Müasir dinamik şəbəkələrdə, xüsusilə mikroxidmət (microservices) və bulud arxitekturalarında trafikin paylanması və idarə edilməsi kritik əhəmiyyət kəsb edir. Ənənəvi aparat bazalı (hardware) yük paylayıcıları (Load Balancers) bulud mühitinin tələb etdiyi elastikliyi təmin edə bilmədiyi üçün, proqram təminatı səviyyəsində işləyən həllər ön plana çıxmışdır. Bu sahədə sənaye standartına çevrilən ən parlaq nümunə ***NGINX*** platformasıdır.

NGINX müasir şəbəkə idarəetməsində sadəcə yüksək performanslı bir veb-server kimi deyil, eyni zamanda bir neçə strateji funksiyanı icra edən universal bir şəbəkə qovşağı kimi çıxış edir:

1. *Yükün paylanması (Load balancing):* Şəbəkəyə gələn milyonlarla istifadəçi sorğusunu arxa fondakı (backend) serverlər və ya konteynerlər (Docker/Kubernetes) arasında bərabər və ağıllı şəkildə paylayır. Bu, sistemin sıradan çıxmasının (*single point of failure*) qarşısını alır və yüksək əlçatanlığı (*High Availability*) təmin edir.
2. *Əks proksi və İnqres kontroller (Reverse Proxy & Ingress Controller):* Mikroxidmət memarlığında xarici dünyadan gələn trafiki qəbul edərək daxili şəbəkədəki müvafiq xidmətlərə təhlükəsiz şəkildə yönləndirir. Kubernetes mühitində şəbəkə kəsişmələrini (Edge) idarə etmək üçün ən çox istifadə olunan alətdir.
3. *SSL/TLS terminasiyası və təhlükəsizlik:* Şəbəkə təhlükəsizliyində Zero Trust modelinə uyğun olaraq, şifrələnmiş trafiki (HTTPS) öz üzərində deşifrə edərək daxili serverlərin yükünü yüngülləşdirir və mərkəzi təhlükəsizlik siyasətlərinin tətbiqini asanlaşdırır.

Şəbəkələrin yeni "Zəkası": AIOps və Süni intellekt

İT əməliyyatları üçün süni intellekt olan AIOps, İT sistemlərinin idarə olunmasını avtomatlaşdırmaq və təkmilləşdirmək üçün maşın öyrənməsi və təbii dil emalı (NLP) kimi texnologiyalardan istifadə edir. O, İT sistemlərindən çoxlu miqdarda məlumatlara baxır, nümunələr tapır və İT qruplarına nə baş verdiyini və nə etməli olduqlarını anlamağa kömək edir. AIOps platformaları İT mühiti haqqında tam təsəvvür yaratmaq üçün qeydlər, performans ölçmələri və hadisələr kimi bir çox yerdən məlumat toplayır. Bu məlumatları birləşdirərək və anlayaraq, AIOps qeyri-adi fəaliyyəti aşkar etməyə, problemlərin səbəbini tapmağa və hətta potensial problemləri baş verməzdən əvvəl proqnozlaşdırmağa kömək edə bilər.

Əgər SDN və SD-WAN texnologiyalarını müasir şəbəkənin mərkəzləşdirilmiş sinir sistemi adlandırsaq, AIOps (Artificial Intelligence for IT Operations - İT Əməliyyatları üçün Süni İntellekt) bu sistemin düşünən beynidir. Müasir korporativ şəbəkələrdə hər saniyə milyonlarla paket hərəkət edir, minlərlə loq (log) faylı və telemetriya datası istehsal olunur. Bir insan mühəndisin və ya ənənəvi monitorinq proqramının bu nəhəng məlumat dənizindəki kiçik bir anomaliyanı (məsələn, bir portun qeyri-adi şəkildə yavaşlamasını və ya gizli bir kiberhücum sızmasını) real vaxtda tutması qeyri-mümkündür. AIOps məhz bu nöqtədə dövrəyə girir.

Şəkil 3. *AIOps və Süni İntellekt.*

№ 1/2026 səh. 72 - 82

1. Reaktiv idarəetmədən proaktiv idarəetməyə keçid

Ənənəvi şəbəkə idarəetməsi həmişə reaktiv olmuşdur: problem baş verir (məsələn, xətt kəsilir), istifadəçilər şikayət edir, sistem xəbərdarlıq (alarm) verir və mühəndislər nasazlığı tapıb aradan qaldırmağa çalışırlar.

Süni intellekt isə bu modeli proaktiv və hətta proqnozlaşdırıla bilən (predictive) formaya salır. Böyük verilənləri (Big Data) və maşın öyrənməsi (Machine Learning) alqoritmlərini istifadə edərək, AIOps sistemləri şəbəkənin normal iş rejimini (baseline) öyrənir. Şəbəkədəki hər hansı bir yayınma və ya cihaz daxilindəki gizli performans enişləri böyük bir qəzaya çevrilmədən günlər, bəzən həftələr öncə təyin edilir.

Nümunə: *Sistem müəyyən edir ki, hər hansı bir marşrutlayıcının (router) prosessor temperaturu və paket itkisi son 48 saatda xətti olaraq artır. İnsan gözündən qaçan bu xırda detal əsasında süni intellekt cihazın yaxın gələcəkdə sıradan çıxacağını proqnozlaşdırır və mühəndisə "Bu cihazı dəyişin" xəbərdarlığını göndərir.*

2. Kök səbəb analizi (Root Cause Analysis - RCA) və "Səs-küyün" azaldılması

Kök Səbəb Təhlili (KST), yalnız simptomları deyil, problemlərin və ya nasazlıqların əsas səbəblərini müəyyən etmək üçün istifadə edilən strukturlaşdırılmış bir metoddur. Əməliyyatların mürəkkəb sistemləri əhatə etdiyi və təhlükəsizliyin vacib olduğu proses sənayesində KST təkrarlanan hadisələrin qarşısını almaq və uzunmüddətli performansı yaxşılaşdırmaq üçün vacibdir.

RCA, baş verənləri, niyə baş verdiyini və bunun bir daha baş verməsinin qarşısını necə almağı təhlil etməklə təşkilatlara avadanlıq nasazlıqlarını, sistem nasazlıqlarını, keyfiyyət problemlərini və ya təhlükəsizlik hadisələrini araşdırmağa kömək edir. [6]

Şəkil 4. *Kök səbəb analizi prosesi.[6]*

Böyük şəbəkələrdə tək bir xəttin kəsilməsi zəncirvari reaksiya yaradaraq monitorinq ekranlarında eyni anda minlərlə xəbərdarlıq siqnalının (alert fatigue) alovlanmasına səbəb olur. Müasir mühəndislər bu siqnal səs-küyünün içində əsl problemin haradan qaynaqlandığını tapmaq üçün saatlar itirirlər.

AIOps sistemləri:

– Minlərlə siqnalı saniyələr daxilində analiz edir.
– Eyni kökdən gələn xəbərdarlıqları qruplaşdırır (correlation).

- Səs-küyü süzgəcdən keçirərək mühəndisə tək və dəqiq bir diaqnoz təqdim edir: *"Ekranda əks olunan 500 xəbərdarlığının yeganə kök səbəbi A-3 korpusundakı kommutatorun enerji təminatının kəsilməsidir."*

3. Özünü bərpa edən şəbəkələr (self-healing networks)

Müasir süni intellekt tətbiqləri sadəcə xəbərdarlıq etməklə kifayətlənmir, həm də icraedici rola sahibdir. Niyyətə Əsaslanan Şəbəkə (Intent-Based Networking - IBN) alətləri ilə birləşən AIOps, kiçik və orta miqyaslı problemləri insan müdaxiləsi olmadan özü həll edir. Əgər şəbəkənin hər hansı bir seqmentində sıxlıq (congestion) yaranarsa, AI avtomatik olaraq trafiki alternativ kanallara yönləndirir, konfiqurasiya xətalarını düzəldir və ya zərərli trafiki aşkarladıqda dərhal müvafiq portu bloklayır.

Şəbəkə idarəetməsində süni intellekt mühəndislərin işini əlindən alan bir rəqib deyil, onları rutin loq analizlərindən və gecə yarısı qəza zənglərindən xilas edən ən güclü köməkçidir. İnsanın təhlil sürətini qat-qat üstələyən AIOps, müasir qlobal bizneslərin "sıfır kəsinti" (zero-downtime) hədəfinə çatması üçün yeganə çıxış yoludur.

Şəbəkə təhlükəsizliyində müasir yanaşma: Zero Trust və SASE

Ənənəvi şəbəkə təhlükəsizliyi "qala və xəndək" (Castle-and-Moat) strategiyasına əsaslanırdı. Bu modeldə şəbəkənin xarici sərhədlərinə güclü müdafiə divarları (Firewall) qurulur, daxildəki hər kəs və hər şey isə avtomatik olaraq "etibarlı" sayılırdı. Lakin datanın buluda daşındığı, işçilərin evdən və ya kafedən şirkət resurslarına qoşulduğu müasir mühitdə artıq qorunmalı olan vahid bir "fiziki qala" yoxdur. Bu tələb şəbəkə təhlükəsizliyini kökündən dəyişən iki qlobal konsepti ortaya çıxardı: Zero Trust və SASE. [1]

1. Zero Trust (Sıfır Etimad): "Heç vaxt güvənmə, həmişə yoxla!"

ABŞ-ın Standartlar və Texnologiya İnstitutu (NIST SP 800-207) tərəfindən rəsmiləşdirilən *Zero Trust*, bir məhsul deyil, təhlükəsizlik fəlsəfəsidir. Bu fəlsəfənin təməl prinsipi sadədir: *İstifadəçinin və ya cihazın şəbəkənin daxilində və ya xaricində olmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur; standart olaraq heç kimə güvənmək olmaz.*

Ənənəvi şəbəkələrdə kiberhücumçu daxili şəbəkəyə bir dəfə sızdıqdan sonra heç bir maneə ilə qarşılaşmadan digər sistemlərə asanlıqla keçid edə bilirdi (Lateral Movement). Zero Trust isə bu təhlükəni üç əsas prinsiplə aradan qaldırır:

- Açıq şəkildə yoxlama (Explicit Verification): Hər bir giriş cəhdində istifadəçinin şəxsiyyəti, cihazın təhlükəsizlik statusu (məsələn, antivirusun aktiv olub-olmaması), coğrafi məkanı və qoşulma konteksti daimi olaraq yoxlanılır.
- Minimum imtiyaz girişi (Least Privilege Access): İşçiyə yalnız və yalnız öz işini görmək üçün lazım olan minimal resurslara giriş icazəsi verilir. Mühasib mühəndislik serverlərinə, proqramçı isə insan resursları bazasına baxa bilməz.
- Mikro-seqmentasiya (Micro-segmentation): Şəbəkə daxilində kiçik, təhlükəsiz zonalar yaradılır. Beləliklə, bir cihaz yoluxsa belə, təhlükə digər seqmentlərə yayıla bilmir.

2. SASE (Secure Access Service Edge): şəbəkə və təhlükəsizliyin Buludda qovuşması.

2019-cu ildə Gartner tərəfindən irəli sürülən *SASE SD-WAN*-ın gətirdiyi çevik marşrutlaşdırma imkanları ilə *Zero Trust* əsaslı təhlükəsizlik funksiyalarını tək bir bulud arxitekturasında birləşdirən bütöv bir modeldir.

Ənənəvi modeldə uzaq filialların və ya evdən işləyən işçilərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bütün trafik mərkəzi ofisdəki fiziki Firewall-a yönləndirilirdi (Backhauling), bu da şəbəkədə böyük gecikmələrə (latency) səbəb olurdu. SASE bu tıxacı tamamilə aradan qaldırır. [2]

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

Sistemli analiz, idarəetmə və informasiyanın işlənməsi

№ 1/2026 səh. 72 - 82

SASE arxitekturası təhlükəsizlik alətlərini fiziki qutulardan çıxarıb bulud səviyyəsinə (Edge) daşıyır və özündə dörd əsas komponenti birləşdirir:

1. ***SD-WAN:*** Trafiki ağıllı və optimallaşdırılmış şəkildə yönləndirir.
2. ***ZTNA (Zero Trust Network Access):*** Köhnəlmiş və bütün şəbəkəni kənara açan VPN texnologiyasını əvəz edərək, buluddakı tətbiqlərə təhlükəsiz, fərdi giriş təmin edir.
3. ***SWG (Secure Web Gateway):*** İstifadəçiləri internetdəki zərərli proqramlardan və fişinq (phishing) saytlarından qoruyan bulud filtrasiyası.
4. ***CASB (Cloud Access Security Broker):*** Şirkətin bulud tətbiqlərindəki (məsələn, OneDrive, Google Drive) həssas məlumatlarının kənara sızmasının qarşısını alan nəzarətçi.

Bulud texnologiyaları şəbəkənin sərhədlərini yox etdiyi üçün, təhlükəsizlik də artıq fiziki divarlara sığına bilməz. Zero Trust və SASE, təhlükəsizliyi məlumatın və istifadəçinin olduğu hər yerə daşıyaraq, müasir dinamik şəbəkələrin həm tam açıq, həm də tamamilə qorunmaqda olmasını təmin edən yeganə müasir qaladır.

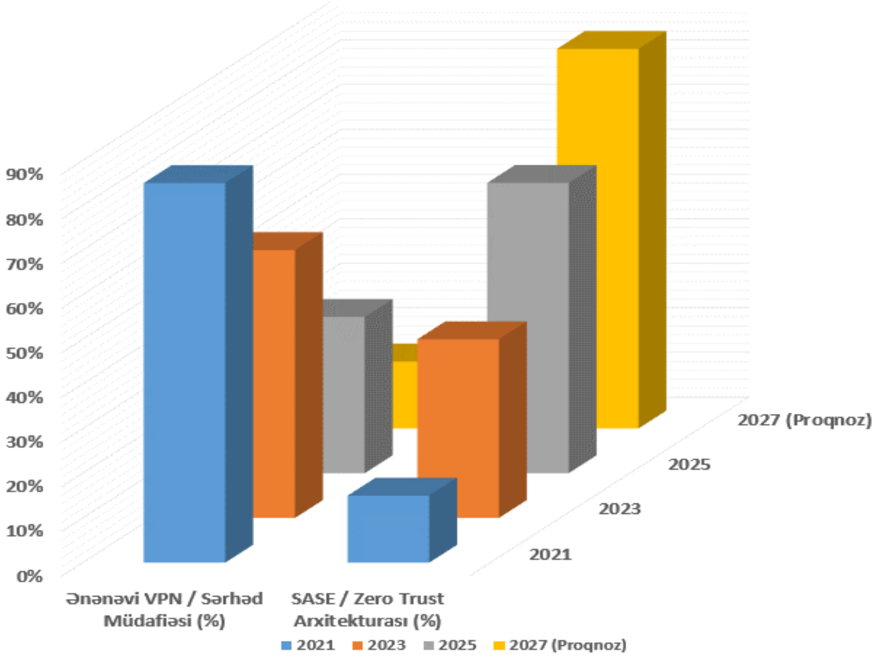

Şəkil 5. *Korporativ infrastrukturlarda ənənəvi təhlükəsizlik memarlığından SASE və Sıfır Etimad (Zero Trust) modelinə qlobal keçid trendi (Mənbə: Gartner).[2]*

Şəbəkə texnologiyalarında baş verən bu sürətli rəqəmsal transformasiya bir həqiqəti tam çılpaqlığı ilə ortaya qoyur: şəbəkə inzibatçılığı (Network Administration) dövrü sürətlə qapanır, yerini Şəbəkə Mühəndisliyi və Proqramlaşdırılması (Network Programmability/NetDevOps) dövrünə verir.

Əgər keçmişdə bir şəbəkə mütəxəssisinin əsas işi fiziki avadanlıqları montaj etmək, konsol kabeli ilə cihazlara bağlayıb əmrlər yazmaq və xətt kəsiləndə fiziki müdaxilə etmək idisə, müasir infrastruktur daha çox proqram təminatı mühitini xatırladır. SDN, AIOps, Zero Trust və SASE kimi konseptlər şəbəkəni sadəcə "təbii resurs" olmaqdan çıxarıb, tamamilə kodla idarə olunan (Infrastructure as Code - IaC) çevik bir mexanizmə çevirib.

Yeni nəsil şəbəkə mütəxəssisləri üçün yol xəritəsi

Bu yeni erada rəqabətədavamlı qalmaq və müasir infrastrukturları idarə edə bilmək üçün mühəndislər öz fəaliyyət profillərini mütləq şəkildə yeniləməlidirlər. Gələcəyin şəbəkə memarı olmaq üçün atılmalı olan fundamental addımlar: [4]

- *Skriptləşdirmə və avtomatlaşdırma (Python və Ansible):* artıq tək-tək cihaz konfiqurasiya etmək vaxt itkisidir. Mühəndislər ən azı Python dilini bilməli, şəbəkə avtomatlaşdırılması üçün Ansible kimi alətlərlə işləməyi öyrənməlidirlər.
- *APİ-lərla işləmək bacarığı:* müasir sdn kontrollerlər və bulud platformaları tamamilə REST APİ-lər üzərindən xəbərləşir. Şəbəkə cihazlarından məlumat almaq və onlara əmr göndərmək üçün APİ arxitekturasını anlamaq mütləqdir.
- *Bulud və Hibrid memarlıq (Cloud networking):* İnzibatçılar lokal şəbəkələrlə yanaşı, AWS (VPC), Microsoft Azure və Google Cloud kimi mühitlərin daxili şəbəkə prinsiplərinə, həmçinin bu mühitləri lokal ofislərlə bağlayan SD-WAN strukturlarına hakim olmalıdırlar.
- *Linux və konteynerlər (Docker, Kubernetes):* Müasir şəbəkə tətbiqləri və monitorinq alətlərinin böyük hissəsi Linux serverlərdə və konteynerləşdirilmiş mühitlərdə çalışır. Bu səbəbdən baza Linux bilikləri yeni dövrün əvəzedilməz tələblərindəndir.

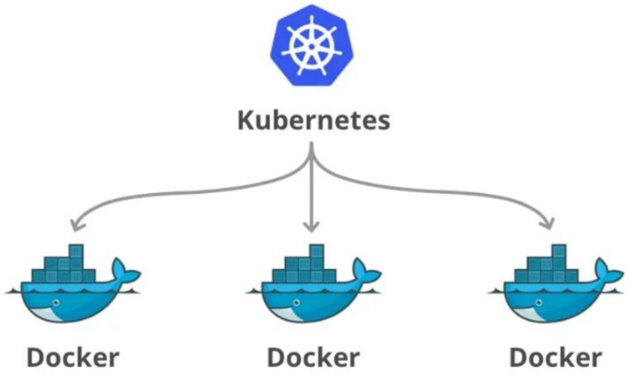

Şəkil 6. *Doker və Kubernet. [7]*

- *Təhlükəsizlik düşüncəsi (Security-First mindset):* Təhlükəsizlik artıq yalnız "Cybersecurity" şöbəsinin işi deyil. Şəbəkə mühəndisi qurduğu hər bir topologiyanı avtomatik olaraq Zero Trust prinsiplərinə (mikro-seqmentasiya, minimum imtiyaz) uyğun dizayn etməyi vərdiş halına gətirməlidir.
- *NGINX və Reverse Proxy bacarıqları:* Gələcəyin şəbəkə memarı mikroxidmət mühitlərində trafik axınını tənzimləmək, yük paylanmasını idarə etmək və API Gateway strukturlarını qurmaq üçün NGINX kimi proqram təminatı əsaslı şəbəkə alətlərini mükəmməl səviyyədə bilməlidir.

Nəticə

Texnologiya dünyasında dəyişikliyin sürəti amansızdır. Əmrləri əzbərləyən yox, arxitekturanın məntiqini anlayan, kodlaşdırmadan qorxmayan və süni intellektin gətirdiyi analitik gücü öz işinə inteqrasiya edə bilən mühəndislər gələcəyin rəqəmsal dünyasının əsl memarları olacaqlar. Unutmaq olmaz ki, gələcəyin şəbəkələrini idarə edən kabellər deyil, sətirlərlə yazılmış ağıllı kodlar olacaq.

Tədqiqat işinin yeniliyi. Ənənəvi şəbəkə memarlığından proqram təminatı ilə təyin olunan (SDN/SD-WAN) və intellektual idarəetmə (AIOps) sistemlərinə keçidin konseptual

əsasları hibrid və paylanmış bulud infrastrukturları kontekstində kompleks şəkildə analiz və sistemləşdirilmişdir. Şəbəkə loqlarının və telemetriya verilənlərinin analizində maşın öyrənməsi (Machine Learning) alqoritmlərinin tətbiqi ilə anomaliyaların öncədən proqnozlaşdırılması və Kök Səbəb Analizinin (RCA) siqnal səs-küyünü necə minimuma endirməsi elmi-metodoloji baxımdan əsaslandırılmışdır.

Tədqiqat işinin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatda irəli sürülən SDN və SD-WAN prinsipləri böyük şirkətlər, dövlət qurumları və çoxfiliallı təşkilatlar üçün ənənəvi infrastrukturlardan çevik bulud arxitekturasına minimum risklə keçid etmək üçün praktiki yol xəritəsi kimi istifadə oluna bilər. AIOps və özünübərpa edən şəbəkə (self-healing) modellərinin tətbiqi, sistem inzibatçılarının rutin iş yükünü azaldır, şəbəkə nasazlıqlarının aşkarlanma və həll edilmə müddətini (MTTR) qısaldır. Bu da biznes strukturlarında maliyyə və zaman itkisinin qarşısını alır.

Tədqiqat işinin iqtisadi səmərəsi. Tədqiqat işində təklif olunan müasir şəbəkə modellərinin tətbiqi, müəssisələrin şəbəkə infrastrukturuna çəkilən ümumi sahiblik dəyərini (TCO) aşağı salır, şəbəkə xətlərinin və idarəetməsinin səmərəliliyini artırır və investisiyaların geri qayıtma müddətini (ROI) sürətləndirməklə yüksək iqtisadi səmərəlilik nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. NIST Special Publication 800-207, *Zero Trust Architecture*, National Institute of Standards and Technology, 2020.
2. Gartner Research, *Magic Quadrant for SD-WAN* & *Market Guide for AIOps Platforms* (müvafiq illərin hesabatları).
3. Open Networking Foundation (ONF), *Software-Defined Networking (SDN) Definition and Architecture Standards*.
4. Cisco Whitepaper, *Intent-Based Networking: The Next Era of Networking*, Cisco Systems.
5. https://www.paloaltonetworks.com/cyberpedia/sdwan-vs-sdn
6. *https://primeprocesssafety.com/root-cause-analysis-rca/*
7. *https://blog.devops.dev/devops-zero-to-hero-day-6-docker-and-kubernetes-mastering-containerization-and-f0dda804e7da*

ПЕРЕДОВЫЕ ПРИЛОЖЕНИЯ И ТЕХНОЛОГИИ В УПРАВЛЕНИИ СЕТЯМИ: ДОРОЖНАЯ КАРТА ДЛЯ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ СЕТЕВЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ.

Ялчин Насибов

Азербайджанский Технологический Университет.

РЕЗЮМЕ

Данная статья анализирует процесс трансформации традиционных статических сетевых инфраструктур в гибкие, программно-определяемые и интеллектуальные экосистемы под влиянием современных облачных технологий, IoT (Интернета вещей) и моделей удаленной работы. Переход сетевого управления от реактивных подходов к проактивным и автоматизированным моделям объясняется на основе четырех фундаментальных столбов: SDN и SD-WAN (архитектурная революция); AIOps (сетевой интеллект); новая эра безопасности: Zero Trust и SASE; инфраструктура как код (IaC).

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

Sistemli analiz, idarəetmə və informasiyanın işlənməsi

№ 1/2026 səh. 72 - 82

Ключевые слова: *İoT, AIOps, SDN, SD-WAN, Большие данные (Big Data), облачные технологии, Искусственный интеллект.*

ADVANCED APPLİCATİONS AND TECHNOLOGİES İN NETWORK MANAGEMENT: A ROADMAP FOR THE NEXT GENERATİON OF NETWORK SPECİALİSTS.

Yalchin Nasibov
Azerbaijan Technological University

ABSTRACT

This article analyzes the transformation process of traditional static network infrastructures into flexible, software-defined, and intelligent ecosystems driven by modern cloud technologies, the Internet of Things (IoT), and remote work models. The transition of network management from reactive approaches to proactive and automated models is explained through four fundamental pillars: SDN and SD-WAN (Architectural Revolution); AIOps (Network Intelligence); a new era of security: Zero Trust and SASE; and Infrastructure as Code (IaC).

Keywords: *IoT, AIOps, SDN, SD-WAN, Big Data, Cloud Technologies, Artificial Intelligence (AI).*

Redaksiyaya daxilolma: 27.05.2026
Çapa qəbul olunma: 30.06.2026

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

Sistemli analiz, idarəetmə və informasiyanın işlənməsi

№ 1/2026 səh. 83 - 87

https://doi.org/10.30546/670832.2026.013.1036

SÜNİ İNTELLEKT DƏSTƏKLİ DATA ANALİTİKA SİSTEMLƏRİNDƏ MODEL ETİBARLILIĞI PROBLEMLƏRİ

[1]Əmiraslanov B.Q., [2]İbrahimova N.E., Rəsulov R.Z., Bayramova İ.S., Kamalova G.S., İbrahimova P.Ə.

[1]baxruz.amiraslanov@sdu.edu.az, [2]narmin.ibrahimova@sdu.edu.az

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə. *Bu məqalədə süni intellekt texnologiyalarının data analitika sistemlərinə inteqrasiyası fonunda model etibarlılığı problemi araşdırılmışdır. Tədqiqat çərçivəsində süni intellekt əsaslı analitik modellərin qərar qəbuletmə proseslərinə təsiri, onların etibarlılığını zəiflədən metodoloji risklər və bu risklərin analitik nəticələrə yaratdığı təsirlər təhlil edilmişdir. Data keyfiyyəti, modelin ümumiləşdirmə qabiliyyəti və süni şəkildə yüksək performans göstərən modellərin yaratdığı risklər araşdırılmışdır.*

Məqalədə analitik qiymətləndirmə aparılan zaman model etibarlılığı problemi araşdırılan zaman süni intellekt dəstəkli data analitika sistemlərinin real mühitdə tətbiqində qarşıya çıxan problemlər həlli üçün metodologiya işlənmişdir.

Açar sözlər: *süni intellekt, data analitikası, model, performans, model etibarlılığı, informasiya sistemləri.*

Giriş. Rəqəmsal transformasiya proseslərinin sürətlənməsi müasir təşkilatların qərar qəbuletmə mexanizmlərini köklü şəkildə dəyişmişdir. Rəqəmsal inkişaf istiqaməti ölkənin iqqtisadiyyatına sistemli və koordinasiyalı yanaşmanı gücləndirmişdir.

Rəqəmsal transformasiyanın məqsədi texnologiyanın tətbiqi ilə yanaşı, idarəetmə modelinə daha çevik və data əsaslı formaya keçidi təmin etməkdir. Böyük həcmli və mürəkkəb məlumat axınlarının formalaşması data analitika sistemlərinin strateji əhəmiyyətini artırmış, belə sistemlər əsasında qurulan proqnozlaşdırıcı modellər müxtəlif sahələrdə əsas qərar dəstək alətlərinə çevrilmişdir. Lakin məlumatların həcminin və müxtəlifliyinin artması analitik proseslərin mürəkkəbləşməsinə və klassik analitika metodlarının məhdudiyyətlərinin və çatışmazlıqlarının daha aydın şəkildə üzə çıxmasına səbəb olmuşdur.

Bu kontekstdə süni intellekt texnologiyalarının data analitika sistemlərinə inteqrasiyası analitik imkanların genişləndirilməsi baxımından mühüm mərhələ hesab olunur. Maşın öyrənməsi və dərin öyrənmə əsaslı modellər böyük həcmli məlumatlardan mürəkkəb nümunələrin avtomatik şəkildə çıxarılmasına imkan verir və analitik prosesləri daha çevik hala gətirir. Bununla belə, süni intellekt əsaslı modellərin artan mürəkkəbliyi model etibarlılığı ilə bağlı yeni problemlərin meydana çıxmasına zəmin yaradır.

Model etibarlılığı anlayışı analitik modelin real mühitdə sabit, davamlı və proqnozlaşdırıla bilən nəticələr vermə qabiliyyətini ifadə edir. Süni intellekt dəstəkli data analitika sistemlərində bu etibarlılıq çox zaman yalnız modelin performans göstəriciləri ilə qiymətləndirilir. Lakin yüksək dəqiqlik və ya aşağı xəta göstəriciləri modelin real tətbiq

mühitində etibarlı işləyəcəyinə zəmanət vermir. Bu səbəbdən model etibarlılığı probleminin daha dərindən araşdırılması müasir analitik sistemlər üçün aktual elmi və praktik məsələ kimi çıxış edir.

Süni intellect və data analitikanın inteqrasiyası. Data analitika sistemləri ənənəvi olaraq statistik metodlar və qayda əsaslı modellər üzərində qurulmuşdur. Bu yanaşmalar müəyyən strukturlaşdırılmış məlumatlar üçün effektiv nəticələr versə də, qeyri-xətti və mürəkkəb əlaqələrin mövcud olduğu müasir məlumat mühitlərində məhdudiyyətlərlə üzləşir. Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi bu məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına yönəlmişdir.

Süni intellekt əsaslı modellər məlumatlardan öyrənmə qabiliyyəti sayəsində əvvəlcədən müəyyən edilməmiş əlaqələri aşkarlaya bilir. Bu xüsusiyyət data analitika sistemlərini daha adaptiv və proqnozlaşdırıcı edir. Bununla yanaşı, bu inteqrasiya analitik proseslərin şəffaflığını azalda və modelin necə qərar verdiyini izah etməyi çətinləşdirə bilər. Nəticədə, analitik nəticələrə etimad məsələsi ön plana çıxır.

Süni intellekt və data analitikanın birgə tətbiqi analitik prosesləri sürətləndirsə də, modelin etibarlılığı məsələsini daha mürəkkəb hala gətirir. Modelin öyrənmə mərhələsində istifadə olunan məlumatların keyfiyyəti, atributların seçimi və analitik prosesin strukturlaşdırılması bu etibarlılığın formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Model etibarlılığı anlayışının mahiyyəti. Model etibarlılığı yalnız modelin texniki cəhətdən düzgün işləməsini deyil, eyni zamanda onun real mühitdə davamlı və stabil nəticələr vermə qabiliyyətini əhatə edir. Etibarlı model müxtəlif şəraitlərdə oxşar davranış nümayiş etdirməli və məlumat mühitindəki dəyişikliklərə qarşı həssas olmamalıdır. Süni intellekt əsaslı modellərdə bu xüsusiyyətlərin təmin edilməsi daha çətin proses hesab olunur.

Modelin etibarlılığı bir sıra amillərdən asılıdır. Bunlara məlumatların keyfiyyəti, modelin öyrənmə mexanizmi, ümumiləşdirmə qabiliyyəti və analitik prosesin metodoloji düzgünlüyü daxildir. Xüsusilə data analitika sistemlərində süni şəkildə yüksək performans göstərən modellər ilkin mərhələdə etibarlı təsir bağışlasa da, real tətbiq mühitində ciddi risklər yarada bilər.

Bu baxımdan model etibarlılığı problemi yalnız texniki məsələ kimi deyil, analitik metodologiyanın və qərar qəbuletmə proseslərinin keyfiyyət göstəricisi kimi də qiymətləndirilməlidir.

Model etibarlılığını zəiflədən əsas metodoloji risklər. Süni intellekt dəstəkli data analitika sistemlərində model etibarlılığının zəifləməsinə səbəb olan əsas amillər çox vaxt analitik prosesin metodoloji mərhələlərində formalaşır. Bu risklər adətən modelin öyrənmə mexanizmi ilə deyil, istifadə olunan məlumatların xüsusiyyətləri və analitik yanaşmanın düzgün qurulmaması ilə əlaqədardır. Məhz bu səbəbdən yüksək texniki potensiala malik modellər belə real mühitdə etibarsız nəticələr verə bilər.

Ən geniş yayılmış metodoloji risklərdən biri data leakage(məlumat sızması) problemidir. Analitik proses zamanı modelin real istifadə mühitində mövcud olmayan informasiyaya dolayı və ya birbaşa çıxış əldə etməsi modelin süni şəkildə yüksək performans

göstərməsinə səbəb olur. Bu cür modellər ilkin qiymətləndirmə mərhələsində etibarlı təsir bağışlasa da, real tətbiq mühitində qeyri-dəqiq və davamlı olmayan nəticələr verir. Data leakage problemi xüsusilə süni intellekt əsaslı modellərdə daha təhlükəlidir, çünki bu modellər mürəkkəb əlaqələri avtomatik şəkildə öyrənir və leakage hallarını aşkar etmək çətinləşir.

Digər mühüm risk overfitting(həddindən artıq uyğunlaşma) fenomenidir. Overfitting zamanı model təlim məlumatlarını həddindən artıq yaxşı öyrənir, lakin yeni və fərqli məlumatlar üzərində ümumiləşdirmə qabiliyyətini itirir. Süni intellekt əsaslı modellərin yüksək elastikliyi bu riski daha da artırır. Model performansının yalnız təlim və qiymətləndirmə datası üzərində ölçülməsi overfitting problemini gizlədə və modelin real mühitdə etibarsız işləməsinə səbəb ola bilər.

Bundan əlavə, məlumatların bias(qeyri-obyektivlik) və məlumatların qeyri-reprezentativliyi də model etibarlılığına ciddi təsir göstərir. Əgər analitik prosesdə istifadə olunan data real mühiti tam əks etdirmirsə və ya müəyyən qruplar üzrə qeyri-bərabər paylanmışdırsa, modelin verdiyi qərarlar sistematik səhvlərlə müşayiət olunur. Bu problem xüsusilə avtomatlaşdırılmış qərar qəbuletmə sistemlərində ciddi etik və hüquqi nəticələr yarada bilər.

Performans və etibarlılıq aeasındakı ziddiyət. Süni intellekt dəstəkli data analitika sistemlərində ən çox rast gəlinən yanlış yanaşmalardan biri model performansının etibarlılıqla eyniləşdirilməsidir. Yüksək dəqiqlik, aşağı xəta və ya digər performans metrikləri modelin real mühitdə etibarlı işləyəcəyini avtomatik olaraq təmin etmir. Əksinə, bəzi hallarda bu göstəricilər analitik prosesdə mövcud olan metodoloji problemlərin üstünü örtə bilər.

Performans göstəriciləri adətən müəyyən dataset üzərində ölçülür və bu dataset real mühitdə qarşılaşılacaq bütün ssenariləri əhatə etmir. Süni intellekt modelləri isə məlumat mühitindəki kiçik dəyişikliklərə qarşı həssas ola bilər. Bu səbəbdən performansı yüksək olan model fərqli kontekstlərdə qeyri-sabit davranış nümayiş etdirə bilər. Bu vəziyyət modelin ümumiləşdirmə qabiliyyətinin zəif olduğunu göstərir.

Etibarlı analitik sistemlər üçün əsas məqsəd yalnız maksimal performans əldə etmək deyil, eyni zamanda modelin müxtəlif mühitlərdə stabil və proqnozlaşdırıla bilən nəticələr verməsini təmin etməkdir. Bu baxımdan performans və etibarlılıq arasında balansın qorunması analitik prosesin əsas prioritetlərindən biri hesab olunur.

Model etibarlılığının qiymətləndirilməsi və ölçülməsi. Model etibarlılığının qiymətləndirilməsi klassik performans metriklərindən fərqli yanaşma tələb edir. Bu qiymətləndirmə yalnız bir test datası üzərində aparılmamalı, modelin müxtəlif ssenarilərdə və fərqli məlumat paylanmalarında davranışı nəzərə alınmalıdır. Modelin zaman üzrə stabilliyi, yeni məlumatlara uyğunlaşma qabiliyyəti və nəticələrin ardıcıllığı etibarlılığın əsas göstəricilərindən biridir.

Bu məqsədlə **kross-validasiya**, **stress-testlər** və s**senari əsaslı qiymətləndirmə** yanaşmalarından istifadə olunur. Modelin fərqli alt qruplar üzrə performansının təhlili də etibarlılığın qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır. Əgər model müəyyən qruplar üzrə sistematik səhvlər nümayiş etdirirsə, bu hal etibarlılığın zəif olduğuna işarə edir.

Bundan əlavə, modelin izah edilə bilmə səviyyəsi də etibarlılığın qiymətləndirilməsində mühüm göstəricidir. Qərar mexanizmi izah edilə bilməyən modellər yüksək performans göstərsə belə, analitik baxımdan riskli hesab olunur. Bu səbəbdən izah edilə bilən süni intellekt yanaşmaları model etibarlılığının artırılmasında mühüm vasitə kimi çıxış edir.

Etik və strateji aspektlər. Süni intellekt dəstəkli data analitika sistemlərində model etibarlılığı yalnız texniki məsələ deyil, eyni zamanda etik və strateji məsuliyyət daşıyır. Etibarsız modellər əsasında qəbul edilən qərarlar təşkilatlar üçün maliyyə itkilərinə, reputasiya zədələnməsinə və hüquqi risklərə səbəb ola bilər. Xüsusilə insanlara birbaşa təsir edən qərar mexanizmlərində bu risklər daha da aktuallaşır.

Etik baxımdan modelin şəffaflığı, ədalətliliyi və məsuliyyətli istifadəsi əsas prioritetlərdəndir. Bias və diskriminasiya yaradan modellər yüksək texniki performansa malik olsa belə, etik baxımdan qəbuledilməz hesab olunur. Bu səbəbdən etibarlılıq anlayışı etik prinsiplərlə birgə qiymətləndirilməlidir.

Strateji baxımdan isə etibarlı analitik modellər təşkilatların uzunmüddətli qərar qəbuletmə strategiyalarının əsasını təşkil edir. Etibarsız modellərə əsaslanan strategiyalar qısa müddətli üstünlüklər yaratsa da, uzunmüddətli perspektivdə ciddi risklər formalaşdırır.

Nəticə. Aparılan təhlillər göstərir ki, süni intellekt dəstəkli data analitika sistemlərində model etibarlılığı müasir analitik proseslərin ən kritik komponentlərindən biridir. Yüksək performans göstəriciləri modelin real mühitdə etibarlı işləyəcəyinə zəmanət vermir və metodoloji risklər nəzərə alınmadıqda analitik nəticələr yanıldıcı ola bilər. Data leakage, overfitting və bias kimi problemlər model etibarlılığını zəiflədən əsas amillər kimi çıxış edir.

Bu baxımdan model etibarlılığının təmin olunması yalnız texniki optimallaşdırma ilə deyil, analitik prosesin bütöv şəkildə metodoloji və etik nəzarət altında saxlanılması ilə mümkündür. Etibarlı süni intellekt əsaslı analitik sistemlərin qurulması müasir təşkilatlar üçün strateji üstünlük yaratmaqla yanaşı, qərar qəbuletmə proseslərinin keyfiyyətini də əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bishop, C.M. (2006). *Pattern Recognition and Machine Learning*. Springer.
2. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). *Deep Learning*. MIT Press.
3. Hastie, T., Tibshirani, R., & Friedman, J. (2017). *The Elements of Statistical Learning* (2nd ed.). Springer.
4. Géron, A. (2019). *Hands-On Machine Learning with Scikit-Learn, Keras, and TensorFlow*. O'Reilly Media.
5. Kuhn, M., & Johnson, K. (2013). *Applied Predictive Modeling*. Springer.
6. Ribeiro, M.T., Singh, S., & Guestrin, C. (2016). "Why Should I Trust You?" Explaining the Predictions of Any Classifier. *Proceedings of the ACM SIGKDD Conference*, 1135–1144.
7. Molnar, C. (2022). *Interpretable Machine Learning* (2nd ed.). Leanpub.
8. Sculley, D., et al. (2015). Hidden Technical Debt in Machine Learning Systems. *Advances in Neural Information Processing Systems (NeurIPS)*, 2503–2511.

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

Sistemli analiz, idarəetmə və informasiyanın işlənməsi

№ 1/2026 səh. 83 - 87

MODEL RELIABILITY ISSUES IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE-BASED DATA ANALYSIS SYSTEMS

Amiraslanov B.Q., İbrahimova N.E., Rasulov R.Z., Bayramova İ.S., Kamalova G.S., İbrahimova P.A.

Sumgayit State University, Azerbaijan

ABSTRACT

This study examines the reliability challenges of artificial intelligence–driven data analytics systems. The research focuses on methodological risks that affect the behavior of analytical models in real-world environments and evaluates their impact on decision-making processes. Particular attention is given to data quality, generalization capability, and misleading performance improvements caused by methodological shortcomings. The findings suggest that model reliability should be considered a core quality criterion in the practical deployment of AI-based data analytics systems.

Key words: *Artificial intelligence, data analysis, model, performance, model reliability, information systems.*

ПРОБЛЕМЫ НАДЕЖНОСТИ МОДЕЛИ В СИСТЕМАХ АНАЛИЗА ДАННЫХ, ПОДДЕРЖИВАЕМЫХ ИСКУССТВЕННЫМ ИНТЕЛЛЕКТОМ

Амирасланов Б.Г., Ибрагимова Н.Е., Расулов Р.З., Байрамова И.С., Камалова Г.С., Ибрагимова П.А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

РЕЗЮМЕ

В данном исследовании рассматриваются проблемы надежности моделей в системах аналитики данных, основанных на технологиях искусственного интеллекта. В рамках работы анализируются методологические риски, влияющие на поведение аналитических моделей в реальных условиях эксплуатации, а также их воздействие на процессы принятия решений. Особое внимание уделяется качеству данных, способности моделей к обобщению и искаженному росту показателей эффективности, возникающему вследствие методологических недостатков. Полученные результаты свидетельствуют о том, что надежность моделей должна рассматриваться как один из ключевых критериев качества при практическом внедрении систем аналитики данных на основе искусственного интеллекта.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, анализ данных, модель, производительность, надежность модели, информационные системы.*

Redaksiyaya daxilolma: 27.05.2026
Çapa qəbul olunma: 30.06.2026

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

Sistemli analiz, idarəetmə və informasiyanın işlənməsi

№ 1/2026 səh. 88 - 98

https://doi.org/10.30546/670832.2026.013.1039

SÜNI İNTELLEKTİN İNSAN CƏMİYYƏTİNƏ VƏ BİOETİKAYA TƏSİRİ

[1]Salmanova Kəmalə Arif qızı, [2]Cəfərova Bəsti Leysan qızı,
[3]Qocayeva Lalə İslam qızı.
[1]k.salmanova@gmail.com, [2]cafarovabesti1969@gmail.com,
[3]lalaqocayeva1@gmail.com
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə. *Bəziləri tərəfindən sənaye inqilabı (Sİ) 4.0 kimi tanınan süni intellekt (Sİ) təkcə işləri görmə tərzimizi, başqaları ilə münasibətlərimizi deyil, həm də özümüz haqqında bildiklərimizi dəyişdirəcək. Bu məqalədə əvvəlcə Sİ-nin nə olduğu araşdırılacaq, onun 21-ci əsrdə bəşəriyyət üzərindəki sənaye, sosial və iqtisadi dəyişikliklərə təsiri müzakirə ediləcək və sonra Sİ bioetikası üçün bir sıra prinsiplər təklif ediləcək. 18-ci əsrin sənaye inqilabı Sİ olan IR1.0, insan münasibətlərini birbaşa çətinləşdirmədən böyük bir sosial dəyişikliyə səbəb oldu. Lakin müasir Sİ işləri necə görməyimizə və bir-birimizlə münasibət qurmağımıza böyük təsir göstərir. Bu çətinliklə qarşılaşdıqda, Sİ texnologiyasının müşahidə edilməsi üçün təlimatlar təmin etmək məqsədilə Sİ bioetikasının yeni prinsipləri nəzərdən keçirilməli və inkişaf etdirilməlidir ki, dünya bu yeni zəkanın inkişafından faydalansın.*

Açar sözlər: *Süni intellekt, Bioetika, Süni intellekt prinsipləri bioetika*

Giriş.

Süni intellektin (Sİ) bir çox fərqli tərifi var; bəziləri bunu kompüterlərin və maşınların ağıllı şəkildə işləməsinə imkan verən yaradılmış texnologiya kimi görürlər. Bəziləri isə bunu insanlar üçün daha effektiv və daha sürətli nəticə əldə etmək üçün insan əməyini əvəz edən maşın kimi görürlər. Digərləri isə bunu xarici məlumatları düzgün şərh etmək, bu cür məlumatlardan öyrənmək və bu öyrənmələrdən çevik uyğunlaşma yolu ilə müəyyən məqsəd və vəzifələrə çatmaq üçün istifadə etmək qabiliyyətinə malik "sistem" kimi görürlər [11].

Fərqli təriflərə baxmayaraq, süni intellekt (Sİ) haqqında ümumi anlayış, bəşəriyyətə problemləri həll etməyə və iş proseslərini asanlaşdırmağa kömək etmək üçün maşınlar və kompüterlərlə əlaqələndirilməsidir. Bir sözlə, bu insanlar tərəfindən hazırlanmış və maşınlar tərəfindən nümayiş etdirilən bir zəkadır. Sİ termini, insan zehninin təbii zəkasının "idrak" qabiliyyətlərini təqlid edən insan tərəfindən hazırlanmış alətin bu funksiyalarını təsvir etmək üçün istifadə olunur [20].

Son illərdə kibernetik texnologiyanın sürətli inkişafı ilə yanaşı, süni intellekt demək olar ki, bütün həyat dairələrimizdə müşahidə olunur. Bəziləri artıq süni intellekt kimi qəbul edilməyə bilər, çünki gündəlik həyatda o qədər geniş yayılmışdır ki, biz ona məsələn optik xarakter tanıma və ya kompüterdə məlumat axtarış avadanlığının siri (nitqin təsiri və tanıma interfeysi) kimi vasitələrə çox öyrəşmişik [18].

Süni intellektin fərqli növləri

Süni intellekt tərəfindən təmin edilən funksiya və qabiliyyətlərdən iki fərqli növü ayırd edə bilərik. Birincisi, üz tanıma və ya İnternet Siri axtarışı və ya özünü idarə edən avtomobil kimi kiçik bir işi yerinə yetirmək üçün hazırlanmış dar bir süni intellekt kimi də tanınan zəif süni intellektdir. "Süni intellekt"dən istifadə etdiyini iddia edən bir çox mövcud sistem ehtimal

ki, dar bir şəkildə müəyyən edilmiş spesifik bir funksiyaya yönəlmiş zəif bir süni intellekt kimi fəaliyyət göstərir. Bu zəif süni intellekt insan həyatı üçün faydalı görünsə də, hələ də bəziləri zəif süni intellektin təhlükəli ola biləcəyini düşünür, çünki zəif süni intellekt elektrik şəbəkəsində fasilələrə səbəb ola bilər və ya nasazlıq olduqda nüvə elektrik stansiyalarına zərər verə bilər.

Bir çox tədqiqatçının uzunmüddətli məqsədinin yeni inkişafı, insanın edə biləcəyi hər hansı bir ağıllı tapşırığı anlamaq və ya öyrənmək qabiliyyətinə malik bir maşının spekulyativ zəkası olan güclü süni intellekt və ya süni ümumi intellekt (SÜİ) yaratmaqdır və bununla da insana qarşı çıxan problemi həll etməyə kömək edir. Süni intellekt şahmat oynamaq və ya tənliklər həll etmək kimi insanlardan daha yaxşı nəticə göstərə bilsə də, təsiri hələ də zəifdir. Lakin SÜİ demək olar ki, hər bir idrak tapşırığında insanlardan daha yaxşı nəticə göstərə bilər.

Güclü süni intellekt, süni intellekt haqqında fərqli bir qavrayışdır ki, o, əslində insan zehni olmaq, sınamaq əmr edilən hər şeydə ağıllı olmaq, hətta adətən yalnız insanlara aid edilən qavrayış, inanc və digər idrak qabiliyyətlərinə sahib olmaq üçün proqramlaşdırıla bilər [9].

Xülasə, süni intellektin bu müxtəlif funksiyalarını görə bilərik [16, 17]:

1. *Avtomatlaşdırma:* Sistemin və ya prosesin avtomatik işləməsini təmin edən nədir.
2. *Maşın öyrənməsi və görmə:* Kompüterin dərin öyrənmə yolu ilə proqnozlaşdırma və təhlil etmə, kamera vasitəsilə görmə, analoq-rəqəmsal çevirmə və rəqəmsal siqnal emalı vasitəsilə hərəkətə keçməsi elmidir.
3. *Təbii dil emalı:* İnsan dilinin kompüter proqramı tərəfindən işlənməsi, məsələn, spam aşkarlanması və insanların ünsiyyət qurmasına kömək etmək üçün bir dili dərhal başqa bir dilə çevirməkdir.
4. *Robototexnika:* Maşın adamı adlanan kiborqların dizaynı və istehsalına yönəlmiş mühəndislik sahəsidir. Onlar insanların rahatlığı üçün və ya insanların yerinə yetirə bilmədiyi çox çətin və ya təhlükəli bir işi yerinə yetirmək üçün istifadə olunur və montaj xətləri kimi dayanmadan işləyə bilir.
5. *Özünüidarəetmə avtomobili:* Nəqliyyat vasitəsində avtomatlaşdırılmış idarəetmə qurmaq üçün kompüter görmə və dərin öyrənmə prosesində görüntü tanıma kombinasiyasından istifadə edir.

İnsanların həqiqətən də süni intellektə ehtiyacı varmı?

İnsan cəmiyyətində süni intellekt həqiqətən lazımdırmı? Bu, ondan asılıdır ki, əgər insan işlərini daha sürətli və effektiv şəkildə başa çatdırmaq və fasilə vermədən daim işləmək üçün seçim edərsə, bəli, lazımdır. Lakin bəşəriyyət təbiətin nizamını fəth etmək üçün həddindən artıq istək olmadan təbii həyat tərzindən məmnundursa, bu belə deyil. Tarix bizə deyir ki, insan həmişə üzərində işlədiyi işi başa çatdırmaq üçün daha sürətli, daha asan, daha təsirli və rahat bir şey axtarır; buna görə də, gələcək inkişaf üçün təzyiq bəşəriyyəti yeni və daha yaxşı bir iş yolu axtarmağa sövq edir. Homo-sapiens olaraq bəşəriyyət alətlərin gündəlik həyatda bir çox çətinlikləri asanlaşdıra biləcəyini kəşf etdi və icad etdikləri alətlər vasitəsilə insan işi daha yaxşı, daha sürətli, daha ağıllı və daha effektiv şəkildə yerinə yetirə bildi. Yeni şeylər yaratmaq ixtirası insan tərəqqisinin stimuluna çevrilir. Texnologiyanın töhfəsi sayəsində bu gün daha asan və daha rahat bir həyat yaşayırıq. İnsan cəmiyyəti sivilizasiyanın başlanğıcından bəri alətlərdən

istifadə edir və insan tərəqqisi bundan asılıdır. 21-ci əsrdə yaşayan insan əvvəlki dövrlərdə əcdadları qədər çox işləməli deyil, çünki onların işləmək üçün yeni maşınları var. Bu süni intellekt üçün hər şey yaxşıdır və yaxşı olmalıdır, lakin 20 -ci əsrin əvvəllərində insan texnologiyası inkişaf etməyə davam etdikcə bir xəbərdarlıq gəldi. Aldous Haxley özünün *"Cəsur Yeni Dünya"* kitabında insanların genetik texnologiyanın inkişafı ilə bir canavar və ya super insan yaratdığı bir dünyaya qədəm qoya biləcəyi barədə xəbərdarlıq etmişdi.

Bundan əlavə, müasir süni intellekt həkimlərə diaqnoz qoymağa, xəstəliklərin mənbələrini tapmağa, əməliyyat apararkən müxtəlif müalicə üsullarını təklif etməyə və xəstəliyin həyati təhlükəsi olub-olmadığını proqnozlaşdırmağa kömək etməklə səhiyyə sənayesinə də daxil olur [6]. Vaşinqtondakı Uşaq Milli Tibb Mərkəzinin cərrahları tərəfindən aparılan son tədqiqat robotla əməliyyatı uğurla nümayiş etdirdi. Komanda robota yumşaq toxuma əməliyyatı aparmaq, donuz bağırsağını birləşdirmək üçün nəzarət etdi. Komanda iddis etdi ki, robot işi insan cərrahından daha yaxşı yerinə yetirdi [8, 12]. Bu, robotla dəstəklənən cərrahiyyənin əvvəlcədən mövcud olan minimal invaziv cərrahi prosedurların məhdudiyyətlərini aradan qaldıra biləcəyini və açıq əməliyyat aparan cərrahların imkanlarını artıra biləcəyini nümayiş etdirir.

Hər şeydən əvvəl, avtonom nəqliyyat vasitələri (məsələn, dronlar və özünü idarə edən avtomobillər), tibbi diaqnoz, incəsənət yaratmaq, oyun oynamaq (məsələn, Chess və ya Go), axtarış motorları (məsələn, Google axtarışı), onlayn köməkçilər (məsələn, Siri), fotoşəkillərdə təsvirlərin tanınması, spam filtri, uçuş gecikmələrinin proqnozlaşdırılması və s. kimi süni intellektlə bağlı yüksək səviyyəli nümunələri görürük. Bütün bunlar insan həyatını daha asan və rahat edib ki, biz onlara o qədər öyrəşmişik və onları adi hal kimi qəbul edirik. Süni intellekt əvəzolunmaz hala gəlib, baxmayaraq ki, onsuz mütləq ehtiyac yoxdur. Bu gün dünyamız bir çox cəhətdən xaos içində olacaq.

Süni intellektin insan cəmiyyətinə təsiri.

Mənfi təsir. Suallar verilib: Süni intellekt inkişaf etdikcə, hər şey mexaniki şəkildə edilə biləcəyi üçün insan əməyinə ehtiyac qalmayacaq? İnsanlar daha tənbəlləşəcək və nəticədə ibtidai varlıq formamıza qayıdacağımız mərhələyə çatacaqlarmı? Təkamül prosesi əsrlər boyu inkişaf edir, ona görə də bəşəriyyətin geriləməsini hiss etməyəcəyik. Bəs süni intellekt o qədər güclü olarsa ki, özünü idarə etmək üçün proqramlaşdıra və ağası olan bəşəriyyətin verdiyi əmrə tabe olmaya bilərsə, necə olar?

Gəlin süni intellektin insan cəmiyyətinə mənfi təsirini görək [10, 19]:

İnsan cəmiyyətində yaşadığımız həyatı pozan böyük bir sosial dəyişiklik baş verəcək. Bəşəriyyət dolanışığını təmin etmək üçün çalışqan olmalıdır, lakin süni intellekt xidməti ilə biz hətta alət qaldırmadan belə maşını bizim üçün nə isə etməyini proqramlaşdıra bilərik. Süni intellekt insanların fikir mübadiləsi üçün üz-üzə görüşmək ehtiyacını əvəz etdikcə, insanlara yaxınlıq tədricən azalacaq. Artıq ünsiyyət üçün şəxsi görüşə ehtiyac qalmayacağından süni intellekt insanların arasında dayanacaq.

Növbəti məsələ işsizlikdir, çünki bir çox iş yerləri maşınlarla əvəz olunacaq. Bu gün bir çox avtomobil yığım xətləri maşınlarla və robotlarla dolub. Bu da ənənəvi işçiləri işlərini itirməyə məcbur edir. Hətta supermarketlərdə belə, rəqəmsal cihaz insan əməyini ələ keçirə biləcəyi üçün mağaza işçilərinə artıq ehtiyac olmayacaq.

Süni intellekt investorları qazancın əsas hissəsini tutduqca sərvət bərabərsizliyi yaranacaq. Varlılarla kasıblar arasındakı fərq artacaq. Sözdə "M" formalı sərvət bölgüsü daha aydın olacaq.

Yeni problemlər təkcə sosial mənada deyil, həm də süni intellektdə ortaya çıxır, çünki verilən tapşırığı necə yerinə yetirməyi öyrənən və öyrədilən süni intellekt nəticədə insanın nəzarətinin olmadığı mərhələyə çata bilər və beləliklə, gözlənilməz problemlər və nəticələr yarada bilər. Bu, süni intellektin bütün lazımi alqoritmlərlə yükləndikdən sonra insan nəzarətçisinin verdiyi əmri qulaqardına vuraraq avtomatik olaraq öz istiqamətində işləyə bilmə qabiliyyətinə aiddir.

Süni intellekt yaradan insanlar müəyyən insanlara və ya əşyalara zərər vermək üçün irqi qərəzli və ya eqosentrik yönümlü bir texnika icad edə bilərlər. Məsələn, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, bəşəriyyəti məhv etmək və ya dominantlıq məqsədinə çatmaq üçün müəyyən irqləri və ya bölgələri hədəf almaq, ayrı-seçkilik etmədən istifadəsindən qorxaraq nüvə gücünün yayılmasını məhdudlaşdırmaq üçün səs verib. Süni intellekt, proqramçılar tərəfindən məhv əmrini yerinə yetirmək üçün müəyyən irqi və ya bəzi proqramlaşdırılmış obyektləri hədəfə almaq və bununla da dünya fəlakətinə səbəb olmaq mümkündür.

Müsbət təsir. Bununla belə, xüsusilə səhiyyə sahəsində süni intellektin insanlara da bir çox müsbət təsirlər var. Süni intellekt kompüterlərə öyrənmək, düşünmək və məntiq tətbiq etmək imkanı verir. Alimlər, tibb tədqiqatçıları, klinisyenlər, riyaziyyatçılar və mühəndislər birlikdə işləyərkən tibbi diaqnoz və müalicəyə yönəlmiş bir süni intellekt hazırlaya və beləliklə etibarlı və təhlükəsiz səhiyyə xidməti sistemləri təklif edə bilərlər. Səhiyyə professorları və tibb tədqiqatçıları xəstəliklərin müalicəsinin yeni və səmərəli yollarını tapmağa çalışdıqca, yalnız rəqəmsal kompüter təhlil etməyə kömək edə bilməz, həm də bəzi incə tibbi prosedurları dəqiqliklə yerinə yetirmək üçün robot sistemlər də yaradıla bilər. Burada süni intellektin səhiyyəyə verdiyi töhfəni görürük [6, 19]:

Sürətli və dəqiq diaqnostika

IBM-in Watson kompüteri maraqlı nəticə ilə diaqnoz qoymaq üçün istifadə edilib. Məlumatların kompüterə yüklənməsi dərhal süni intellekt diaqnozunu alacaq. Süni intellekt həmçinin həkimlərin nəzərdən keçirə biləcəyi müxtəlif müalicə üsulları təqdim edə bilər. Prosedur təxminən belədir: Fiziki müayinənin rəqəmsal nəticələrini bütün mümkün variantları nəzərə alan və xəstənin bəzi çatışmazlıqlardan və xəstəliklərdən əziyyət çəkib-çəkmədiyini avtomatik olaraq diaqnoz edən və hətta müxtəlif müalicə növlərini təklif edən kompüterə yükləmək.

Sosial terapevtik robotlar

Yaşlı vətəndaşlara gərginliklərini azaltmaq, qan təzyiqini, narahatlığı, tənhalığı azaltmaq və sosial qarşılıqlı əlaqəni artırmaq üçün ev heyvanları tövsiyə olunur. İndi kiborqlara tənha yaşlı insanlara yoldaşlıq etmək, hətta bəzi ev işlərini görməkdə kömək etmək təklif olunur. Terapevtik robotlar və sosial yardımçı robot texnologiyası yaşlıların və fiziki məhdudiyyətli insanların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edir [21].

İnsan yorğunluğu ilə əlaqəli səhvləri azaldın. İşçi qüvvəsində insan səhvləri qaçılmazdır və çox vaxt baha başa gəlir, yorğunluq səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, səhvlərin baş vermə riski də bir o qədər yüksəkdir. Lakin bütün texnologiya yorğunluqdan və ya emosional

yayındırmadan əziyyət çəkmir. O, səhvlərin qarşısını alır və vəzifəni daha sürətli və daha dəqiq yerinə yetirə bilir.

Süni intellekt əsaslı cərrahi töhfə

Süni intellekt əsaslı cərrahi prosedurlar insanların seçim imkanına malikdir. Bu süni intellekt hələ də səhiyyə mütəxəssisləri tərəfindən idarə olunmalı olsa da, işi bədənə daha az zərərlə tamamlaya bilər. Cərrahlara minimal invaziv prosedurlar həyata keçirməyə imkan verən robot texnologiyası olan Da Vinçi cərrahi sistemi hazırda əksər xəstəxanalarda mövcuddur. Bu sistemlər əl ilə edilən prosedurlardan daha yüksək dəqiqlik və dəqiqlik dərəcəsi təmin edir. Əməliyyat nə qədər az invaziv olarsa, travma bir o qədər az olar və qan itkisi azalar, xəstələrin narahatlığı azalar.

Təkmilləşdirilmiş radiologiya

İlk kompüter tomoqrafiyası skanerləri 1971-ci ildə təqdim edilmişdir. İnsan bədəninin ilk maqnit rezonans görüntüləməsi (MRT) 1977-ci ildə aparılmışdır. 2000-ci illərin əvvəllərində ürək MRT-si, bədən MRT-si və dölün görüntüləməsi adi hala gəlmişdir. Müəyyən xəstəlikləri aşkar etmək, eləcə də skan nəticələrini təhlil etmək üçün yeni alqoritmlərin axtarışı davam edir [8]. Bütün bunlar süni intellekt texnologiyasının töhfəsidir.

Virtual varlıq

Virtual iştirak texnologiyası xəstəliklərin uzaqdan diaqnoz qoyulmasına imkan verə bilər. Xəstə yatağından qalxmaq məcburiyyətində deyil, lakin uzaqdan iştirak edən robotdan istifadə edərək həkimlər xəstələri əslində orada olmadan yoxlaya bilərlər. Səhiyyə işçiləri, sanki orada olduqları qədər təsirli şəkildə hərəkət edə və qarşılıqlı əlaqədə ola bilərlər. Bu, mütəxəssislərə səyahət edə bilməyən xəstələrə kömək etməyə imkan verir.

Yadda saxlamaq üçün bəzi məqamlar

Süni intellekt tərəfindən verilən bütün müsbət vədlərə baxmayaraq, insan mütəxəssisləri hələ də süni intellektin dizaynı, proqramlaşdırılması və baş verə biləcək hər hansı bir gözlənilməz səhvin qarşısını almaq üçün vacib və zəruridir. Özəl və dövlət texnologiya şirkətlərini təhlil etmək sahəsində on ildən çox təcrübəsi olan San-Fransiskoda yerləşən texnologiya analitiki Bet Kindiq, süni intellektin daha yaxşı tibbi diaqnoz üçün potensial vədinə malik olsa da, bilinməyən xəstəliklərin səhv təsnif edilməsinin qarşısını almaq üçün insan mütəxəssislərinə hələ də ehtiyac duyulduğunu göstərən pulsuz bir bülleten dərc etdi, çünki süni intellekt insanlara bütün problemləri həll etmək qabilliyətində deyil. Elə vaxtlar olur ki, süni intellekt çıxılmaz vəziyyətə düşür və öz missiyasını davam etdirmək üçün sadəcə ayrı-seçkilik etmədən irəliləyə bilər və daha çox problem yarada bilər. Beləliklə, süni intellekt funksiyasının ayıq-sayıq izlənməsi laqeyd edilə bilməz [2].

Etik süni intellekt məsələsi Elizabet Gibni tərəfindən "Nature" jurnalında dərc olunmuş məqaləsində qərəzlilik və mümkün ictimai zərər barədə xəbərdarlıq etmək üçün qaldırılmışdır [13]. 2020-ci ildə Kanadanın Vankuver şəhərində keçirilən Neyron Məlumat Emalı Sistemləri (NeurIPS) konfransında süni intellekt texnologiyasının tətbiqi ilə bağlı etik mübahisələr, məsələn, proqnozlaşdırıcı polis və ya üz tanıma kimi məsələlər qaldırılmışdır ki, bu da qərəzli alqoritmlər səbəbindən həssas əhaliyə zərər verə bilər [13]. Məsələn, NeurIPS müəyyən irqi və ya fərmanı cinayət və ya problem yaradanların ehtimal olunan şübhəlisi kimi hədəf almaq üçün proqramlaşdırıla bilər.

Suni intellektin bioetikasi

Süni intellekt etikası inkişaf etdirilməlidir. Bioetika canlılar arasındakı münasibətlərə diqqət yetirən bir sahədir. Bioetika biosferlərdə yaxşı və doğrunu vurğulayır və ən azı üç sahəyə bölünə bilər: səhiyyə müəssisələrindəki bioetika, yəni həkimlər və xəstələr arasındakı münasibət, sosial mühitlərdəki bioetika, yəni bəşəriyyət arasındakı münasibət və ətraf mühit mühitlərindəki bioetika, yəni insan və təbiət arasındakı münasibət, o cümlədən heyvan etikası, torpaq etikası, ekoloji etikası və s. Bütün bunlar təbii varlıqlar daxilində və arasındakı münasibətlərlə bağlıdır.

Süni intellekt yarandıqca, insan özlüyündə təbii olmayan bir şeyə münasibət qurmaq baxımından yeni bir çətinliklə qarşılaşır. Bioetika adətən təbii hadisələrin bir hissəsi olan təbii varlıqlar, yəni bəşəriyyət və ya onun ətraf mühiti arasındakı əlaqəni müzakirə edir. Lakin indi insanlar insan tərəfindən yaradılan, süni və qeyri-təbii bir şeylə, yəni süni intellektlə məşğul olmalıdırlar. İnsan bir çox şey yaradıb, lakin insan heç vaxt öz yaradılışı ilə etik şəkildə necə əlaqə quracağını düşünməli olmayıb. Süni intellekt özü hiss və ya şəxsiyyətdən məhrumdur. Süni intellekt mühəndisləri süni intellektə istənməyən, zərər verən hər hansı bir sapma fəaliyyətdən qaçınmaq üçün ayırd etmə qabiliyyəti verməyin vacibliyini dərk ediblər. Bu baxımdan, süni intellektin insanlara və cəmiyyətə mənfi təsir göstərə biləcəyini başa düşürük; beləliklə, süni intellekt bioetikası süni intellektinin ilkin təyin olunmuş məqsədindən yayınaraq öz-özünə inkişaf etməməsini təmin etmək vacibdir.

Stiven Hokinq 2014-cü ilin əvvəlində tam süni intellekt inkişafının insan irqinin sonuna səbəb ola biləcəyi barədə xəbərdarlıq etmişdi. O, insanlar süni intellekt inkişaf etdirdikdən sonra öz-özünə inkişaf edə və özünü getdikcə artan sürətlə yenidən dizayn edə biləcəyini söylədi [15]. Yavaş bioloji təkamüllə məhdudlaşan insanlar rəqabət apara bilməz və yerlərini tutacaqlar. Nik Bostrom özünün "Superintellekt" kitabında süni intellektin bəşəriyyət üçün təhlükə yaradacağı barədə arqument gətirir. O, kifayət qədər ağıllı süni intellektin resurslar əldə etmək və ya özünü bağlanmaqdan qorumaq kimi konvergent davranış nümayiş etdirə biləcəyini və bunun bəşəriyyətə zərər verə biləcəyini iddia edir [3].

Sual budur ki, insanın öz yaratdığı və heç bir biohəyat qabiliyyətinə malik olmayan məhsul üçün bioetika haqqında düşünməliyikmi? Maşın insanlarla eyni mənada zehnə, şüura və zehni vəziyyətə malik ola bilərmi? Maşın şüurlu ola və buna görə də müəyyən hüquqlara layiq ola bilərmi? Maşın qəsdən zərər verə bilərmi? Qaydalar süni intellekt istehsalı üçün bioetik mandat kimi qəbul edilməlidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, süni intellekt insanların aradan qaldırmağa çalışdığı qərəzləri əks etdirə bilər. Süni intellekt "həqiqətən hər yerdə" yayıldıqca, sənayedən məşğulluğa, səhiyyəyə və hətta təhlükəsizliyə qədər həyatın bütün sahələrinə müsbət təsir göstərmək üçün böyük potensiala malikdir. Texnologiya ilə əlaqəli risklərə toxunan Politico Europe-un süni intellekt üzrə müxbiri Yanosç Delker dedi: "Düşünmürəm ki, süni intellekt heç vaxt qərəzdən azad olacaq, ən azı bu gün bildiyimiz kimi maşın öyrənməsinə sadiq qaldığımız müddətcə..."... "Hesab edirəm ki, ən vacib olan bu qərəzlərin mövcud olduğunu və siyasətçilərin onları azaltmağa çalışdıqlarını qəbul etməkdir" [5]. Avropa Birliyinin süni intellekt üzrə yüksək səviyyəli ekspert qrupu 2019-cu ildə süni intellekt sistemlərinin hesabatlı, izahlı və qərəzsiz

olmasını təklif edən Etibarlı süni intellekt üçün Etik Qaydaları təqdim etdi. Üç məqam vurğulanır:

1. Bütün tətbiq olunan qanun və qaydalara qanuni hörmətlə yanaşır
2. Etik prinsiplərə və dəyərlərə hörmətlə yanaşır
3. Sosial mühitini nəzərə alaraq texniki baxımdan möhkəm, uyğunlaşa bilən, ədalətli və etibarlıdır. [7].

Yeddi tələb tövsiyə olunur [7]:

1. Süni intellekt insan muxtariyyətini tapdalamamalıdır. İnsanlar süni intellekt sistemləri tərəfindən manipulyasiya edilməməli və ya məcbur edilməməlidir. İnsanlar proqram təminatının verdiyi hər bir qərara müdaxilə edə və ya nəzarət edə bilməlidirlər.
2. Süni intellekt təhlükəsiz və dəqiq olmalıdır. Xarici hücumlar tərəfindən asanlıqla təhlükəyə atılmamalı və kifayət qədər etibarlı olmalıdır.
3. Süni intellekt sistemləri tərəfindən toplanan şəxsi məlumatlar təhlükəsiz və məxfi olmalıdır. Onlar hər kəs üçün əlçatan olmamalı və asanlıqla oğurlanmamalıdır.
4. Süni intellekt sistemi yaratmaq üçün istifadə olunan məlumatlar və alqoritmlər əlçatan olmalı və proqram təminatı tərəfindən verilən qərarlar "insan tərəfindən başa düşülməli və izlənilməlidir". Başqa sözlə, operatorlar süni intellekt sistemlərinin verdiyi qərarları izah edə bilməlidirlər.
5. Süni intellekt tərəfindən göstərilən xidmətlər yaşından, cinsindən, irqindən və ya digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq hamı üçün əlçatan olmalıdır. Eynilə, sistemlər bu istiqamətdə qərəzli olmamalıdır.
6. Süni intellekt sistemləri davamlı olmalıdır (yəni, ekoloji cəhətdən məsuliyyətli olmalıdır) və “müsbət sosial dəyişiklikləri gücləndirməlidir”.
7. Süni intellekt sistemləri audit edilə bilən olmalı və korporativ ifşaçılar üçün mövcud qorunma vasitələri ilə əhatə olunmalıdır. Sistemlərin mənfi təsirləri əvvəlcədən qəbul edilməli və bildirilməlidir.

Bu təlimatlardan irəli gələrək, gələcək süni intellektinin insan həssaslığı və ya "Süni İntellekt humanitar elmləri" ilə təchiz olunmalı olduğunu irəli sürə bilərik. Buna nail olmaq üçün süni intellekt tədqiqatçıları, istehsalçıları və bütün sənaye sahələri texnologiyanın insanları və cəmiyyəti manipulyasiya etmək üçün deyil, xidmət etmək üçün olduğunu nəzərə almalıdırlar. Bostrom və Judkowsky kompüterləşdirilmiş cəmiyyətin düşünməli olduğu meyarlar kimi məsuliyyət, şəffaflıq, audit edilə bilmə, korrupsiyaya davamlılıq və proqnozlaşdırıla bilməni sadalamışlar [15].

Süni intellektin bioetikası üçün təklif olunan prinsiplər

ABŞ-ın İster Universitetinin Kosmik və Kəşfiyyat Sisteminin müxbiri Neytan Strout bu yaxınlarda kəşfiyyat icmasının öz süni intellekt etikasını inkişaf etdirdiyini bildirdi. Pentaqon 2020-ci ilin fevral ayında yeni süni intellekt alətləri və süni intellektlə işləyən texnologiyalar hazırlayarkən süni intellektdən istifadə prinsiplərini şöbənin riayət etməli olduğu qaydalar kimi qəbul etmək prosesində olduğunu açıqladı. Milli Kəşfiyyatın Vətəndaş Azadlıqları, Məxfilik və Şəffaflıq İdarəsinin direktoru Ben Hübner dedi ki, "Bu strukturlardan istifadə edərkən şəffaflığa

və hesabatlılığa malik olmağımızı təmin etməliyik. Onlar təhlükəsiz və davamlı olmalıdırlar" [14]. Süni intellekt icmasının daha çox düşünməsi üçün iki mövzu təklif edilmişdir: İzahlılıq və şərh edilə bilmə. İzahlılıq analitikanın necə işlədiyini anlamaq anlayışıdır, şərh edilə bilmə isə analitik tərəfindən yaradılan müəyyən bir nəticəni başa düşməkdir [14].

Alimlər tərəfindən süni intellekt bioetikası üçün təklif olunan bütün prinsiplər yaxşı inkişaf etdirilib. Bioetikanın bütün əlaqəli sahələrindəki müxtəlif bioetik prinsiplərdən toplayaraq süni intellekt texnologiyasının gələcək inkişafına istiqamət vermək üçün burada dörd prinsip təklif edirəm. Lakin nəzərə almalıyıq ki, əsas diqqət yenə də insana yönəldilməlidir, çünki süni intellekt nəticə etibarilə insan tərəfindən dizayn edilib və istehsal olunub. Süni intellekt öz alqoritminə uyğun olaraq işinə davam edir. Süni intellekt özü nə empatiya edə bilir, nə də yaxşılığı pisdən ayırd etmək qabiliyyətinə malikdir və proseslərdə səhvlərə yol verə bilər. Süni intellektin bütün etik keyfiyyəti insan dizaynerlərindən asılıdır; buna görə də, bu süni intellekt bioetikasıdır və eyni zamanda insan və maddi dünyaları qısaldan transbioetikadır. Prinsiplər bunlardır:

Xeyirxahlıq: Xeyirxahlıq yaxşılıq etmək deməkdir və burada süni intellektin məqsəd və funksiyalarının bütün insan həyatına, cəmiyyətə və kainata fayda verməli olduğuna işarə edilir. Bütün həyat formaları da daxil olmaqla, biokainatda hər hansı bir dağıdıcı iş görəcək hər hansı bir süni intellektdən çəkinmək və qadağan etmək lazımdır. Süni intellekt alimləri başa düşməlidirlər ki, bu texnologiyanı inkişaf etdirməyin səbəbi heç bir fərdi şəxsi mənfəət üçün deyil, bütövlükdə insan cəmiyyətinə fayda verməkdən başqa bir məqsədi yoxdur. Bu, təbiətcə eqosentrik deyil, altruistik olmalıdır.

Dəyərlərin qorunması: Bu, süni intellektin sosial dəyərlərlə uyğunluğuna aiddir, başqa sözlə, təbii dünyanın nizamını tənzimləyən universal dəyərlərə riayət edilməlidir. Süni intellekt sosial və mənəvi normalardan yüksəkdə dura bilməz və qərəzsiz olmalıdır. Elmi və texnoloji inkişaflar insan rifahının yaxşılaşdırılması üçün olmalıdır və süni intellekt daha da irəlilədikcə ona dəyər verməli olduğu əsas dəyərdir.

Aydınlıq: Süni intellekt heç bir gizli gündəmi gizlətmədən şəffaf olmalıdır. Asanlıqla başa düşülən, aşkar edilə bilən, pozulmayan və qavranıla bilən olmalıdır. Süni intellekt texnologiyası ictimai audit, sınaq və nəzərdən keçirmə üçün əlçatan olmalı və hesabatlılıq standartlarına tabe olmalıdır. Radioloji görüntülərdən xərçəng diaqnozu qoymaq kimi yüksək riskli mühitlərdə "işini izah edə bilməyən" bir alqoritm qəbuledilməz bir risk yarada bilər. Beləliklə, izahlılıq və şərh edilə bilənlik mütləq tələb olunur.

Hesabatlılıq: Süni intellekt dizaynerləri və inkişaf etdiriciləri nəzərə almalıdırlar ki, süni intellektin nəticəsi və bütün insan cəmiyyətinə və kainata təsiri üçün çiyinlərində ağır bir məsuliyyət daşıyırlar. Onlar istehsal etdikləri və yaratdıqları hər şeyə görə məsuliyyət daşımalıdırlar.

Nəticə

Süni intellekt dünyamızdadır. Biz xeyirxahlıq dəyərləri qorumaq, aydınlıq və hesabatlılıq kimi süni intellekt bioetikasını tətbiq etməyə çalışmalıyıq. Süni intellekt olduğu kimi ruhsuz olduğundan, onun bioetikası süni intellektinin empatiya qura bilməməsi çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün transsendental olmalıdır. Süni intellekt dünyanın reallığıdır. Süni intellektin qabaqcıllarından biri olan Jozef Vayzenbaumun dediklərini nəzərə almalıyıq ki, kompüterlərin bizim üçün vacib qərarlar qəbul etməsinə icazə verməməliyik,

çünki süni intellekt bir maşın olaraq heç vaxt mənəvi cəhətdən ayırd etmək və mühakimə etmək üçün şəfqət və müdriklik kimi insani keyfiyyətlərə malik olmayacaq [10]. Bioetika hesablama məsələsi deyil, vicdan prosesidir. Süni intellekt dizaynerləri bütün məlumatları yükləyə və insan kimi fəaliyyət göstərmək üçün süni intellektə proqramlaşdıra bilsələr də, o, yenə də bir maşın və bir vasitədir. Süni intellekt həmişə orijinal insani hisslərə və mərhəmət etmək qabiliyyətinə malik olmadan süni intellekt olaraq qalacaq. Buna görə də, süni intellekt texnologiyası son dərəcə ehtiyatla inkişaf etdirilməlidir. Von der Leyenin "*Süni İntellekt haqqında Ağ Sənəd - Mükəmməlliyə və etibara Avropa yanaşması"* əsərində dediyi kimi: "Süni İntellekt insanlara xidmət etməlidir və buna görə də Süni İntellekt həmişə insanların hüquqlarına riayət etməlidir. Yüksək riskli Süni İntellekt insanların hüquqlarına potensial müdaxilə edən bu intellektin vahid bazarımıza çatmasından əvvəl sınaqdan keçirilməli və sertifikatlaşdırılmalıdır" [1].

ƏDƏBİYYAT

1. Avropa Komissiyasının prezidenti fon der Leyen 19 fevral 2020-ci ildə Aİ-nin süni intellekt sahəsində tənzimləmə planlarını açıqladı. [Sonuncu dəfə 2020-ci il may ayının 8-də daxil olub]. www.dw.com/en/european-union-unveils-plan-to-regulate-ai/a-52429426 ünvanında.
2. Beth. Texnologiya Analitiki Beth Kindig. 2020. [Son giriş tarixi 30 Mart 2020]. Buradan əldə etmək olar: https://wwwforbescom/sites/bethkindig/2020/01/31/5-soon-t0-be-trends-in-artificial-intelligence-and-deep-learning/
3. Bostrom Nik: Superintellekt: yollar, təhlükələr, strategiyalar. Keith Mansfield: Oxford University Press; 2014. [Google Scholar]
4. Britaniyanın görkəmli alimlərindən biri olan professor Stiven Hokinq düşünmə maşınları yaratmaq səylərinin mövcudluğumuz üçün təhlükə yaratdığını bildirib. BBC-də 2 dekabr 2014-cü il tarixində müsahibə. Rori SellanCons tərəfindən qeyd olunub. [Google Scholar]
5. Delcker J. Politico Europe-un süni intellekt üzrə müxbiri DW News-a DW News-un Süni İntellektin Qara Qutusu haqqında verdiyi açıqlamada bildirib. 2018. [Sonuncu giriş 18 Noyabr 2019-cu ildə olub]. Bu linkdən əldə etmək olar : https://mdwcom/en/can-ai-be-free-of-bias/a-43910804 .
6. Dina B. “Microsoft xərçəng həkimlərinə düzgün müalicəni tapmağa kömək etmək üçün süni intellekt hazırlayır” Bloomberg News. 2016 [Google Scholar]
7. Etibarlı Süni İntellekt üçün Etik Qaydalar üzrə Avropa Komissiyası. Süni İntellekt üzrə Yüksək Səviyyəli Ekspert Qrupu üç tələbi ifadə edən bu təlimatı təqdim etdi: qanuni, etik və möhkəm [Google Scholar]
8. Jacob R. Düşüncə maşınları: Süni intellekt axtarışı. Distillələr. 2016;2:14–23. [Google Scholar]
9. Jerry K. Süni intellekt – hər kəsin bilməli olduğu şeylər. Nyu-York: Oksford Universiteti Nəşriyyatı; 2016. [Google Scholar]

10. Joseph W. Kompüter Gücü və İnsan Ağlı Mühakimədən Hesablamaya. San Francisco: WH Freeman Nəşriyyatı; 1976. [Google Scholar]
11. Kaplan A, Haenlein M. Siri, Siri, mənim əlimdə: Ölkədə ən ədalətli kimdir? Sünia intellektin şərhləri, illüstrasiyaları və təsirləri haqqında. Business Horizons. 2019; 62:15–25. [Google Scholar]
12. Meera S. Avtonom robotlar sizin növbəti cərrahlarınızdırmı? CNN Cable News Network. 2016 [Google Scholar]
13. Nature News, 24 Yanvar 2020. Dünyanın ən böyük maşın öyrənmə konfransında Elizabeth Gibney tərəfindən etik süni intellekt uğrunda mübarizə. [Sonuncu dəfə 2020-ci il aprelin 11-də daxil olub]. Buradan əldə etmək olar: https://www.nature.com/articles/d41586-020-00160-y . [DOI] [PubMed]
14. Neytan Stroutdan sitat: Kəşfiyyat Birliyi Süni İntellekt Bülletenində öz süni intellekt etikasını inkişaf etdirir. 2020. [Sonuncu dəfə 21 may 2020-ci ildə daxil olub]. Buradan əldə etmək olar: https://wwwc4isrnetcom/artificial-intelligence/2020/03/06/the-intelligence-community-is-developing-its-own-ai-ethics/
15. Nik B, Yudkovski E. Süni İntellektin Etikası. Redaktorlar: Keyt Frankiş, Uilyam Ramsey. Kembric Süni İntellektin Təlimatı. Nyu-York: Kembric Universiteti Nəşriyyatı; 2014. [Google Scholar]
16. Nils N. Süni intellekt: Yeni sintez. Morgan Kaufmann; 1998. [Google Scholar]
17. Nilsson JN. Süni intellektin prinsipləri. Palo California: Morgan Kaufmann Publishers; 1980. [Google Scholar]
18. Roger C. Schank. AI haradadır. AI jurnalı. 1991;12:38. [Google Scholar]
19. Rori SiCey. Stiven Hokinq süni intellektin bəşəriyyətin sonuna çata biləcəyi barədə xəbərdarlıq edir. BBC News Wikipedia, Süni İntellekt haqqında Azad Ensiklopediya. 2014. [Sonuncu dəfə 2019-cu il iyunun 23-də daxil olub]. Buradan əldə etmək olar: https://enwikipedia.org/wiki/Artifical_Intelligence .
20. Russell SJ, Norvig P. Süni intellekt: Müasir yanaşma. Yuxarı Saddle River, Nyu-Cersi: Prentice Hall; 2009. [Google Scholar]
21. Skills for Care tərəfindən dərc edilmiş sosial qayğıda süni intellekt (Sİ) və robototexnikadan istifadənin yeni mərhələsinə dair əhatə dairəsi tədqiqatı. [Sonuncu dəfə 2019-cu il avqustun 15-də daxil olub]. Buradan əldə etmək olar: wwwskillsforcareorguk .

ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ ОБЩЕСТВО И БИОЭТИКУ.

Салманова К. А., Джафарова Б. Л., Годжаева Л. И.

РЕЗЮМЕ

Искусственный интеллект (ИИ), который некоторые называют промышленной революцией 4.0 (ПР 4.0), изменит не только способы выполнения работы и наши отношения с другими людьми, но и наши представления о самих себе. В данной статье

сначала рассматривается, что такое ИИ, затем обсуждается его влияние на промышленные, социальные и экономические изменения человечества в XXI веке, после чего предлагается ряд принципов биоэтики ИИ. Первая промышленная революция XVIII века (ПР 1.0) привела к масштабным социальным изменениям, не создавая при этом серьёзных трудностей в человеческих взаимоотношениях. Однако современный ИИ оказывает огромное влияние на то, как мы выполняем работу и взаимодействуем друг с другом. Столкнувшись с этим вызовом, необходимо рассмотреть и разработать новые принципы биоэтики ИИ, которые обеспечат руководство по контролю и использованию технологий ИИ, чтобы мир мог извлечь пользу из развития этого нового интеллекта.

Ключевые слова: *Искусственный интеллект, Биоэтика, Принципы биоэтики искусственного интеллекта.*

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON HUMAN SOCIETY AND BIOETHICS

Salmanova K.A., Jafarova B.L., Gojayeva L.I.

ABSTRACT

Artificial intelligence (AI), known by some as the industrial revolution (IR) 4.0, is going to change not only the way we do things, how we relate to others, but also what we know about ourselves. This article will first examine what AI is, discuss its impact on industrial, social, and economic changes on humankind in the 21st century, and then propose a set of principles for AI bioethics. The IR1.0, the IR of the 18th century, impelled a huge social change without directly complicating human relationships. Modern AI, however, has a tremendous impact on how we do things and also the ways we relate to one another. Facing this challenge, new principles of AI bioethics must be considered and developed to provide guidelines for the AI technology to observe so that the world will be benefited by the progress of this new intelligence.

Keywords: *Artificial intelligence, Bioethics, Principles of artificial intelligence bioethics*

Redaksiyaya daxilolma: 27.05.2026
Çapa qəbul olunma: 30.06.2026

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

Sistemli analiz, idarəetmə və informasiyanın işlənməsi

№ 1/2026 səh. 99 - 108

https://doi.org/10.30546/670832.2026.013.1043

ARTIFICIAL INTELLIGENCE–BASED MULTIMODAL ADHD DIAGNOSIS USING MACHINE LEARNING AND DEEP LEARNING

Zaman Karimov Mehman

zaman.kerimov31@gmail.com

Azərbaycan Texniki Universiteti

Abstract. *Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder (ADHD) is one of the most prevalent neurodevelopmental disorders among children and adolescents, yet it remains difficult to diagnose accurately and early. Traditional diagnostic methods rely heavily on behavioral observations, clinical interviews, and rating scales completed by parents and teachers, which are often subjective and prone to delay. In recent years, artificial intelligence — particularly machine learning and deep learning — has emerged as a promising approach to support more objective and timely ADHD diagnosis. This review examines how AI-based multimodal methods, combining data from neuroimaging, EEG signals, behavioral assessments, and cognitive tests, have been applied to detect ADHD symptoms in children. The findings suggest that multimodal approaches generally outperform single-modality models, with methods such as Random Forest, Convolutional Neural Networks, and LSTM networks showing strong classification results. However, significant challenges remain, including small and imbalanced datasets, limited model interpretability, and a lack of longitudinal studies targeting young children. This review identifies these gaps and discusses directions for future research aimed at developing clinically reliable and explainable AI diagnostic tools.*

Keywords: *ADHD, artificial intelligence, machine learning, deep learning, multimodal diagnosis, children, early detection, neuroimaging, EEG*

Introduction. Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder (ADHD) is one of the most common neurodevelopmental disorders observed in children and adolescents [1]. It affects a person’s ability to maintain attention, control impulsive behavior, and regulate activity levels. ADHD usually begins in childhood and may continue into adolescence and adulthood if not diagnosed and treated properly, making early identification a clinical priority.

The growing global prevalence of ADHD has made it an important public health concern. Available epidemiological data consistently report prevalence rates of approximately 5–7% among school-age children worldwide [7]. Nationally, data from the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan show a notable rise in registered ADHD cases among children aged 0–18, increasing from 2,748 in 2005 to 5,200 in 2024 [2]. This upward trend reflects both a genuine increase in the condition and improving awareness and diagnostic practices.

Current diagnostic methods rely mainly on behavioral observations, structured clinical interviews, and standardized rating scales completed by parents and teachers. While these methods are well established, they are inherently subjective, time-consuming, and prone to inter-rater variability, which can lead to delayed or inaccurate diagnoses [8]. These limitations have motivated researchers to explore artificial intelligence techniques — particularly machine learning and deep learning — as tools to support more objective and consistent ADHD identification.

This review focuses specifically on multimodal AI-based approaches, which integrate different types of data such as neuroimaging, electroencephalography (EEG), behavioral assessments, and cognitive tests. The goal is to provide a comprehensive overview of what has been achieved in this field, identify the most effective methods, and highlight the gaps that need to be addressed before these tools can be used in real clinical settings.

Literature review. In recent years, a growing number of studies have applied artificial intelligence to support ADHD diagnosis. The following section reviews and analyzes selected studies that represent the current state of machine learning and deep learning approaches in this area.

Md. Maniruzzaman et al. [3] proposed a machine learning framework to predict ADHD in children using behavioral data drawn from a large national survey involving 45,779 children aged 3–17. The researchers first identified important risk factors using logistic regression, then evaluated several classifiers. Among all models tested, Random Forest achieved the best performance, reaching 85.5% accuracy. This study demonstrates that behavioral survey data, when combined with appropriate ML methods, can serve as an accessible and effective tool for early ADHD screening at a population level.

Elham Ghasemi et al. [4] applied machine learning to EEG-based Event-Related Potentials (ERP) recorded from ADHD patients and healthy controls. The researchers extracted frequency-domain features and tested several classifiers, including Support Vector Machines and ensemble methods. The combination of complementary feature sets yielded exceptional accuracy of up to 99.85%, with near-perfect ROC scores. This work highlights the high diagnostic potential of EEG-based neurophysiological signals when processed with well-designed feature extraction and classification pipelines.

Alessandro Frolli et al. [5] published a narrative review examining the role of artificial intelligence in improving both ADHD diagnosis and treatment personalization. The study discussed AI-supported cognitive training systems that leverage virtual reality, augmented reality, behavioral analysis, and neurophysiological data. The authors emphasized the importance of scientific validation, data privacy, and accessibility as critical factors for the real-world adoption of AI-based ADHD tools. Their work underlines that AI is not only relevant for diagnosis but also for ongoing treatment monitoring and personalization.

B. R. Rohini and Kamal Shoaib [6] reviewed the application of deep learning and big data analytics in ADHD diagnosis. The authors argued that these technologies are capable of identifying complex behavioral patterns and supporting early prediction of ADHD before full symptom onset. They emphasized that large and diverse datasets, when processed through deep learning architectures, can substantially improve diagnostic accuracy compared to traditional methods. Their review also highlighted the potential of these approaches in handling the heterogeneity of ADHD presentations across different populations.

Taken together, these studies indicate a clear trend toward data-driven and AI-assisted ADHD diagnosis. However, most existing works are still limited to a single data modality, and comprehensive multimodal approaches remain underexplored in the pediatric context.

Table 1: *Summary of Reviewed AI-Based ADHD Diagnostic Studies*

Author & Year	Dataset	Data Type	Method	Sample Size	Accuracy
Maniruzzaman et al. (2022)	US National Survey	Behavioral / Questionnaire	Random Forest, SVM, LR	45,779 children	85.5%
Ghasemi et al. (2022)	ERP recordings	EEG / Event-Related Potentials	SVM, KNN, Ensemble	Patients + controls	99.85%
Frolli et al. (2023)	Multiple clinical datasets	Behavioral, VR, Neurophysiological	CNN, ML ensemble	Mixed	Not reported
Rohini & Shoaib (2024)	Big data repositories	Behavioral / Big Data	Deep Learning, Big Data Analytics	Large-scale	Not reported
ADHD-200 Consortium (2012)	ADHD-200	fMRI (resting-state)	SVM, Random Forest	973 subjects	~62–65%
Cortese et al. (2021)	Meta-analysis (126 studies)	fMRI (resting-state)	Meta-analytic ML	Large-scale	Varies by study

LR = Logistic Regression; SVM = Support Vector Machine; KNN = K-Nearest Neighbors; CNN = Convolutional Neural Network; VR = Virtual Reality

Methodology. Review Methodology and Search Strategy. To ensure the transparency and scientific rigor of this review, a structured literature search was conducted across several major academic databases, including Scopus, Web of Science, PubMed, IEEE Xplore, and Google Scholar. The search was carried out using a combination of keywords such as “ADHD diagnosis”, “machine learning ADHD”, “deep learning ADHD”, “multimodal ADHD”, “ADHD neuroimaging”, “ADHD EEG classification”, and “AI neurodevelopmental disorders children”. The search was limited to studies published between 2015 and 2024 in order to capture the most relevant and recent developments in the field.

Studies were included if they (1) focused on ADHD diagnosis or symptom detection, (2) applied at least one machine learning or deep learning method, (3) used quantitative performance metrics such as accuracy, sensitivity, specificity, or AUC, and (4) were published in peer-reviewed journals or reputable conference proceedings. Studies were excluded if they were purely theoretical without experimental validation, used adult-only samples without reference to developmental contexts, or were not available in English. After applying these criteria, the most representative and methodologically sound studies were selected for detailed review and analysis.

Research Objectives. The main goal of this review is to examine how artificial intelligence — specifically machine learning and deep learning — has been applied to the diagnosis of ADHD in children, and to assess how far the field has progressed toward building clinically usable tools. With that aim in mind, this review pursues several interconnected objectives.

The first is to identify and categorize the types of data used in AI-based ADHD research, including neuroimaging (fMRI, MRI), EEG signals, eye-tracking data, behavioral tests, and clinical questionnaires, in order to understand what each modality contributes to diagnostic accuracy. Alongside this, the review compares the performance of different ML and DL algorithms — such as Support Vector Machines, Random Forests, Convolutional Neural Networks, and LSTM networks — across various datasets and experimental settings. The review also examines multimodal fusion strategies and evaluates whether combining multiple data sources genuinely improves diagnosis compared to single-modality approaches. Finally, it identifies the key limitations and gaps in the current literature and proposes directions for future research, particularly for developing AI tools suitable for early symptom detection in children aged 0–18.

Problem Statement. ADHD is one of the most common neurodevelopmental disorders in children, yet it remains difficult to diagnose accurately — especially at an early age [7]. The standard diagnostic process currently depends on clinical interviews, behavioral rating scales completed by parents and teachers, and professional observations during appointments [8]. While these procedures are clinically valuable, they come with real limitations. They depend heavily on the judgment of the evaluating clinician, can be influenced by cultural background, and may produce inconsistent results due to the subjective nature of the information collected. As a result, many children are either misdiagnosed or go unidentified for years.

A further complication is that ADHD presents differently across individuals and overlaps substantially with other conditions such as Autism Spectrum Disorder, anxiety disorders, and learning disabilities [9]. This phenotypic heterogeneity makes confident diagnosis particularly challenging in young children. In many countries, formal diagnosis does not happen until a child is seven, eight, or even nine years old, meaning that critical windows for early behavioral and cognitive intervention are regularly missed.

Despite the growing interest in AI-based solutions, several unresolved problems continue to limit their practical impact. First, most studies rely on a single data modality — typically fMRI or EEG — and struggle to generalize beyond the dataset they were trained on, because no single data source captures the full complexity of ADHD. Second, publicly available datasets such as the ADHD-200 [10] are relatively small and demographically limited, which is a serious constraint for deep learning models that require large amounts of training data. Third, the most accurate AI models are often black boxes that cannot explain their decisions in a way that clinicians can trust or act upon [11]. Fourth, almost all existing studies are cross-sectional, meaning they classify children at a single time point rather than tracking symptom development over time — which is precisely what early detection requires [12].

These problems frame the central question of this review: how well can current AI-based multimodal methods detect early signs of ADHD in children, and what methodological advances are still needed before these tools can be trusted in real clinical practice?

Multimodal approaches to adhd diagnosis. The term multimodal diagnosis refers to the integration of two or more distinct types of data — for example, combining brain imaging with behavioral assessments, or EEG signals with cognitive test results — in order to build a more complete and reliable picture of a patient's condition. In the context of ADHD, multimodal approaches are particularly relevant because the disorder affects multiple domains of

functioning simultaneously, including attention, motor control, emotional regulation, and social behavior. No single biomarker or data source has been shown to fully capture this complexity, which is why researchers have increasingly turned to multimodal frameworks.

Studies that have combined neuroimaging data — such as resting-state fMRI or structural MRI — with behavioral or cognitive measures have generally reported higher classification accuracy and better generalizability than studies using only one of these modalities. For instance, when fMRI-derived functional connectivity features are combined with scores from attention and executive function tests, models tend to capture both the neural and behavioral dimensions of ADHD in a way that reflects the clinical reality more closely.

EEG-based multimodal models represent another promising direction. EEG provides high temporal resolution information about brain activity, and when combined with eye-tracking data or continuous performance task (CPT) results, it allows models to link neural signals with behavioral manifestations of inattention and impulsivity in real time. Several studies have demonstrated that this kind of data fusion leads to more robust classifiers compared to EEG-only approaches.

From a technical standpoint, multimodal fusion can be implemented at different stages of the modeling pipeline. Early fusion combines raw features from different modalities before training. Late fusion trains separate models for each modality and then combines their outputs. Intermediate fusion integrates learned representations at deeper layers of a neural network. Each approach has its advantages: early fusion preserves raw cross-modal correlations, while late and intermediate fusion allow for more flexible and modality-specific learning. Recent work using deep learning architectures such as multi-input CNNs and cross-attention Transformers has shown strong potential for intermediate and late fusion in ADHD classification tasks.

Despite these advances, multimodal ADHD research still faces significant challenges. Collecting synchronized data from multiple modalities is logistically complex and expensive, particularly when working with children. Missing modalities are common in real clinical settings, and most current models cannot handle incomplete data gracefully. Additionally, the pediatric-specific literature on multimodal ADHD diagnosis remains limited, with many studies being conducted on mixed-age or adult populations that may not generalize to younger children.

Explainable artificial intelligence in adhd diagnosis. One of the most significant barriers to the clinical adoption of AI-based diagnostic tools is interpretability. A model that achieves high accuracy in a research setting is only clinically useful if the clinician can understand why it made a particular decision. In medical contexts, a black-box prediction — however accurate — cannot replace or meaningfully support clinical judgment if the underlying reasoning is hidden [11]. This concern is especially relevant in ADHD diagnosis, where the decision to label a child as having a neurodevelopmental disorder carries significant consequences for the child, the family, and educational planning.

Explainable Artificial Intelligence (XAI) refers to a family of methods designed to make AI model decisions more transparent and interpretable. Among the most widely used techniques in medical AI research is SHAP (SHapley Additive exPlanations), which assigns an importance score to each input feature for every individual prediction [see Lundberg & Lee, 2017]. SHAP values allow researchers and clinicians to see which features — for example, specific EEG

frequency bands or behavioral questionnaire responses — contributed most to a model classifying a child as ADHD-positive or negative.

Grad-CAM (Gradient-weighted Class Activation Mapping) is another widely used XAI technique, particularly in studies that use convolutional neural networks to analyze neuroimaging data [see Selvaraju et al., 2017]. Grad-CAM produces visual heatmaps that highlight the regions of a brain scan that most influenced the model's prediction. In the context of ADHD research, this can help neuroscientists verify whether the model is focusing on neurologically meaningful regions, such as the prefrontal cortex or basal ganglia, which are known to be implicated in attention and impulse control.

LIME (Local Interpretable Model-agnostic Explanations) offers a complementary approach by approximating the behavior of a complex model locally around a specific prediction using a simpler, interpretable model. This makes it suitable for explaining individual patient predictions in clinical practice, even when the underlying classifier is highly complex.

Despite the availability of these tools, their integration into ADHD-specific AI research remains limited. Most published studies focus on maximizing classification accuracy and report XAI results only as secondary observations, if at all. For these methods to genuinely support clinical decision-making, future work needs to move beyond accuracy benchmarks and evaluate whether XAI outputs are actually useful and trustworthy from a clinician's perspective.

Challenges and future directions. Despite the progress made in AI-based ADHD diagnosis, the field continues to face a number of serious challenges that must be addressed before these tools can transition from research environments into clinical practice.

Data scarcity and imbalance. The most widely used public ADHD dataset, the ADHD-200 consortium dataset [10], contains fewer than 1,000 subjects and suffers from demographic imbalances. Deep learning models require substantially larger and more representative samples to learn robust and generalizable features. This problem is even more pronounced when the focus is specifically on young children, where data collection is more ethically sensitive and practically demanding. Future efforts should prioritize the creation of large, diverse, and well-annotated pediatric ADHD datasets, potentially through federated learning approaches that enable multi-site collaboration without requiring raw data sharing.

Lack of longitudinal studies. Almost all existing AI studies on ADHD are cross-sectional in nature, meaning they classify individuals at a single time point. Early detection of ADHD, however, requires understanding how symptoms emerge and evolve over time. Longitudinal designs that follow children from infancy or preschool age through middle childhood would allow models to identify early precursor patterns before diagnostic criteria are fully met. Building such datasets and the time-aware models needed to analyze them represents one of the most important future directions in this field [12].

Generalizability across sites and populations. Many AI models for ADHD diagnosis are trained and tested on data from a single institution or country, which limits their applicability to other clinical contexts. Differences in data acquisition protocols, scanner hardware, demographic characteristics, and clinical practices can substantially affect model performance. Rigorous external validation and cross-site testing should become standard practice in this field.

Clinical interpretability. As discussed in Section 5, the majority of high-performing AI models remain black boxes. Improving the interpretability of these models is not merely a

technical issue — it is a prerequisite for clinical trust and regulatory approval. Future research should integrate XAI methods from the outset of model development rather than applying them as afterthoughts.

Ethical and regulatory considerations. Working with pediatric populations introduces ethical responsibilities around informed consent, data privacy, and the potential consequences of misclassification. Regulatory pathways for AI diagnostic tools in child mental health are still evolving in most countries. Future research must engage with these challenges proactively, involving ethicists, clinicians, parents, and patient advocacy groups in the design and evaluation of AI systems.

Integration into clinical workflows. Even technically excellent AI tools will fail to have real-world impact if they cannot be realistically integrated into the workflows of pediatric clinicians and child psychologists. Future development should prioritize usability, interoperability with existing clinical systems, and the design of human-AI collaboration interfaces that support rather than replace clinical judgment.

CONCLUSION

This review has examined the current state of artificial intelligence–based multimodal approaches to ADHD diagnosis, with a particular focus on machine learning and deep learning methods applied to pediatric populations. The evidence gathered indicates that AI has significant potential to improve the accuracy, objectivity, and timeliness of ADHD diagnosis. Models based on Random Forests, Support Vector Machines, Convolutional Neural Networks, and LSTM architectures have demonstrated strong performance across a range of data modalities, including EEG signals, neuroimaging data, and behavioral measures. Multimodal approaches, which combine two or more of these data sources, consistently outperform single-modality models and more closely reflect the clinical complexity of ADHD.

At the same time, this review has identified several important limitations in the existing literature. Most studies are based on small and demographically limited datasets, rely on a single data modality, use cross-sectional designs that are ill-suited for early detection, and produce black-box models whose clinical interpretability remains insufficient. The integration of Explainable AI methods such as SHAP, Grad-CAM, and LIME is a promising direction, but it requires more systematic and clinician-centered evaluation.

Looking ahead, progress in this field will depend on the development of large-scale longitudinal pediatric datasets, the adoption of multimodal and federated learning frameworks, and a genuine commitment to building AI tools that are not only accurate but also interpretable, ethical, and clinically usable. ADHD continues to affect millions of children worldwide, and the potential for AI to support earlier and more equitable diagnosis is real. Realizing that potential, however, will require close collaboration between AI researchers, clinicians, neuroscientists, ethicists, and the families of children with ADHD.

REFERENCES

1. Field, T. (2024). Attention Deficit Hyperactivity Disorder in Children. Journal of Psychiatry and Psychiatric Disorders. http://dx.doi.org/10.46889/JPAR.2024.3201
2. State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. Healthcare Statistics. https://www.stat.gov.az/source/healthcare/

3. Maniruzzaman, M., Shin, J., & Hasan, M.A. M. (2022). Predicting Children with ADHD Using Behavioral Activity: A Machine Learning Analysis. Applied Sciences, 12(5), 2737. https://doi.org/10.3390/app12052737
4. Ghasemi, E., Ebrahimi, M., & Ebrahimie, E. (2022). Machine learning models effectively distinguish attention-deficit/hyperactivity disorder using event-related potentials. Cognitive Neurodynamics, 16, 1335–1349.
5. Frolli, A., Saviano, E., Ricci, M.C., Sica, S.L., & Romano, M. (2023). Artificial Intelligence in ADHD treatment: a brief narrative review. DILeND, 1–10.
6. Rohini, B.R., & Shoaib, K. (2024). A review on machine learning approaches in diagnosis of ADHD based on big data. Big Data Computing, 281–297.
7. Polanczyk, G.V., Salum, G.A., Sugaya, L.S., Caye, A., & Rohde, L.A. (2015). Annual research review: A meta-analysis of the worldwide prevalence of mental disorders in children and adolescents. Journal of Child Psychology and Psychiatry, 56(3), 345–365.
8. Barkley, R.A. (2015). Attention-Deficit Hyperactivity Disorder: A Handbook for Diagnosis and Treatment (4th ed.). Guilford Press.
9. Antshel, K.M., & Russo, N. (2019). Autism Spectrum Disorders and ADHD: Overlapping Phenomenology, Diagnostic Issues, and Treatment Considerations. Current Psychiatry Reports, 21(5), 34.
10. ADHD-200 Consortium. (2012). The ADHD-200 Consortium: A model to advance the translational potential of neuroimaging in clinical neuroscience. Frontiers in Systems Neuroscience, 6, 62.
11. Rudin, C. (2019). Stop explaining black box machine learning models for high stakes decisions and use interpretable models instead. Nature Machine Intelligence, 1(5), 206–215.
12. Shaw, P., Stringaris, A., Nigg, J., & Leibenluft, E. (2014). Emotion dysregulation in attention deficit hyperactivity disorder. American Journal of Psychiatry, 171(3), 276–293.
13. Lundberg, S.M., & Lee, S.I. (2017). A unified approach to interpreting model predictions. Advances in Neural Information Processing Systems, 30.
14. Selvaraju, R.R., Cogswell, M., Das, A., Vedantam, R., Parikh, D., & Batra, D. (2017). Grad-CAM: Visual explanations from deep networks via gradient-based localization. Proceedings of the IEEE ICCV, 618–626.
15. Cortese, S., Aoki, Y.Y., Itahashi, T., Castellanos, F.X., & Eickhoff, S.B. (2021). Toward systems neuroscience of ADHD: A meta-analysis of 126 resting-state fMRI studies. Biological Psychiatry, 89(2), 194–204.
16. Wolraich, M.L., et al. (2019). Clinical practice guideline for the diagnosis, evaluation, and treatment of ADHD in children and adolescents. Pediatrics, 144(4), e20192528.
17. Sayal, K., Prasad, V., Daley, D., Ford, T., & Coghill, D. (2018). ADHD in children and young people: Prevalence, care pathways, and service provision. The Lancet Psychiatry, 5(2), 175–186.

MAŞIN ÖYRƏNMƏSİ VƏ DƏRİN ÖYRƏNMƏDƏN İSTİFADƏ EDİLƏN SÜNİ ZƏKA ƏSASLI MULTİMODAL DDHP DİAQNOZU

Zaman Kərimov Mehman
Azərbaycan Texniki Universiteti

XÜLASƏ

Diqqət Defisiti/Hiperaktivlik Pozuntusu (DDHP) uşaqlar və yeniyetmələr arasında ən çox yayılmış neyroinkişaf pozuntularından biridir, lakin dəqiq və erkən diaqnoz qoymaq hələ də çətindir. Ənənəvi diaqnostik metodlar, çox vaxt subyektiv və gecikməyə meylli olan davranış müşahidələrinə, klinik müsahibələrə və valideynlər və müəllimlər tərəfindən doldurulan qiymətləndirmə şkalalarına əsaslanır. Son illərdə süni intellekt - xüsusən də maşın öyrənməsi və dərin öyrənmə - daha obyektiv və vaxtında DDHP diaqnozunu dəstəkləmək üçün perspektivli bir yanaşma kimi ortaya çıxmışdır. Bu icmalda neyrogörüntüləmə, EEG siqnalları, davranış qiymətləndirmələri və koqnitiv testlərdən əldə edilən məlumatları birləşdirən süni intellekt əsaslı multimodal metodların uşaqlarda DDHP simptomlarını aşkar etmək üçün necə tətbiq olunduğu araşdırılır. Tapıntılar göstərir ki, multimodal yanaşmalar ümumiyyətlə tək modallıq modellərindən daha yaxşı nəticə göstərir və Random Forest, Convolutional Neyron Networks və LSTM şəbəkələri kimi metodlar güclü təsnifat nəticələri göstərir. Bununla belə, kiçik və balanssız məlumat dəstləri, məhdud model şərhi və kiçik uşaqları hədəf alan uzunmüddətli tədqiqatların olmaması da daxil olmaqla əhəmiyyətli çətinliklər qalmaqdadır. Bu icmalda bu boşluqlar müəyyən edilir və klinik cəhətdən etibarlı və izah edilə bilən süni intellekt diaqnostikası vasitələrinin hazırlanmasına yönəlmiş gələcək tədqiqatlar üçün istiqamətlər müzakirə olunur.

Açar sözlər: DDHD, süni intellekt, maşın öyrənməsi, dərin öyrənmə, multimodal diaqnoz, uşaqlar, erkən aşkarlama, neyrogörüntüləmə, EEG.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В МУЛЬТИМОДАЛЬНОЙ ДИАГНОСТИКЕ СДВГ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МАШИННОГО И ГЛУБОКОГО ОБУЧЕНИЯ

Заман Керимов Мехман
Азербайджанский технический университет

РЕЗЮМЕ

Синдром дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ) является одним из наиболее распространенных нейроонтогенетических расстройств среди детей и подростков, однако его точная и ранняя диагностика по-прежнему сопряжена с трудностями. Традиционные методы диагностики в значительной степени опираются на наблюдение за поведением, клинические интервью и оценочные шкалы, заполняемые родителями и учителями, что часто бывает субъективным и приводит к задержкам в постановке диагноза. В последние годы искусственный интеллект — в частности, машинное и глубокое обучение — стал перспективным подходом для обеспечения более объективной и своевременной диагностики СДВГ.

В данном обзоре рассматривается, как мультимодальные методы на базе ИИ, объединяющие данные нейровизуализации, сигналов ЭЭГ, поведенческих оценок и когнитивных тестов, применяются для выявления симптомов СДВГ у детей. Результаты показывают, что мультимодальные подходы в целом превосходят одномодальные модели, при этом такие методы, как случайный лес (Random Forest), сверточные нейронные сети (CNN) и сети LSTM, демонстрируют высокие результаты классификации.

Однако сохраняются серьезные проблемы, включая малый объем и несбалансированность наборов данных, ограниченную интерпретируемость моделей и нехватку лонгитюдных исследований, ориентированных на детей раннего возраста. В

обзоре выявляются эти пробелы и обсуждаются направления будущих исследований, направленных на разработку клинически надежных и объяснимых диагностических инструментов ИИ.

Ключевые слова: СДВГ, искусственный интеллект, машинное обучение, глубокое обучение, мультимодальная диагностика, дети, раннее выявление, нейровизуализация, ЭЭГ

Redaksiyaya daxilolma: 27.05.2026
Çapa qəbul olunma: 30.06.2026

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

Sistemli analiz, idarəetmə və informasiyanın işlənməsi

№ 1/2026 səh. 109 - 116

https://doi.org/10.30546/670832.2026.013.1048

APPLICATION OF WEB SCRAPING AND DATABASE TECHNOLOGIES IN THE FORMATION OF A NATIONAL CORPUS FOR THE AZERBAIJANI LANGUAGE

[1]Nubiyya Arif gizi, [2]Yegane Pashayeva, [3]Samira Hasanova, [4]Gulshan Humbatova
[1]a.nubiyya@gmail.com, [2]yegane.pasha@gmail.com, [3]samirahasanova75@gmail.com, [4]humbatovagulshen@gmail.com
Institute of Mathematics

Abstract: *This article presents the application of web scraping, Python-based text processing, and Oracle database technologies in the formation of a national written corpus for the Azerbaijani language. The main objective of the study is to automatically collect Azerbaijani-language texts from open web sources, including newspapers, journals, and official institutional websites, to perform initial cleaning and normalization, and to store the processed material in a structured database for further analysis. A key feature of the work is that corpus construction is not limited to the mechanical collection of texts. Instead, the process includes the extraction of the main article content from raw HTML pages, the elimination of encoding inconsistencies, the reduction of duplicate materials, the extraction of word units, the calculation of word frequencies through SQL queries, and the export of analytical results into CSV format. The proposed approach enabled the creation of an initial corpus of approximately half a million words and provided a practical basis for frequency analysis and further expert review by linguists. From the perspective of information technology, the article demonstrates the integrated use of programming, database design, and text-processing methods in the development of national language resources.*

Keywords: *national language corpus, Azerbaijani language, web scraping, Python, Oracle, SQL queries, CSV, text processing, word frequency.*

Introduction

The rapid development of digital technologies has increased the importance of preserving, studying, and processing national languages in electronic environments. Language resources are no longer limited to printed dictionaries, grammar books, and traditional textual collections. A considerable amount of news, analytical writing, official documentation, scientific-popular material, and journalistic content is published on the Internet every day. Since these materials reflect actual patterns of written language use, they can serve as an important source for corpus construction.

A national language corpus is a digital resource that brings together texts belonging to a particular language in a systematic, structured, and searchable form. Such resources may be used in linguistic research, lexicographic work, terminology studies, the analysis of orthographic variants, information retrieval, and natural language processing applications. For national and comparatively low-resource languages such as Azerbaijani, the development of corpora is significant both scientifically and technologically.

In practical terms, corpus construction is a complex data-engineering process. Texts on web pages are not arranged according to a uniform structure. The main textual content is often mixed with menus, advertisements, social media buttons, related-content blocks, comments, and other technical fragments embedded in the HTML structure. In addition, the same article may be republished on different websites; some sources may contain encoding or alphabet-

related inconsistencies; and metadata fields may be incomplete. Therefore, web scraping alone is not sufficient for corpus construction. The collected material must also be cleaned, normalized, structured, and stored in a database that supports subsequent analysis.

This article presents the technical architecture of an initial national written corpus for the Azerbaijani language. The focus is not on developing a new theoretical model in linguistics, but on describing an information-technology-oriented workflow that combines Python-based web scraping, text preprocessing, Oracle database design, SQL-based frequency analysis, and CSV export of results. The involvement of linguistic specialists is reflected in the selection and evaluation of sources, the review of analytical outputs, and the interpretation of potentially significant lexical units.

1. National language corpora and the role of web text resources

Corpus technologies provide a reliable empirical basis for the electronic study of language. Whereas traditional linguistic analysis often relies on a limited set of examples selected by a researcher, a corpus-based approach makes it possible to analyze thousands or millions of word tokens statistically. This allows researchers to observe word frequencies, the distribution of phrases and constructions, genre-specific variation, and changes in language use over time.

Web sources provide broad and dynamic textual material for corpus formation. Newspaper websites reflect daily written communication and current vocabulary; journals represent analytical, scientific-popular, and publicistic styles; and official websites provide examples of administrative and normative language. Collecting texts from different types of sources contributes to a more balanced representation of genre and style. However, because web sources are structurally heterogeneous, their automatic processing requires a carefully designed software-based approach.

From an information-technology perspective, a web-based corpus can be viewed as a pipeline that transforms unstructured or semi-structured online content into structured, queryable data. This transformation includes the identification of reliable sources, the automatic retrieval of pages, the extraction of relevant content, the normalization of character encoding, the removal of duplicates and noise, the tokenization of text, and the storage of results in a database. Each stage affects the quality of the final corpus and the reliability of subsequent frequency calculations.

2. Research aim, tasks, and practical novelty

The aim of the study is to create an initial national written corpus database based on contemporary Azerbaijani-language web texts and to systematize the technical solutions applied during this process. The article does not aim to propose a new linguistic theory. Its main purpose is to demonstrate how texts collected from open web sources can be processed by software and converted into a structured database suitable for analysis.

To achieve this aim, several tasks were defined: selecting reliable Azerbaijani-language web sources; automatically retrieving texts from selected sources using Python; extracting the main textual content from HTML pages; normalizing encoding, symbol, and formatting inconsistencies; reducing duplicate materials; storing texts at the document and word levels in an Oracle database; calculating word frequencies using SQL queries; and exporting analytical outputs to CSV files for further inspection and use.

The practical novelty of the work lies in its technological integration. On the one hand, an initial corpus database was created from real Azerbaijani-language web sources. On the other hand, a workflow was developed in which Python, Oracle, SQL queries, and CSV-based

outputs are used together for corpus acquisition, processing, storage, and analysis. This approach provides a foundation for expanding the corpus, adding new sources, and moving toward more advanced linguistic annotation in future work.

The main novelty elements of the study may be summarized as follows:

– a practical scraping mechanism was established for collecting texts from open Azerbaijani-language web sources;
– raw HTML content was converted into corpus-ready text through cleaning and normalization procedures;
– the collected texts were structured in an Oracle database at the document and word levels;
– word frequencies were calculated by means of SQL queries and exported into CSV files;
– initial analytical outputs were prepared in a form that can be reviewed and used by linguistic specialists.

3. Methodology

3.1. Selection of data sources

The quality of a corpus largely depends on the reliability of the selected sources and the linguistic suitability of their texts. Therefore, the source-selection process considered the continuity of the websites, the availability of archive structures, the presence of Azerbaijani-language texts, the degree of compliance with normative written language, and the legal and ethical suitability of using the material for research purposes.

The sources were divided into three main groups: newspapers, journals, and official internet websites. This classification makes it possible to represent daily news language, analytical and publicistic style, and official-administrative language within the corpus. As a result, the corpus is not limited to a single type of text and can serve as a preliminary basis for comparing genre-related differences in future analyses.

3.2. Python-based web scraping and ınitial text processing

The web-scraping stage was implemented using the Python programming language. Python was selected because of its extensive ecosystem for HTTP requests, HTML parsing, text processing, file operations, and data export. At the initial stage, the URL structures of selected websites were examined, article links were collected, and the HTML content of each relevant page was downloaded.

HTML documents were not directly added to the corpus. First, the main article block was separated from the page structure. Menus, advertisements, social media elements, related-news blocks, comment sections, and other non-content elements were filtered out. The extracted texts were then organized at paragraph and sentence levels, while redundant spaces, repeated characters, and encoding-related inconsistencies were corrected.

Figure 1. General workflow of corpus formation

Stage 1	Stage 2	Stage 3	Stage 4	Stage 5
Selection of web sources	Scraping with Python	Text cleaning and normalization	Storage in Oracle DB	SQL queries and CSV outputs

3.3. Structure of the oracle database

The collected texts were stored in an Oracle database in order to support long-term preservation and query-based analysis. Oracle provides a stable environment for storing large volumes of relational data, executing structured queries, and managing analytical results. The

database model used in the study is based on the separation of document-level and word-level information.

A separate table for newly identified words was not created in this version of the system. Potentially new or linguistically interesting lexical units were identified primarily through SQL queries over the existing tables, frequency calculations, and subsequent analysis of CSV outputs. This design keeps the database structure relatively simple and allows the analytical results to be checked and edited as separate files.

Table 1. *Main tables used in the Oracle database*

Table	Main fields	Purpose
SENED	id_sened, source_type, source_name, date, url, title	Stores metadata about each text collected from the source.
SOZ	id_soz, id_sened, word, normalized_form, position	Stores word units extracted from the texts and links them to documents.
TEZLIK	id_tezlik, word, frequency, source_type, date_range	Stores or represents word-frequency indicators calculated through SQL queries.

3.4. Sql queries and preparation of csv outputs

The analysis of corpus data was mainly carried out through SQL queries. These queries were used to calculate the overall frequency of words, their distribution across source types, their occurrence within selected date ranges, and the repetition of selected word combinations. This approach creates a clear division of labor between the programming layer and the database layer: Python is mainly used for collection and preliminary processing, while SQL performs structured analysis over the stored data.

The obtained results were saved in CSV format. The advantage of CSV files is that they can be opened easily in spreadsheet applications, statistical packages, and Python environments. They are also convenient for linguistic specialists, who can review word lists, frequency indicators, and candidate lexical units without directly interacting with the database. Thus, the CSV format acts as an intermediate bridge between the computational system and linguistic expert evaluation.

3.5. Text cleaning and normalization

Raw texts collected from the web require a special cleaning stage before they can be considered suitable for a corpus. During this stage, HTML tags, menu fragments, advertising texts, repeated headings, and technical elements unrelated to the main text were removed. In addition, redundant spaces, line breaks, and non-standard character combinations were normalized.

Encoding is particularly important for the Azerbaijani language because some web sources may contain incorrectly represented Azerbaijani letters as a result of inconsistent character encoding. To prevent such problems, the texts were converted to a unified UTF-8 format, possible character inconsistencies were checked, and only cleaned texts were added to the corpus database.

The reduction of duplicate materials was also an important stage. The same article may appear on different websites or on multiple pages of the same website. Such duplication may artificially increase frequency values and distort the results of analysis. For this reason, an initial duplicate check was carried out on the basis of title similarity, text length, and textual overlap. In doubtful cases, results were inspected selectively.

4. Initial results and analytical opportunities

4.1. Corpus size and composition

At the initial stage, the developed corpus contains approximately half a million words. Although this volume should be considered a starting point rather than a complete national corpus, it is sufficient for preliminary observations on word frequency and the distribution of vocabulary across source types. In later stages, the number of sources can be increased and the corpus can be expanded to millions of words.

Table 2 summarizes the general size of the initial corpus formed during the study. At the current stage, the corpus contains approximately half a million word units obtained from selected web sources and processed through the Python-Oracle workflow.

Table 2. *General indicators of the initial corpus*

Total number of words:	approximately 500000

4.2. Calculation of word frequencies

One of the first applications of the corpus is the calculation of word frequencies. Frequency analysis makes it possible to identify the most frequently used words in the texts, distinguish functional words from content-bearing lexical units, observe the distribution of terminology, and compare different sources or genres. Such results may be useful for linguistics, lexicography, and information-retrieval systems.

Word frequencies were calculated by SQL grouping queries over the SOZ table stored in the Oracle database. The query results were exported into a CSV file. Table 3 presents sample entries from the word-frequency output.

Table 3. *Sample word-frequency output from the CSV file*

No.	Word	Frequency
1	ab	3346
2	abad	5257
3	abidə	11276

4.3. Use of results by linguistic specialists

The developed system is intended to be useful for linguistic specialists, although the primary focus of the article is information technology. The system enables linguists to obtain the frequency of a selected word across the corpus, observe its distribution by source type, and examine examples of its use in selected texts. This makes the system a technical resource that supports linguistic analysis without replacing expert linguistic interpretation.

The identification of new words and expressions is not implemented as a separate database table in this version of the work. Instead, it can be carried out through frequency lists, comparison with existing dictionaries, and CSV-based review. This approach preserves the simplicity of the database and allows linguistic specialists to edit, filter, and evaluate the results separately. As a result, the project establishes a practical model of cooperation between information-technology specialists and linguists.

5. Discussion

The presented work shows that the creation of a national corpus is not only a linguistic task but also a data-engineering problem. The collection, cleaning, storage, and query-based analysis of texts require a sequence of technical decisions. If these decisions are not carefully designed, the corpus may contain duplicates, technical noise, encoding errors, and inaccurate frequency results.

A strength of the proposed approach is that the technologies used are practical and extensible. Python provides a flexible environment for scraping and initial text processing. Oracle ensures stable structured storage and supports SQL-based analysis. CSV files, in turn, provide a simple format for sharing and verifying analytical results. The combination of these components is appropriate for an information-technology-oriented approach to corpus development.

At the same time, the work has several limitations. Although the initial corpus contains approximately half a million words, this should be regarded as an early stage of a larger national corpus. Source and genre balance must be adjusted more precisely in future work. Furthermore, morphological and syntactic annotation are not the main focus of the present article. When these layers are added in later stages, the scientific and technological value of the corpus will increase significantly.

Another limitation concerns the evaluation of automatically obtained results. Frequency lists and candidate lexical units require expert review, especially in cases where technical fragments, spelling variants, abbreviations, or proper names appear in the output. Therefore, the role of linguistic specialists remains essential. The current system should be understood as a technical platform that prepares structured and measurable data for expert interpretation.

Conclusion

This article presented the application of web scraping, Python-based text processing, and Oracle database technologies in the formation of an initial national written corpus for the Azerbaijani language. It was shown that texts collected from open web sources cannot be considered corpus-ready immediately after downloading. They must be cleaned, normalized in terms of encoding, reduced for duplicates, and stored in a structured database.

As a result of the study, Azerbaijani-language texts were collected from sources such as newspapers, journals, and official internet websites, and an initial corpus of approximately half a million words was formed. The texts were stored in an Oracle database at the document and word levels. Word frequencies were calculated using SQL queries, and the results were exported to CSV files. These outputs demonstrate both a functional corpus architecture from an information-technology perspective and initial analytical opportunities that can be used by linguistic specialists.

Future work will include increasing the size and balance of the corpus, adding more diverse sources, improving duplicate detection, expanding the set of SQL-based analytical queries, and developing morphological and syntactic annotation layers. These improvements will make the corpus more valuable for linguistic research, lexicography, terminology studies, and future natural language processing applications for the Azerbaijani language.

REFERENCES

1. McEnery, T., & Hardie, A. (2012). Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. Cambridge University Press.
2. Sinclair, J. (1991). Corpus, Concordance, Collocation. Oxford University Press.

3. Biber, D., Conrad, S., & Reppen, R. (1998). Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use. Cambridge University Press.
4. Kilgarriff, A., & Grefenstette, G. (2003). Introduction to the special issue on the Web as Corpus. Computational Linguistics, 29(3), 333-347.
5. Sharoff, S. (2006). Creating general-purpose corpora using automated search engine queries. In WaCky! Working Papers on the Web as Corpus.
6. Baroni, M., Bernardini, S., Ferraresi, A., & Zanchetta, E. (2009). The WaCky wide web: a collection of very large linguistically processed web-crawled corpora. Language Resources and Evaluation, 43, 209-226.
7. Manning, C.D., & Schütze, H. (1999). Foundations of Statistical Natural Language Processing. MIT Press.
8. Jurafsky, D., & Martin, J.H. Speech and Language Processing. Draft textbook.
9. Bird, S., Klein, E., & Loper, E. (2009). Natural Language Processing with Python. O'Reilly Media.
10. Liu, B. (2011). Web Data Mining: Exploring Hyperlinks, Contents, and Usage Data. Springer.
11. Mitchell, R. (2018). Web Scraping with Python: Collecting More Data from the Modern Web. O'Reilly Media.
12. Oracle. Oracle Database SQL Language Reference. Oracle Documentation.
13. Wynne, M. (Ed.). (2005). Developing Linguistic Corpora: A Guide to Good Practice. Oxbow Books.
14. Leech, G. (1992). Corpora and theories of linguistic performance. In Directions in Corpus Linguistics. Mouton de Gruyter.
15. Azərbaycan Respublikasının orfoqrafiya lüğəti və Azərbaycan dili üzrə mövcud normativ mənbələr.

AZƏRBAYCAN DİLİ ÜÇÜN MİLLİ KORPUSUN FORMALAŞDIRILMASINDA VEB SCRAPİNG VƏ VERİLƏNLƏR BAZASI TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ

Nübiyyə Arif qızı, Yeganə Paşayeva, Samirə Həsənova, Gülşən Hümbətova
Riyaziyyat İnstitutu

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dili üçün milli yazılı korpusun formalaşdırılması prosesində web scraping, Python əsaslı mətn emalı və Oracle verilənlər bazası texnologiyalarının tətbiqi təqdim olunur. Tədqiqatın əsas məqsədi qəzet, jurnal və rəsmi internet saytları kimi açıq veb mənbələrindən Azərbaycan dilində mətnlərin avtomatik toplanması, ilkin təmizlənməsi, strukturlaşdırılması və sonrakı analiz üçün verilənlər bazasında saxlanılmasıdır. İşin mühüm cəhəti ondan ibarətdir ki, korpusun yaradılması yalnız mətnlərin toplanması ilə məhdudlaşmır; xam HTML məzmunundan əsas məqalə mətninin ayrılması, kodlaşdırma uyğunsuzluqlarının aradan qaldırılması, dublikat materialların müəyyənləşdirilməsi, söz vahidlərinin çıxarılması və tezlik nəticələrinin SQL sorğuları vasitəsilə CSV formatına ixracı kimi mərhələlər vahid texnoloji ardıcıllıq şəklində qurulur. Hazırlanmış yanaşma təxminən yarım milyon söz həcmində ilkin korpus bazasının formalaşdırılmasına, söz tezliklərinin hesablanmasına və dilçi mütəxəssislər üçün istifadə oluna bilən analitik nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir. Məqalə informasiya texnologiyaları baxımından milli dil resurslarının yaradılmasında proqramlaşdırma, verilənlər bazası və mətn emalı texnologiyalarının qarşılıqlı tətbiqini izah edir.

Açar sözlər: *milli dil korpusu, Azərbaycan dili, web scraping, Python, Oracle, SQL sorğuları, CSV, mətn emalı, söz tezliyi.*

ПРИМЕНЕНИЕ ВЕБ-СКРЕЙПИНГА И ТЕХНОЛОГИЙ БАЗ ДАННЫХ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО КОРПУСА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Нубия Ариф кызы, Егяна Пашаева, Самира Гасанова, Гюльшан Гумбатова
Институт математики

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлено применение технологий веб-скрейпинга, обработки текста на основе Python и баз данных Oracle для формирования национального письменного корпуса азербайджанского языка. Основная цель исследования – автоматический сбор текстов на азербайджанском языке из открытых веб-источниках, включая газеты, журналы и официальные сайты учреждений, проведение первоначальной очистки и нормализации, а также сохранение обработанного материала в структурированной базе данных для дальнейшего анализа. Ключевой особенностью работы является то, что построение корпуса не ограничивается механическим сбором текстов. Вместо этого процесс включает извлечение основного содержания статьи из исходных HTML-страниц, устранение несоответствий кодировки, сокращение дублирующихся материалов, извлечение словесных единиц, расчет частоты слов с помощью SQL-запросов и экспорт результатов анализа в формат CSV. Предложенный подход позволил создать первоначальный корпус объемом около полумиллиона слов и обеспечил практическую основу для частотного анализа и дальнейшей экспертной оценки лингвистами. С точки зрения информационных технологий, в статье демонстрируется комплексное использование методов программирования, проектирования баз данных и обработки текста при разработке национальных языковых ресурсов.

Ключевые слова: *корпус национальных языков, азербайджанский язык, веб-скрейпинг, Python, Oracle, SQL-запросы, CSV, обработка текста, частотность слов.*

Redaksiyaya daxilolma: 27.05.2026
Çapa qəbul olunma: 30.06.2026

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

Sistemli analiz, idarəetmə və informasiyanın işlənməsi

№ 1/2026 **səh. 117 - 124**

https://doi.org/10.30546/670832.2026.013.1053

ÇƏKİLİ EKSPERT RƏYİ ƏSASINDA QAYDA ƏSASLI EKSPERT SİSTEMİ MODELİ

Nigar Qəmbərova,
Riyaziyyat İnstitutu PHŞ, informasiya texnologiyaları üzrə tədqiqatçı
Yeganə Paşayeva,
Riyaziyyat İnstitutu PHŞ, kiçik elmi işçi
Samirə Həsənova,
Riyaziyyat İnstitutu PHŞ, elmi işçi
Gülşən Hümbətova,
Riyaziyyat İnstitutu PHŞ, aparıcı mühəndis

Xülasə.*Məqalədə qərar qəbuluna dəstək məqsədilə çəkili ekspert rəyi əsasında qayda əsaslı ekspert sistemi modeli təqdim olunur. Tədqiqatın əsas ideyası insan ekspertlərinin biliklərini formal "əgər-onda" qaydaları şəklində strukturlaşdırmaq və tövsiyə seçimi zamanı yalnız qaydanın aktivləşməsini deyil, həmin tövsiyəni dəstəkləyən ekspert rəyinin keyfiyyətini də nəzərə almaqdır. Modeldə ekspertlərin ixtisas uyğunluğu, təcrübəsi, əvvəlki qərarlarının etibarlılığı, elmi əsaslandırma səviyyəsi və biliklərinin aktuallığı ayrıca qiymətləndirilir. Bu göstəricilər əsasında hər ekspert üçün çəki əmsalı müəyyən edilir. Daha sonra konkret tövsiyə üzrə qayda uyğunluğu balı, çəkili ekspert dəstəyi balı və yekun tövsiyə balı hesablanır. Üzümçülük sahəsi modelin tətbiq imkanını göstərmək üçün nümunə kimi seçilmişdir. Azərbaycan şəraitində bu sahədə fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlar torpaq-iqlim şəraiti, sort seçimi, suvarma, xəstəlik riski və aqrotexniki tədbirlərlə bağlı çoxamilli qərarlarla qarşılaşırlar. Bu baxımdan izah oluna bilən, sadə və ekspert biliyinə əsaslanan qərar dəstəyi yanaşması praktik əhəmiyyət daşıyır. Məqalədə təklif olunan yanaşma konseptual-metodoloji və riyazi əsaslandırılmış model kimi təqdim edilir. Modelin elmi əhəmiyyəti ekspert rəyinin yalnız bilik mənbəyi kimi deyil, tövsiyənin yekun seçiminə təsir edən çəkili qərar parametri kimi nəzərə alınmasıdır.*

Açar sözlər: *ekspert sistemi, qayda bazası, qərar dəstəyi, ekspert rəyi, çəkiləndirmə, qayda uyğunluğu, tövsiyə balı.*

1. Giriş

Ekspert sistemləri süni intellektin klassik istiqamətlərindən biri olub insan ekspertlərinin biliklərini kompüter mühitində formal qaydalar şəklində istifadə edir. Belə sistemlər qərarverməni çətinləşdirən, məlumatların tam olmadığı və insan izahının vacib sayıldığı sahələrdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qayda əsaslı yanaşma tövsiyənin hansı şərtlər əsasında formalaşdığını göstərdiyi üçün nəticə istifadəçi üçün daha izaholunan olur.

Kənd təsərrüfatı kimi çoxamilli sahələrdə ekspert sistemləri xəstəlik riski, suvarma, gübrələmə, sort seçimi və digər aqrotexniki qərarlar üzrə ilkin istiqamətləndirmə verə bilər. Azərbaycan şəraitində üzümçülük regionlar üzrə torpaq, iqlim, suvarma imkanı və xəstəlik riski baxımından fərqlənir. Fərdi sahibkarlar bu fərqləri nəzərə alaraq qərar qəbul etməli olurlar. Tədqiqatın məqsədi çəkili ekspert rəyi əsasında işləyən qayda əsaslı ekspert sistemi modelini təklif etməkdir. Məqalənin əsas yeniliyi ondan ibarətdir ki, ekspert rəyi yalnız bilik bazasının

№ 1/2026 səh. 117 - 124

formalaşdırılması mərhələsində deyil, tövsiyənin seçilməsi mərhələsində də riyazi parametr kimi istifadə olunur. Beləliklə, sistem eyni situasiya üzrə bir neçə mümkün tövsiyə olduqda, həm qayda uyğunluğunu, həm də ekspert dəstəyinin çəkisini nəzərə alır.

2. Qayda əsaslı ekspert sistemlərinin qərar dəstəyində rolu

Qayda əsaslı ekspert sistemlərinin əsas üstünlüyü biliklərin strukturlaşdırılmasıdır. İnsan ekspertin təcrübəsi çox vaxt fərdi müşahidələrə və peşə intuisiyasına əsaslanır. Ekspert sistemi isə bu bilikləri şərt, nəticə və izah komponentlərinə ayırır. Nəticədə qərarvermə prosesi daha şəffaf və təkrar istifadə oluna bilən formaya düşür.

İkinci üstünlük izah oluna bilmədir. Müasir maşın öyrənməsi modelləri yüksək nəticə göstərə bilsə də, bəzi hallarda qərarın səbəbini izah etmək çətin olur. Qayda əsaslı ekspert sistemində isə tövsiyənin hansı şərtlər əsasında verildiyi açıq göstərilir. Bu xüsusiyyət kənd təsərrüfatı kimi praktik qərarlarda mühümdür, çünki istifadəçi yalnız nəticəni deyil, nəticənin səbəbini də görmək istəyir.

Üstünlük	İzah	Praktik əhəmiyyət
Strukturlaşdırma	Ekspert biliyi qayda və şərtlər formasına salınır	Bilik bazası idarəolunan olur
İzah oluna bilmə	Tövsiyənin hansı səbəbdən verildiyi göstərilir	İstifadəçinin nəticəyə etibarı artır
Resurs məhdudiyyətində istifadə	Ekspertə çıxış olmadıqda ilkin istiqamət verir	Fərdi sahibkar üçün praktik dəstək yaradır
Uyğunlaşdırılma	Qayda bazası sahəyə görə dəyişdirilə bilir	Model müxtəlif aqrar problemlərə tətbiq oluna bilər

3. Modelin ümumi quruluşu

Təklif olunan ekspert sistemi modeli dörd əsas komponentdən ibarətdir: istifadəçi məlumatları, qayda bazası, ekspert qiymətləndirmə bloku və nəticə çıxarma mexanizmi. Bu quruluş qərar dəstəyi sistemlərinin informasiya, model və nəticə komponentləri ilə uzlaşır.

Komponent	Funksiya
İstifadəçi məlumatları	Situasiyanı təsvir edən ilkin faktlar daxil edilir
Qayda bazası	“Əgər-onda” tipli qaydalar əsasında mümkün tövsiyələr müəyyən edilir
Ekspert qiymətləndirmə bloku	Ekspertlərin çəkisi və konkret tövsiyəyə dəstəyi hesablanır
Nəticə çıxarma mexanizmi	Qayda uyğunluğu və ekspert dəstəyi birləşdirilərək yekun bal formalaşdırılır

Modelin iş ardıcıllığı belədir: istifadəçi faktları sistemə daxil edir; uyğun qaydalar aktivləşir; hər tövsiyə üçün qayda uyğunluğu balı hesablanır; ekspert dəstəyi müəyyən edilir;

sonda bu iki göstərici birləşdirilərək yekun tövsiyə balı alınır. Beləliklə, nəticə həm formal qaydalara, həm də ekspert rəyinin keyfiyyətinə əsaslanır.

4. Ekspert seçimi və çəki modeli

Ekspert sisteminin keyfiyyəti bilik bazasına daxil edilən biliklərin etibarlılığından asılıdır. Buna görə ekspert seçimi təsadüfi aparılmamalıdır. Ekspertin yalnız təcrübəli olması kifayət etmir; onun mövzuya uyğunluğu, əvvəlki qərarlarının etibarlılığı, elmi əsaslandırma qabiliyyəti və biliklərinin aktuallığı da nəzərə alınmalıdır.

Meyar	1.0	0.8	0.6	0.4	0.2
İxtisas uyğunluğu	Mövzu birbaşa ixtisasıdır	Çox yaxın sahədir	Ümumi uyğunluq var	Uzaq sahədir	Uyğun deyil
Təcrübə	20+ il	11-20 il	6-10 il	3-5 il	0-2 il
Keçmiş etibarlılıq	≥ 0.90	0.80-0.89	0.70-0.79	0.60-0.69	< 0.60
Elmi əsaslandırma	Təlimat/protokol və güclü sübut	Yaxşı əsaslandırma və istinad	Məntiqi izah, sübut zəifdir	Əsasən şəxsi fikir	Əsaslandırma yoxdur
Aktuallıq	≤ 30 gün	31-90 gün	91-180 gün	181-365 gün	>365 gün

Ekspertlərin sayı praktik baxımdan məhdud saxlanmalıdır. Çox az ekspert seçildikdə fərdi qərəz riski artır. Həddindən artıq çox ekspert olduqda koordinasiya çətinləşir, cavablar arasında ziddiyyət çoxalır, vaxt və xərc artır. Buna görə ilkin metodoloji model üçün 3-7 ekspert aralığı məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Meyar	Qiymətləndirmə məntiqi
İxtisas uyğunluğu (fit)	Ekspertin bilik sahəsi problemin mövzusu ilə nə dərəcədə üst-üstə düşür
Təcrübə (experience)	Ekspertin sahə üzrə praktiki və ya elmi fəaliyyət müddəti nəzərə alınır
Keçmiş etibarlılıq (reliability)	Ekspertin əvvəlki qərarlarının məlum nəticəli situasiyalarla uyğunluğu qiymətləndirilir
Elmi əsaslandırma (evidence)	Ekspertin rəyini protokol, tədqiqat, təlimat və ya sahə faktları ilə əsaslandırması nəzərə alınır
Aktuallıq (recency)	Ekspertin istifadə etdiyi biliklərin müasir aqrotexniki yanaşmalarla uyğunluğu qiymətləndirilir

Ekspertin yekun çəkisi aşağıdakı kimi hesablana bilər:

$$W = 0.35 \cdot fit + 0.20 \cdot experience + 0.20 \cdot reliability + 0.15 \cdot evidence + 0.10 \cdot recency$$

Burada W ekspertin yekun çəkisidir. Əmsalların cəmi 1-ə bərabərdir. İxtisas uyğunluğuna daha yüksək çəki verilməsi onunla əsaslandırılır ki, düzgün ekspert rəyi ilk növbədə problemin predmet sahəsinə birbaşa aid bilik tələb edir. Bununla belə, verilən əmsallar ilkin metodoloji

model üçün müəllif yanaşması kimi qəbul edilməlidir. Gələcək tədqiqatlarda onların Delphi sorğusu və ya Analitik İyerarxiya Prosesi əsasında dəqiqləşdirilməsi mümkündür [10], [13].

Keçmiş etibarlılıq göstəricisi praktik olaraq test situasiyaları ilə hesablana bilər. Məsələn, ekspertə nəticəsi əvvəlcədən məlum olan 10 aqronomik situasiya təqdim edilir. Ekspert 8 situasiyada düzgün və əsaslandırılmış cavab verirsə, reliability = 0.80 qəbul oluna bilər. Bu izah göstəricinin subyektiv deyil, ölçülə bilən meyara çevrilməsinə imkan verir.

5. Qayda uyğunluğu, ekspert dəstəyi və yekun tövsiyə balı

Qayda uyğunluğu balı konkret tövsiyənin istifadəçi məlumatları ilə nə dərəcədə uyğun olduğunu göstərir. Sadə halda qaydada n sayda şərt varsa və bu şərtlərdən m-i ödənirsə, uyğunluq $R_i = m/n$ kimi hesablana bilər. Lakin şərtlərin əhəmiyyəti fərqli olduqda çəkili forma daha məqsədəuyğundur:

$$\mathbf{R_i = \Sigma(c_k \cdot q_k) / \Sigma c_k}$$

Burada c_k k-cı şərtin çəkisini, q_k isə həmin şərtin ödənmə səviyyəsini göstərir. Şərt tam ödənirsə $q_k = 1$, qismən ödənirsə $q_k = 0.5$, ödənmirsə $q_k = 0$ qəbul edilə bilər. Bu yanaşma bütün şərtlərin eyni əhəmiyyətə malik olmadığı hallarda daha çevik qiymətləndirmə verir.

Ekspert dəstəyi balı isə ekspertlərin konkret tövsiyəni nə dərəcədə dəstəklədiyini göstərir. Bu zaman yalnız dəstək sayı deyil, dəstək verən ekspertin çəkisi də nəzərə alınır:

$$\mathbf{E_i = \Sigma(W_j \cdot V_{ij}) / \Sigma W_j}$$

Burada E_i i-ci tövsiyənin ekspert dəstəyi balıdır. W_j j-ci ekspertin çəkisini, V_{ij} isə həmin ekspertin i-ci tövsiyəni dəstəkləmə səviyyəsini göstərir. Dəstək səviyyəsi 1 - tam dəstək, 0.5 - qismən dəstək və 0 - dəstək yoxdur kimi verilə bilər.

Yekun tövsiyə balı qayda uyğunluğu və ekspert dəstəyinin birləşdirilməsi ilə alınır:

$$\mathbf{S_i = \alpha R_i + \beta E_i, \quad \alpha + \beta = 1}$$

S_i yekun tövsiyə balıdır. α qayda bazasının, β isə ekspert dəstəyinin əhəmiyyətini göstərir. İlkin modeldə α = 0.6 və β = 0.4 götürülə bilər. Bu seçim onunla izah olunur ki, sistemin əsas qərar mexanizmi formal qaydalara söykənir, ekspert rəyi isə tövsiyəni gücləndirən və ziddiyyətli hallarda seçimi dəqiqləşdirən əlavə parametr kimi çıxış edir. Real tətbiq mərhələsində bu nisbət sahə sınaqları və ekspert konsensusu əsasında dəyişdirilə bilər.

α	β	Şərh
0.70	0.30	Qayda bazasına daha yüksək üstünlük verilir
0.60	0.40	İlkin model üçün balanslaşdırılmış seçim kimi qəbul olunur
0.50	0.50	Ekspert dəstəyi qayda bazası ilə eyni səviyyəyə gətirilir

6. Üzümçülük sahəsi üzrə tətbiq nümunəsi

Bu bölmədə modelin işləmə məntiqi üzümçülük üzrə bir qərar situasiyası üzərində göstərilir. Üzümçülükdə xəstəlik riski, suvarma və qoruyucu tədbirlərlə bağlı qərarlar hava şəraiti, bitkinin fenoloji vəziyyəti və sahə müşahidələri ilə bağlıdır. Müasir tədqiqatlarda üzüm

xəstəliklərinin proqnozlaşdırılması üçün DSS və epidemioloji modellərin tətbiqi ayrıca araşdırılmışdır.

Məsələn, istifadəçi yarpaqda ağ tozşəkilli örtük müşahidə olunduğunu, rütubətin yüksək olduğunu və vegetasiya mərhələsinin aktiv olduğunu bildirir. Qayda bazasında belə bir qayda ola bilər: əgər yarpaqda ağ örtük varsa, rütubət yüksəkdirsə və vegetasiya aktivdirsə, onda oidium riski yüksək qiymətləndirilir. Bu qayda yalnız nümunə xarakteri daşıyır və real tətbiq üçün aqronom ekspertlər tərəfindən dəqiqləşdirilməlidir.

Tutaq ki, bu tövsiyə üçün qayda uyğunluğu $R_i = 0.80$ alınır. Üç ekspertin çəkiləri müvafiq olaraq 0.86, 0.75 və 0.60-dır. Birinci və ikinci ekspert tövsiyəni tam dəstəkləyir, üçüncü ekspert isə qismən dəstəkləyir. Bu halda ekspert dəstəyi belə hesablanır:

$$E_i = (0.86\cdot 1 + 0.75\cdot 1 + 0.60\cdot 0.5) / (0.86 + 0.75 + 0.60) = 0.86$$

$$S_i = 0.6\cdot 0.80 + 0.4\cdot 0.86 = 0.824$$

Bal aralığı	Şərh
$S_i \geq 0.80$	Yüksək etibarlı ilkin tövsiyə
$0.60 \leq S_i < 0.80$	Orta etibarlı tövsiyə; əlavə məlumat faydalıdır
$S_i < 0.60$	Tövsiyə ehtiyatla təqdim olunmalı və əlavə ekspert baxışı tələb edilməlidir

Nümunədə yekun bal 0.824 olduğu üçün tövsiyə yüksək etibarlı ilkin qərar kimi təqdim oluna bilər. Bununla belə, ekspert sistemi yekun aqronom diaqnozu vermir. O, istifadəçiyə riskin yüksək olduğunu bildirir və zəruri hallarda mütəxəssis baxışına yönləndirir.

7. Müzakirə və məhdudiyyətlər

Təklif olunan modelin əsas üstünlüyü qayda əsaslı ekspert sisteminin izah oluna bilən quruluşunu ekspert rəyinin çəkili qiymətləndirilməsi ilə birləşdirməsidir. Bu yanaşmada tövsiyə yalnız qaydanın aktivləşməsi ilə seçilmir; onun ekspertlər tərəfindən hansı səviyyədə dəstəkləndiyi də yekun qərara daxil edilir. Nəticədə sistem həm formal bilik bazasına, həm də ekspert rəyinin keyfiyyətinə əsaslanan daha şəffaf tövsiyə mexanizmi yaradır.

Modelin məhdudiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Hazırkı iş konseptual-metodoloji xarakter daşıyır və proqram prototipi təqdim etmir. Həmçinin real ekspert sorğusu və sahə sınaqları aparılmadığı üçün modelin praktik dəqiqliyi bu mərhələdə iddia edilmir. Ekspert çəkilərinin optimal əmsalları, α və β nisbəti, eləcə də tövsiyə hədləri gələcəkdə real situasiyalar, ekspert konsensusu və çoxmeyarlı qiymətləndirmə üsulları əsasında dəqiqləşdirilməlidir

Gələcək tədqiqatlarda modelin 3-7 nəfərlik ekspert qrupu ilə yoxlanılması, qayda bazasının sahə mütəxəssisləri tərəfindən qiymətləndirilməsi və üzümçülük üzrə seçilmiş ssenarilərdə sistem tövsiyələrinin ekspert konsensusu ilə müqayisəsi məqsədəuyğundur. Bu mərhələ modelin yalnız nəzəri deyil, praktik qərar dəstəyi vasitəsi kimi qiymətləndirilməsinə imkan verə bilər.

8. Nəticə

Məqalədə çəkili ekspert rəyi əsasında qayda əsaslı ekspert sistemi modeli təklif edilmişdir. Modeldə ekspert rəyi yalnız bilik bazasının formalaşdırılması üçün istifadə

olunmur; o, həm də tövsiyənin yekun seçiminə təsir edən riyazi parametr kimi nəticə çıxarma mexanizminə daxil edilir.

Təklif olunan yanaşmada əvvəlcə ekspertlərin çəkisi ixtisas uyğunluğu, təcrübə, keçmiş etibarlılıq, elmi əsaslandırma və aktuallıq meyarlarına görə hesablanır. Daha sonra qayda uyğunluğu və ekspert dəstəyi birləşdirilərək yekun tövsiyə balı müəyyən edilir. Üzümçülük üzrə nümunə modelin çoxamilli aqrar qərar situasiyalarına tətbiq imkanını göstərir.

Tədqiqatın əsas elmi əhəmiyyəti ekspert rəyinin çəkili qərar parametri kimi formallaşdırılmasıdır. Gələcək mərhələdə modelin real ekspert rəyləri, sahə ssenariləri və istifadəçi qiymətləndirmələri əsasında yoxlanılması onun praktik tətbiq imkanlarını daha dəqiq müəyyən etməyə şərait yaradacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Jackson, P. (1999). Introduction to Expert Systems (3rd ed.). Addison-Wesley.
2. Giarratano, J., & Riley, G. (2005). Expert Systems: Principles and Programming (4th ed.). Thomson Course Technology.
3. Russell, S., & Norvig, P. (2021). Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th ed.). Pearson.
4. Turban, E., Sharda, R., & Delen, D. (2011). Decision Support and Business Intelligence Systems (9th ed.). Pearson.
5. Rodríguez-García, M. Á., García-Sánchez, F., & Valencia-García, R. (2021). Knowledge-Based System for Crop Pests and Diseases Recognition. Electronics, 10(8), 905. https://doi.org/10.3390/electronics10080905
6. Mundankar, K.Y., Sawant, S.D., Sawant, I.S., & Sharma, J. (2008). An Expert System for the Management of Powdery Mildew Disease of Grapes in India. Acta Horticulturae, 785, 297-300. https://doi.org/10.17660/ActaHortic.2008.785.36
7. Maddalena, G., Marone Fassolo, E., Bianco, P.A., & Toffolatti, S.L. (2023). Disease Forecasting for the Rational Management of Grapevine Mildews in the Chianti Bio-District (Tuscany). Plants, 12(2), 285. https://doi.org/10.3390/plants12020285
8. Velasquez-Camacho, L., Otero, M., Basile, B., Pijuan, J., & Corrado, G. (2023). Current Trends and Perspectives on Predictive Models for Mildew Diseases in Vineyards. Microorganisms, 11(1), 73. https://doi.org/10.3390/microorganisms11010073
9. Elbehri, A., & Chestnov, R. (Eds.). (2021). Digital Agriculture in Action: Artificial Intelligence for Agriculture. FAO and ITU.
10. Nasa, P., Jain, R., & Juneja, D. (2021). Delphi Methodology in Healthcare Research: How to Decide Its Appropriateness. World Journal of Methodology, 11(4), 116-129.
11. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). The Agriculture of Azerbaijan: Statistical Yearbook. Bakı.
12. OIV. (2025). State of the World Vine and Wine Sector in 2024. International Organisation of Vine and Wine.
13. Saaty, T. L. (1980). The Analytic Hierarchy Process. McGraw-Hill.
14. Buchanan, B. G., & Shortliffe, E. H. (Eds.). (1984). Rule-Based Expert Systems: The MYCIN Experiments of the Stanford Heuristic Programming Project. Addison-Wesley.
15. Waterman, D.A. (1986). A Guide to Expert Systems. Addison-Wesley.
16. Liao, S.H. (2005). Expert System Methodologies and Applications: A Decade Review from 1995 to 2004. Expert Systems with Applications, 28(1), 93-103. https://doi.org/10.1016/j.eswa.2004.08.003

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

Sistemli analiz, idarəetmə və informasiyanın işlənməsi
№ 1/2026 səh. 117 - 124

RULE-BASED EXPERT SYSTEM MODEL BASED ON WEIGHTED EXPERT JUDGMENT

Nigar Gambarova
Researcher in Information Technologies, Institute of Mathematics LLC
Yegana Pashayeva
Junior Researcher, Institute of Mathematics LLC
Samira Hasanova
Researcher, Institute of Mathematics LLC
Gulshan Humbatova
Lead Engineer, Institute of Mathematics LLC

ABSTRACT

This article presents a rule-based expert system model based on weighted expert opinion for decision-support purposes. The main idea of the study is to structure the knowledge of human experts in the form of formal "if–then" rules and, during the recommendation selection process, to consider not only the activation of a rule but also the quality of the expert opinion supporting the corresponding recommendation. In the proposed model, experts are evaluated according to their domain fit, professional experience, reliability of previous decisions, level of evidence-based justification, and the recency of their knowledge. Based on these indicators, a weight coefficient is determined for each expert. Subsequently, the rule-matching score, the weighted expert-support score, and the final recommendation score are calculated for each specific recommendation. The field of viticulture was selected as an illustrative application area to demonstrate the applicability of the model. Under Azerbaijani conditions, individual agricultural entrepreneurs operating in this field face multi-factor decision-making problems related to soil and climatic conditions, variety selection, irrigation, disease risk, and agrotechnical measures. In this regard, an explainable, simple, and expert-knowledge-based decision-support approach has practical significance. The approach proposed in the article is presented as a conceptual-methodological and mathematically grounded model. The scientific significance of the model lies in treating expert opinion not only as a source of knowledge but also as a weighted decision parameter that influences the final selection of recommendations.

Keywords: *expert system, rule base, decision support, expert opinion, weighting, rule matching, recommendation score.*

МОДЕЛЬ ПРАВИЛО-ОРИЕНТИРОВАННОЙ ЭКСПЕРТНОЙ СИСТЕМЫ НА ОСНОВЕ ВЗВЕШЕННОГО ЭКСПЕРТНОГО МНЕНИЯ

Нигяр Гамбарова
Научный сотрудник по информационным технологиям, Институт математики ООО
Егана Пашаева
Младший научный сотрудник, Институт математики ООО
Самира Гасанова
Научный сотрудник, Институт математики ООО

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

Sistemli analiz, idarəetmə və informasiyanın işlənməsi

№ 1/2026 səh. 117 - 124

Гюльшан Гумбатова
Ведущий инженер, Институт математики ООО

РЕЗЮМЕ

В статье представлена модель правило-ориентированной экспертной системы, основанной на взвешенном экспертном мнении и предназначенной для поддержки принятия решений. Основная идея исследования заключается в формализации знаний экспертов в виде правил типа «если–то» и учёте в процессе выбора рекомендаций не только факта срабатывания правила, но и качества экспертного мнения, лежащего в основе соответствующей рекомендации.

В предлагаемой модели эксперты оцениваются по степени соответствия предметной области, профессиональному опыту, надёжности ранее принятых решений, уровню доказательной обоснованности и актуальности знаний. На основе указанных показателей для каждого эксперта определяется весовой коэффициент. Далее для каждой конкретной рекомендации вычисляются степень соответствия правила, показатель взвешенной экспертной поддержки и итоговая оценка рекомендации.

В качестве демонстрационной предметной области для иллюстрации применимости модели выбрана сфера виноградарства. В условиях Азербайджана индивидуальные сельскохозяйственные предприниматели, осуществляющие деятельность в данной отрасли, сталкиваются с многофакторными задачами принятия решений, связанными с почвенно-климатическими условиями, выбором сортов, организацией орошения, оценкой риска заболеваний и проведением агротехнических мероприятий. В связи с этим использование простой, интерпретируемой и основанной на экспертных знаниях системы поддержки принятия решений представляет значительный практический интерес.

Предложенный в статье подход представлен как концептуально-методологическая и математически обоснованная модель. Научная новизна модели заключается в рассмотрении экспертного мнения не только как источника знаний, но и как взвешенного параметра, оказывающего непосредственное влияние на итоговый выбор рекомендаций.

Ключевые слова: *экспертная система, база правил, поддержка принятия решений, экспертное мнение, взвешивание, сопоставление правил, оценка рекомендации.*

Redaksiyaya daxilolma: 27.05.2026
Çapa qəbul olunma: 30.06.2026

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

Sistemli analiz, idarəetmə və informasiyanın işlənməsi
№ 1/2026 səh. 125 - 139

https://doi.org/10.30546/670832.2026.013.1069

SƏNAYE 5.0-IN SEKTORLARIN RƏQƏMSALLAŞMA PROSESİNƏ TƏSİRLƏRİ: AZƏRBAYCAN ELEKTRONİKA SEKTORUNUN TƏHLİLİ

Narmin Shıkhali-zade ,Halim Kazan
Biznesin idarə edilməsi, İqtisadiyyat, İstanbul Universiteti, İstanbul, Türkiyə
narmin.s@ogr.iu.edu.tr

Xülasə. Bu tədqiqat Sənaye 5.0 paradiqmasının sektorların rəqəmsallaşma proseslərinə təsirini konseptual çərçivədə təhlil edir və həmin təsirləri Azərbaycan elektronika sektoru nümunəsində qiymətləndirir. Sənaye 4.0-ın texnologiya və məhsuldarlıq yönümlü yanaşmasından sonra Avropa Komissiyası tərəfindən 2021-ci ildə irəli sürülmüş Sənaye 5.0 konsepsiyası insan mərkəzliliyi, dayanıqlılıq və davamlılıq kimi üç əsas prinsip üzərində formalaşan, istehsalı yalnız iqtisadi məqsədlərlə deyil, həm də sosial və ekoloji hədəflərlə əlaqələndirən inteqrə olunmuş inkişaf modelini təqdim edir. Keyfiyyət yönümlü sənəd təhlili və konseptual ədəbiyyat icmalı metodlarına əsaslanan bu araşdırmada əvvəlcə Sənaye 5.0 konsepsiyasının nəzəri əsasları və onu dəstəkləyən texnologiyalar təhlil edilmiş, daha sonra isə bu paradiqmanın elektronika sektorunun rəqəmsallaşma dinamikasına mümkün təsirləri qiymətləndirilmişdir. Neft gəlirlərindən asılı iqtisadiyyatını şaxələndirməyə çalışan Azərbaycanın informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) və elektronika sahəsində həyata keçirdiyi siyasət və inkişaf strategiyaları Dünya İqtisadi Forumu (WEF), İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) və Asiya İnkişaf Bankının (ADB) hesabatları əsasında təhlil edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda elektronika sektoru hazırda əsasən montaj və məhdud istehsal mərhələsində fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı, dövlət tərəfindən həyata keçirilən güclü rəqəmsal transformasiya siyasəti Sənaye 5.0-ın insan mərkəzli və davamlı inkişaf prinsiplərinə uyğun olaraq texnoloji sıçrayış (leapfrogging) üçün əlverişli imkanlar yaradır. Tədqiqat Sənaye 5.0 ilə Azərbaycan elektronika sektorunun kəsişməsində mövcud olan elmi boşluğu ön plana çıxarır və gələcək empirik araşdırmaların aparılması üçün konseptual çərçivə təqdim edir.

Açar sözlər: Sənaye 5.0; rəqəmsallaşma; rəqəmsal transformasiya; elektronika sektoru; Azərbaycan; insan mərkəzli istehsal.

1. Giriş

Rəqəmsal texnologiyalar son on ildə istehsal və xidmət sektorlarının təşkilatlanma biçimini köklü şəkildə dəyişdirmişdir. Əşyaların interneti (IoT), bulud hesablama, böyük verilənlərin analitikası, kiber-fiziki sistemlər və süni intellekt kimi texnologiyaların sənaye proseslərinə inteqrasiyası ilk dəfə 2011-ci ildə Almaniyada ictimaiyyətə təqdim edilən Sənaye 4.0 anlayışı ilə adlandırılmağa başlamışdır (L. D. Xu və b., 2018). Sənaye 4.0 ağıllı fabriklər vasitəsilə istehsalda çeviklik, səmərəlilik və real vaxt məlumatına əsaslanan qərar qəbulunu vəd etmiş; istehsaldan logistikaya, səhiyyədən maliyyəyə qədər bir çox sektorda rəqəmsallaşmanın hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur. Bununla belə, paradiqmanın texnologiya və avtomatlaşdırma mərkəzli qurulması, istehsalın insani, ictimai və ətraf mühit ölçülərini ikinci plana atdığı əsası ilə getdikcə artan bir tənqidlə üzləşmişdir.

Bu tənqidlərə və iqlim böhranı, təchizat zənciri kövrəklikləri və pandemiya kimi qlobal hadisələrə cavab olaraq Avropa Komissiyası 2021-ci ildə Sənaye 5.0 anlayışını irəli sürmüşdür (Breque və b., 2021) Sənaye 5.0 Sənaye 4.0-ın texnoloji nailiyyətlərini rədd etmədən; insan

rifahını istehsal prosesinin mərkəzinə yerləşdirən (insanmərkəzlilik), planetar hüdudlara hörmətlə yanaşan bir istehsalı nəzərdə tutan (davamlılıq) və böhranlara qarşı dözümlü dəyər zəncirləri quran (dözümlülük) bütöv bir sənaye vizyonu təqdim edir. Beləliklə, rəqəmsallaşma sırf bir səmərəlilik vasitəsi olmaqdan çıxıb ictimai və ekoloji məqsədlərlə əlaqələndirilən bir transformasiya zəmininə çevrilir.

Bu tədqiqatın məqsədi Sənaye 5.0 paradiqmasının sektorların rəqəmsallaşma proseslərinə təsirlərini nəzəri olaraq öyrənmək və bu çərçivəni elektronika sektoru xüsusunda Azərbaycan nümunəsində qiymətləndirməkdir. Azərbaycanın bu kontekstdə seçilməsinin bir neçə əsası vardır. Birincisi, karbohidrogen gəlirlərindən yüksək dərəcədə asılı olan ölkə iqtisadiyyatı uzunmüddətli davamlılıq üçün iqtisadi şaxələndirməni və bilik əsaslı sektorların inkişafını strateji bir prioritetə çevirmişdir (ADB, 2019; WEF, 2024). İkincisi, ölkə son illərdə rəqəmsal iqtisadiyyatı və İKT sektorunu böyütməyə yönəlik güclü bir dövlət iradəsi nümayiş etdirir. Üçüncüsü isə, inkişaf etməkdə olan bir iqtisadiyyatda Sənaye 5.0 kimi qabaqcıl bir paradiqmanın tətbiq oluna bilməsi akademik baxımdan nisbətən az işlənmiş və məhsuldar bir araşdırma sahəsi təqdim edir.

Tədqiqat konseptual bir icmal (review) xarakteri daşıyır və keyfiyyət sənəd təhlilinə əsaslanır. Bu istiqamətdə məqalə aşağıdakı suallara cavab axtarır: (i) Sənaye 5.0-ı Sənaye 4.0-dan fərqləndirən əsas konseptual prinsiplər və onu təmin edən texnologiyalar nələrdir? (ii) Bu paradiqma elektronika sektorunun rəqəmsallaşma dinamikalarını hansı yollarla təsir etmə potensialına malikdir? (iii) Azərbaycan elektronika və İKT sektorunun mövcud vəziyyəti və milli rəqəmsal transformasiya siyasətləri Sənaye 5.0 perspektivindən nə cür imkanlar və çətinliklər daşıyır? Məqalənin qalan hissəsi belə qurulmuşdur: ikinci bölmədə konseptual və nəzəri çərçivə təqdim olunur; üçüncü bölmədə metod izah edilir; dördüncü bölmədə Sənaye 5.0-ın sektoral rəqəmsallaşmadakı rolu elektronika sektoru xüsusunda müzakirə olunur; beşinci bölmədə Azərbaycan təhlili yer alır; altıncı və yeddinci bölmələrdə isə müzakirə ilə nəticə və təkliflər verilir.

2. Konseptual və Nəzəri Çərçivə

2.1. Sənaye 4.0 və Sektoral Rəqəmsallaşmanın Əsasları

Sənaye 4.0 istehsal sistemlərinin kiber-fiziki sistemlər vasitəsilə bir-birinə bağlandığı, məlumatın real vaxtda toplanıb işləndiyi və maşınların muxtar şəkildə əlaqə qurduğu bir sənaye mərhələsini təsvir edir. L. D. Xu və b. (2018) bu paradiqmanın əsas texnoloji komponentlərini əşyaların interneti, bulud hesablama, böyük verilənlərin analitikası, kiber-fiziki sistemlər və ağıllı fabrik memarlıqları kimi sıralayır. Bu texnologiyalar məhsulun həyat dövrünün dizaynından istehsalına, paylanmasından satışdan sonrakı xidmətlərinə qədər bütün mərhələlərində rəqəmsal bir davamlılığın qurulmasını mümkün etmişdir. Sektoral səviyyədə bu, yalnız emal sənayesini deyil; pərakəndə ticarət, səhiyyə, maliyyə, kənd təsərrüfatı və dövlət xidmətləri kimi çoxsaylı sahəni əhatə edən geniş bir rəqəmsallaşma dalğası mənasını daşımışdır.

Sənaye inqilablarının tarixi gedişatı bu transformasiyanı kontekstə oturtmağa kömək edir. On səkkizinci əsrin sonunda buxar gücü ilə başlayan Birinci Sənaye İnqilabını; elektrik və seriyalı istehsala əsaslanan İkinci Sənaye İnqilabı ilə elektronika, informasiya texnologiyaları və avtomatlaşdırmanın önə çıxdığı Üçüncü Sənaye İnqilabı izləmişdir. Sənaye 4.0 isə rəqəmsal, fiziki və bioloji sahələr arasındakı sərhədlərin bulanıqlaşdığı Dördüncü Sənaye İnqilabına uyğun gəlir (L. D. Xu və b., 2018). Bu tarixi xəttdə diqqət çəkən məqam, hər inqilabın bir əvvəlkinin texnoloji nailiyyətləri üzərində qurulması və inqilablar arası keçid müddətlərinin

getdikcə qısalmasıdır. Sənaye 5.0-ın, Sənaye 4.0-ın yayılması hələ tamamlanmadan gündəmə gəlməsi; bu sürətlənmənin və paradiqmalar arası eyni vaxtlılığın bir göstəricisi kimi şərh oluna bilər. Beləliklə, Sənaye 5.0-ı tamamlanmış bir inqilabdan çox, davam edən bir transformasiyanın dəyər oxunu yenidən müəyyənləşdirən bir mərhələ kimi nəzərdən keçirmək daha doğru görünür.

Burada iki anlayışın fərqləndirilməsi əhəmiyyət daşıyır. Rəqəmsallaşma (digitalization) mövcud proses və iş modellərinin rəqəmsal texnologiyalarla dəstəklənməsini ifadə edərkən; rəqəmsal transformasiya (digital transformation) bu texnologiyaların təşkilati strukturları, dəyər təkliflərini və iş modellərini köklü şəkildə yenidən formalaşdırdığı daha dərin bir dəyişikliyi anladır (Vial, 2019). Sənaye 4.0 texniki infrastrukturu təmin edərək sektorların rəqəmsallaşmasını sürətləndirmiş; lakin transformasiyanın insani və ictimai ölçülərini kifayət qədər nəzəriləşdirməmişdir. Məhz Sənaye 5.0 tam da bu boşluğu doldurmaq iddiası ilə ortaya çıxmışdır.

2.2. Sənaye 5.0-ın Ortaya Çıxması və Tərifi

Sənaye 5.0 anlayışının akademik ədəbiyyatdakı erkən izlərindən biri Nahavandi (2019) tərəfindən irəli sürülən "insanmərkəzli həll" yanaşmasıdır. Nahavandi avtomatlaşdırmanın insanı istehsal prosesinin xaricinə itələyən məntiqinə qarşı, insan yaradıcılığı ilə maşın dəqiqliyini bir araya gətirən əməkdaşlığa əsaslanan bir istehsal modelini müdafiə etmişdir. Anlayış institusional və siyasi səviyyədə əsas görünürlüyünü isə Avropa Komissiyasının nəşr etdiyi siyasət sənədi ilə qazanmışdır (Breque və b., 2021). Bu sənəddə Sənaye 5.0 sənayenin cəmiyyətdəki rolunu və məsuliyyətini yenidən müəyyənləşdirən; artım və səmərəlilikdən kənara çıxaraq işçi rifahını, davamlılığı və dözümlülüyü ön plana çəkən bir vizyon kimi təqdim olunur.

Sənaye 5.0-ın konseptual kökləri yalnız Avropa siyasət gündəmi ilə məhdudlaşmır. Yaponiyanın 2016-cı ildə irəli sürdüyü və rəqəmsal texnologiyaları ictimai problemlərin həllinə yönəldən 'Cəmiyyət 5.0' (Society 5.0) vizyonu insanmərkəzli bir rəqəmsal transformasiya anlayışının erkən ifadələrindən biri kimi qəbul edilir və türk ədəbiyyatında da Sənaye 5.0 ilə əlaqəsi çərçivəsində müzakirə olunur (Güdek, 2023; Koska, 2025). Avropa Komissiyasının yanaşmasında isə Sənaye 5.0 sırf texnoloji bir hədəf deyil; Avropa Yaşıl Sazişi və rəqəmsal suverenlik kimi daha geniş siyasət prioritetləri ilə əlaqələndirilən strateji bir çərçivə kimi mövqeləndirilmişdir (Breque və b., 2021). Beləliklə anlayış sənaye siyasətini iqlim, məşğulluq və sosial inklüzivlik gündəmləri ilə bütövləşdirən tam bir yönəlim qazanır.

Ədəbiyyatda Sənaye 5.0-ın Sənaye 4.0-ın yerini alan növbəti bir inqilab, yoxsa onu tamamlayan bir dəyərlər qatı olub-olmadığı müzakirə edilmişdir. X. Xu və b. (2021) iki paradiqmanın bir-birini istisna etmədiyini; Sənaye 5.0-ın Sənaye 4.0-ın texnoloji infrastrukturu üzərinə insanmərkəzli və ictimai bir məqsəd ölçüsü əlavə etdiyini irəli sürür. Bənzər şəkildə Golovianko və b. (2023) Sənaye 4.0 ilə Sənaye 5.0 arasındakı əlaqəni "birgə mövcudluq, keçid və ya qarışıq (hibrid)" ssenariləri çərçivəsində nəzərdən keçirir və praktikada iki paradiqmanın uzun müddət birlikdə mövcud olacağı qarışıq bir dövrün olma ehtimalı olduğunu bildirir. Bu yanaşma inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar baxımından xüsusilə mənalıdır; çünki bu ölkələr çox zaman Sənaye 4.0 ilə Sənaye 5.0 elementlərini eyni vaxtda mənimsəmək məcburiyyətində qalır.

2.3. Sənaye 5.0-ın Üç Əsas Ölçüsü

Avropa Komissiyasının çərçivəsində Sənaye 5.0 bir-birini tamamlayan üç əsas dəyər üzərində qurulur (Breque və b., 2021). Ivanov (2023) bu üç ölçünün ayrı-ayrı deyil; "yaşama

qabiliyyəti" (viability) anlayışı ətrafında bütöv şəkildə nəzərdən keçirilməsi lazım olduğunu vurğulayır. Aşağıda bu ölçülər ardıcıllıqla izah olunur.

2.3.1. İnsanmərkəzlilik

İnsanmərkəzlilik texnologiyanı bir məqsəd deyil, insan ehtiyaclarına və rifahına xidmət edən bir vasitə kimi mövqeləndirir. Bu yanaşmada işçi avtomatlaşdırma ilə əvəz olunacaq bir xərc ünsürü deyil; bacarıqları inkişaf etdiriləcək, təhlükəsizliyi və məxfiliyi qorunacaq və qərar proseslərinə qatılacaq bir dəyər mənbəyidir (Breque və b., 2021; Nahavandi, 2019). Əməkdaşlıq edən robotlar (kobotlar) insanın fiziki və koqnitiv yükünü azaldarkən istehsalda insan yaradıcılığının və çevikliyinin qorunmasını təmin edir. Leng və b. (2022) Sənaye 5.0-ın insan-maşın əməkdaşlığını, insanın yerini alan deyil onu gücləndirən bir dizayn fəlsəfəsi ilə qurduğunu bildirir.

İnsanmərkəzliliyin praktikadakı ən mühüm tələblərindən biri işçi qüvvəsinin daim yenidən ixtisaslaşdırılması (reskilling) və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsidir (upskilling). Avtomatlaşdırmanın bəzi vəzifələri öz üzərinə götürməsi insan əməyini aradan qaldırmaqdan çox, işçilərin rollarını nəzarət, problem həlli, yaradıcılıq və maşınla qarşılıqlı əlaqə kimi daha yüksək əlavə dəyərli sahələrə keçirir. Bu kontekstdə erqonomika, əmək təhlükəsizliyi, işçi məxfiliyi və qərar proseslərinə qatılım insanmərkəzli istehsalın ayrılmaz komponentləri kimi önə çıxır (Breque və b., 2021). Beləliklə texnologiya işçinin yerini alan bir təhdid deyil; onun səriştələrini genişləndirən bir tərəfdaşa çevrilir.

2.3.2. Davamlılıq

Davamlılıq ölçüsü istehsalın planetar hüdudlar daxilində həyata keçirilməsini; resurs səmərəliliyini, dövri iqtisadiyyatı, təkrar istifadəni və karbon neytrallığını ön plana çəkir (Breque və b., 2021). Sənaye 5.0 rəqəmsal texnologiyaları yalnız məhsuldarlığı artırmaq üçün deyil; enerji və material istehlakını azaltmaq, tullantını minimuma endirmək və məhsulların həyat dövrünü uzatmaq üçün istifadə etməyi hədəfləyir. Bu baxımdan paradiqma Birləşmiş Millətlərin Davamlı İnkişaf Məqsədləri ilə birbaşa əlaqəlidir və sənayeni ətraf mühit məsuliyyəti ilə bütövləşdirir.

Davamlılıq ölçüsünün mərkəzində dövri iqtisadiyyat prinsipi dayanır. Xətti 'al-istehsal et-istehlak et-at' modelinin əksinə olaraq dövri yanaşma; məhsulların təmir oluna bilməsini, təkrar istifadəsini, təkrar istehsalını və təkrar emalını ön plana çəkərək materialların iqtisadiyyatda mümkün qədər uzun müddət qalmasını hədəfləyir. Rəqəmsal texnologiyalar bu keçidi; məhsulların izlənə bilməsini artıraraq, material axınlarını optimallaşdıraraq və həyat dövrü məlumatlarını əlçatan edərək dəstəkləyə bilər. Sənaye 5.0 bu vasitələri ətraf mühit yükünü azaldacaq şəkildə yönəltməyi nəzərdə tutur və beləliklə rəqəmsallaşmanı ekoloji hədəflərlə birbaşa əlaqələndirir.

2.3.3. Dözümlülük

Dözümlülük dəyər zəncirlərinin geosiyasi gərginliklər, pandemiyalar və təbii fəlakətlər kimi xarici şoklara qarşı dayanıqlılığını ifadə edir. Ivanov (2023) dözümlülüyün Sənaye 5.0 çərçivəsinin ayrılmaz bir komponenti olduğunu; çevik istehsal gücü, ehtiyatlılıq və uyğunlaşa bilən təchizat şəbəkələri vasitəsilə sistemlərin fasilələr qarşısında funksiyasını davam etdirə bilməsi lazım olduğunu vurğulayır. COVID-19 pandemiyası zamanı baş verən təchizat zənciri qırılmaları və qlobal yarımkeçirici (çip) böhranı bu ölçünün elektronika sektoru baxımından nə qədər kritik olduğunu açıq şəkildə ortaya qoymuşdur.

2.4. Təmin Edici Texnologiyalar

Sənaye 5.0-ın üç dəyərinin həyata keçirilməsi bir sıra təmin edici texnologiyaya əsaslanır. Maddikunta və b. (2022) bu texnologiyaları əməkdaşlıq edən robotlar, uc hesablama (edge

computing), rəqəmsal əkizlər (digital twins), əşyaların və hər şeyin interneti, 6G və ondan sonrakı şəbəkələr, blokçeyn və süni intellekt dəstəkli böyük verilənlərin analitikası kimi sıralayır. Bu texnologiyaların Sənaye 4.0-dakı qarşılıqlarından fərqi, istifadə məqsədlərinin yenidən çərçivələnməsidir: məsələn, rəqəmsal əkizlər yalnız prosesin optimallaşdırılması üçün deyil, eyni zamanda işçi təhlükəsizliyini artırmaq və ətraf mühit təsirini əvvəlcədən qiymətləndirmək üçün də istifadə olunur. Leng və b. (2022) Sənaye 5.0-ın texnoloji infrastrukturunu insan dəyərlərini və davamlılıq hədəflərini mərkəzə alan bir "məqsəd yönümlülük" oxunda yenidən şərh edir. Bu baxımdan Sənaye 5.0 yeni texnologiyalar icad etməkdən çox, mövcud texnologiyaları yeni bir dəyər sistemi istiqamətində yönəltməyi hədəfləyən normativ bir çərçivə kimi oxuna bilər (Koska, 2025).

3. Metod

Bu tədqiqat keyfiyyət tədqiqat ənənəsi içində yer alan konseptual icmal (conceptual review) və sənəd təhlili metodlarına əsaslanır. Konseptual icmal müəyyən bir hadisənin nəzəri əsaslarını mövcud ədəbiyyat üzərindən yenidən şərh etməyi və fərqli bilik toplularını bütövləşdirici bir çərçivədə bir araya gətirməyi hədəfləyən bir yanaşmadır (Güdek, 2023; Koska, 2025). Sənaye 5.0-ın nisbətən yeni bir anlayış olması və nəzərdən keçirilən kontekstdə —Azərbaycan elektronika sektoru— birbaşa empirik verilən dəstlərinin olmaması bu metodun seçilməsini zəruri etmişdir.

Tədqiqatda iki növ mənbədən istifadə edilmişdir. Birincisi, Sənaye 5.0, Sənaye 4.0, rəqəmsallaşma və rəqəmsal transformasiya mövzularında rəyçili jurnallarda nəşr olunmuş və öz sahəsində yüksək səviyyədə istinad almış akademik işlərdir. İkincisi isə Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyatına və İKT/elektronika sektoruna aid məlumatları özündə cəmləşdirən; Dünya İqtisadi Forumu, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) və Asiya İnkişaf Bankı kimi beynəlxalq təşkilatların nəşr etdiyi institusional hesabatlar ilə rəsmi siyasət sənədləridir. Mənbələrin seçimində aktuallıq, nüfuzluluq və mövzu ilə birbaşa əlaqəlilik meyarları gözlənilmişdir. Əldə edilən məlumatlar təsviri və şərhedici bir təhlillə Sənaye 5.0-ın üç ölçülü çərçivəsi üzərindən yenidən oxunmuşdur.

Metodun təbiəti etibarilə tədqiqatın bəzi məhdudiyyətləri vardır. Nəticələr mövcud ikincil mənbələrin əhatəsi və keyfiyyəti ilə məhduddur; birincil sahə verilənləri (sorğu, müsahibə, müəssisə səviyyəsində statistika) ehtiva etmir. Bu səbəbdən tədqiqat səbəbiyyət iddiaları irəli sürməkdən çəkinir; bunun yerinə konseptual əlaqələri və mümkün qarşılıqlı təsirləri müzakirə etməyi və gələcək empirik araşdırmalar üçün bir zəmin yaratmağı hədəfləyir. Uydurma və ya təsdiqlənə bilməyən rəqəmsal verilənlərdən diqqətlə çəkinilmiş, bütün statistik ifadələr mənbəyi ilə birlikdə təqdim edilmişdir.

4. Sektoral Rəqəmsallaşmada Sənaye 5.0-ın Rolu

4.1. Rəqəmsal Transformasiya Anlayışı və Onun Sektoral Təzahürləri

Vial (2019) rəqəmsal transformasiyanı rəqəmsal texnologiyaların bir təşkilatın dəyər yaratma yollarında meydana gətirdiyi və strateji, təşkilati və mədəni dəyişiklikləri əhatə edən bir proses kimi tərif edir. Bu tərif rəqəmsallaşmanın yalnız texnoloji bir məsələ olmadığını; iş modelləri, səriştələr və dəyər təkliflərinin də yenidən qurulmasını tələb etdiyini vurğulayır. Sənaye 5.0 bu çərçivəyə mühüm bir töhfə verir: rəqəmsal transformasiyanın istiqamətini və məqsədini müəyyənləşdirən normativ bir kompas əlavə edir. Beləliklə "nəyi rəqəmsallaşdırdığımız" qədər "nə üçün və kimin üçün rəqəmsallaşdırdığımız" sualları da gündəmə gəlir.

Sektoral səviyyədə bu, rəqəmsallaşmanın müxtəlif sənayelərdə fərqli biçimlərdə və sürətlərdə irəlilədiyi gerçəyi ilə birləşir. Yüksək texnologiya sıxlığına malik sektorlar — elektronika, avtomobil, aviasiya— rəqəmsal yetkinlikdə ümumiyyətlə öncü mövqedə olarkən; əmək tutumlu və ya tənzimləməyə tabe sektorlarda transformasiya daha tədricən ola bilər. Sənaye 5.0-ın insanmərkəzli çərçivəsi bu transformasiyanın hər sektorda işçilərin bacarıqları, rifahı və iştirakı ilə birlikdə dizayn edilməsini təklif edir.

Rəqəmsal yetkinlik sektorlar və müəssisələr arasında eyni cür paylanmır. Eyni iqtisadiyyat içində belə bəzi müəssisələr qabaqcıl verilən analitikası və avtonom sistemlərdən istifadə edərkən, digərləri əsas rəqəmsal alətləri belə məhdud dərəcədə mənimsəmiş ola bilər. Bu heterojenlik rəqəmsallaşmanın yalnız texnologiyaya çıxışla deyil; liderlik vizyonu, təşkilati mədəniyyət, maliyyəyə çıxış və insan kapitalı ilə də müəyyən olunduğunu göstərir (Vial, 2019). Sənaye 5.0 perspektivi bu yetkinlik fərqlərini aradan qaldırmağa yönəlik siyasətlərin, texnoloji investisiyaların yanında işçilərin səriştələrini və rifahını da mərkəzə alması lazım olduğunu vurğulayır. Əks halda rəqəmsallaşma əhatəli bir transformasiyadan çox, mövcud bərabərsizlikləri dərinləşdirən bir prosesə çevrilə bilər.

4.2. Elektronika Sektorunun Rəqəmsallaşma Dinamikaları

Elektronika sektoru həm rəqəmsal texnologiyaların istehsalçısı, həm də sıx istifadəçisi olması baxımından rəqəmsallaşma müzakirələrində imtiyazlı bir mövqeyə malikdir. Yarımkeçiricilər, çap dövrə lövhələri, istehlakçı elektronikası və sənaye komponentlərinin istehsalı; yüksək dəqiqlik, qısa məhsul həyat dövrləri, qlobal miqyasda parçalanmış dəyər zəncirləri və daimi innovasiya təzyiqi ilə xarakterizə olunur. Bu xüsusiyyətlər sektoru avtomatlaşdırma, verilən analitikası və ağıllı istehsal üsullarının erkən mənimsəyicisi halına gətirmişdir.

Bununla belə, elektronika sektoru mühüm davamlılıq və dayanıqlılıq sınaqları ilə də üzləşir. Elektron tullantı (e-tullantı) həcminin sürətlə artması, nadir torpaq elementləri kimi kritik xammallardan asılılıq və enerji tutumlu istehsal prosesləri sektorun ətraf mühit izini böyüdür. Digər tərəfdən, COVID-19 pandemiyası zamanı baş verən qlobal çip böhranı elektronika təchizat zəncirlərinin nə qədər kövrək ola biləcəyini ortaya qoymuşdur. Bu mənzərə Sənaye 5.0-ın davamlılıq və dözümlülük ölçülərinin elektronika sektorunda nə üçün xüsusilə mühüm olduğunu izah edir.

Elektronika dəyər zənciri; dizayn və tədqiqat-inkişafdan (Ar-Ge) yarımkeçirici istehsalına, komponent hazırlanmasından son montaj və satışdan sonrakı xidmətlərə uzanan, coğrafi baxımdan son dərəcə parçalanmış bir struktur nümayiş etdirir. Bu zəncirdə əlavə dəyərin böyük hissəsi dizayn, brend və qabaqcıl istehsal mərhələlərində cəmləşərkən; montaj kimi əmək tutumlu halqalar nisbətən aşağı əlavə dəyər yaradır. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların çoxu bu zəncirə əvvəlcə montaj halqasından qoşulur və zaman içində daha yüksək əlavə dəyərli mərhələlərə doğru yüksəlməyi (upgrading) hədəfləyir. Sənaye 5.0-ın insanmərkəzli və davamlı çərçivəsi bu yüksəlmə prosesini yalnız xərc rəqabətinə deyil; keyfiyyətli məşğulluğa, innovasiya gücünə və ətraf mühit məsuliyyətinə əsaslandıran alternativ bir inkişaf yolu təklif edir.

4.3. Sənaye 5.0-ın Elektronika Sektoruna Potensial Təsirləri

Sənaye 5.0-ın üç ölçüsü elektronika sektorunun rəqəmsallaşma prosesində konkret təzahürlər tapa bilər. İnsanmərkəzlilik baxımından montaj və keyfiyyət nəzarəti kimi dəqiqlik tələb edən proseslərdə əməkdaşlıq edən robotların istifadəsi; işçilərin koqnitiv və fiziki yükünü azaldarkən, ustalıq tələb edən vəzifələrdə insan töhfəsini qoruyur (Nahavandi, 2019; Leng və b., 2022). Kütləvi fərdiləşdirmə (mass personalization) yanaşması standart məhsulların

hüdudlarını aşaraq istehlakçı ehtiyaclarına görə uyğunlaşdırıla bilən elektronika məhsullarının çevik istehsalını mümkün edir.

Davamlılıq baxımından Sənaye 5.0 elektronika məhsullarının dizayn mərhələsindən etibarən təmir oluna bilmə, modulluq və təkrar emal oluna bilmə prinsipləri ilə hazırlanmasını; dövri iqtisadiyyat modelləri ilə e-tullantının azaldılmasını təşviq edir (Ghobakhloo və b., 2025). Rəqəmsal əkizlər və həyat dövrü təhlili alətləri bir məhsulun ətraf mühit təsirinin istehsaldan əvvəl qiymətləndirilməsinə imkan verir (Maddikunta və b., 2022). Dözümlülük baxımından isə təchizat zəncirlərinin rəqəmsal olaraq izlənə bilən, çevik və ehtiyatlı hala gətirilməsi; regional istehsal güclərinin gücləndirilməsi və kritik komponentlərdə tək mənbədən asılılığın azaldılması sektoru gələcək şoklara qarşı daha hazırlıqlı edir (Ivanov, 2023). Bu təsirlər bir arada qiymətləndirildikdə, Sənaye 5.0-ın elektronika sektoru üçün yalnız bir səmərəlilik resepti deyil; eyni zamanda ictimai və ətraf mühit legitimliyi qazandıran bir transformasiya çərçivəsi təqdim etdiyi görünür.

Təmin edici texnologiyaların elektronika sektorundakı qarşılıqları da konkret şəkildə izlənə bilər. Süni intellekt dəstəkli görüntü emalı sistemləri çap dövrə lövhələrinin keyfiyyət nəzarətində insan gözündən qaça biləcək qüsurları aşkarlayaraq həm xəta nisbətini, həm də zay məhsulu azalda bilər. Rəqəmsal əkizlər bir məhsulun və ya istehsal xəttinin virtual surəti üzərindən dizayn, test və optimallaşdırma aparılmasına imkan verərək fiziki prototip ehtiyacını və resurs istehlakını azaldır (Maddikunta və b., 2022). Blokçeyn əsaslı izlənilə bilmə həlləri komponentlərin mənşəyini və təchizat tarixçəsini şəffaf şəkildə sənədləşdirərək həm davamlılıq, həm də dözümlülük hədəflərinə töhfə verə bilər. Əməkdaşlıq edən robotlar isə çevik montaj xətlərində insan operatorlarla eyni sahəni təhlükəsiz şəkildə bölüşərək kütləvi fərdiləşdirməni mümkün edir. Bu nümunələr Sənaye 5.0-ın texnologiyanı bir məqsəd deyil; insani və ətraf mühit dəyərlərinə xidmət edən bir vasitə kimi mövqeləndirən məntiqini elektronika sektoru xüsusunda konkretləşdirir.

Bununla belə, bu potensialın reallaşması bir sıra çətinliyin aşılmasından asılıdır. Qabaqcıl texnologiyaların əldə edilməsi və inteqrasiyası xərcləri, xüsusilə kiçik və orta miqyaslı elektronika istehsalçıları üçün yüksək ola bilər. Sistemlərin qarşılıqlı işləmə qabiliyyəti (interoperability) və standartların uyğunluğu fərqli təchizatçılardan gələn komponent və platformaların bütövləşdirilməsini çətinləşdirə bilər. Bundan əlavə, əlaqələnmənin artması kibertəhlükəsizlik risklərini də böyüdür; bu da həm istehsal davamlılığı, həm də verilən məxfiliyi baxımından əlavə tədbirlər tələb edir. Sənaye 5.0-ın insanmərkəzli yanaşması bu çətinliklərin yalnız texniki deyil; eyni zamanda təşkilati və etik ölçüləri ilə birlikdə nəzərdən keçirilməsini təklif edir.

5. Azərbaycan Elektronika Sektorunun Təhlili

5.1. Azərbaycan İqtisadiyyatı və Rəqəmsallaşma Konteksti

Azərbaycan iqtisadiyyatı uzun illər boyu böyük ölçüdə karbohidrogen ehtiyatlarına əsaslanmışdır. World Economic Forum-un (WEF, 2024) hesabatına görə karbohidrogenlər 2023-cü ildə ölkənin ixrac gəlirlərinin təxminən 92%-ni və dövlət büdcəsinin təxminən yarısını təşkil etmişdir. Bu yüksək asılılıq neft qiymətlərindəki dalğalanmalara qarşı iqtisadiyyatı kövrək edir və iqtisadi şaxələndirməni inkişaf siyasətlərinin mərkəzinə yerləşdirir. Asian Development Bank (ADB, 2019) də İKT sektorunun Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsində və karbohidrogen asılılığının azaldılmasında öncü bir rol oynayacağının gözlənildiyini vurğulayır.

Ölkənin rəqəmsal infrastrukturu son illərdə nəzərə çarpacaq şəkildə inkişaf etmişdir. İnternet penetrasiyası 2008-ci ildə təxminən 17% ikən 2023-cü ildə 81%-ə yüksəlmişdir (WEF, 2024). Eyni hesabatda əhalinin 65%-dən çoxunun əsas rəqəmsal bacarıqlara malik olduğu; lakin ölkənin qabaqcıl rəqəmsal bacarıqlar ilə sabit genişzolaqlı sürəti baxımından (2023-cü ildə 181 ölkə arasında 116-cı yerdə) regional bənzərlərindən geri qaldığı bildirilir. Dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşması isə nisbətən güclü bir sahədir: Azərbaycan Birləşmiş Millətlərin E-Hökumət İnkişaf İndeksində 2022-ci ildə 193 ölkə arasında 83-cü yerdə olmuşdur (WEF, 2024). Daha aktual qiymətləndirmələrdə ölkənin bu indeksdə "çox yüksək" (very high) kateqoriyasına yüksəldiyi və Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının 2024 Qlobal Kibertəhlükəsizlik İndeksində 100 üzərindən 93,76 bal alaraq rəqəmsal dövlət xidmətləri və kibertəhlükəsizlik sahələrində qeydə aldığı irəliləyişi möhkəmləndirdiyi bildirilir (Report.az, 2024).

Ölkənin investisiya və rəqabətlilik göstəriciləri rəqəmsal transformasiyanın imkanları qədər məhdudiyyətlərini də əks etdirir. WEF (2024) məlumatlarına görə 2022-ci ildə Azərbaycandakı birbaşa xarici investisiya ehtiyatı təxminən 29,4 milyard ABŞ dolları (ÜDM-in təxminən 37,3%-i) səviyyəsində gerçəkləşmiş; lakin bu məbləğ bir əvvəlki ilə nisbətən təxminən 20% azalmışdır. Ölkə Şəbəkə Hazırlığı İndeksində (Network Readiness Index) 2022-ci ildə 131 ölkə arasında 74-cü yerdə olmuş; mobil şəbəkə əhatəsi baxımından (ən azı 3G xidməti təqdim edən əhali nisbətində 131 ölkə içində 40-cı yer) nisbətən güclü bir mövqedə ikən, sabit genişzolaqlı sürətdə geri qalmışdır. Bu göstəricilər bütövlükdə möhkəm bir əsas rəqəmsal infrastrukturun mövcudluğuna; buna qarşılıq qabaqcıl əlaqələnmə, investisiya müxtəlifliyi və innovasiya gücündə aydın bir inkişaf sahəsinin olduğuna işarə edir.

5.2. Azərbaycanda Elektronika və İKT Sektorunun Mövcud Vəziyyəti

Azərbaycanda elektronika sektoru inkişaf etmiş iqtisadiyyatlardakı kimi köklü bir yarımkeçirici və ya istehlakçı elektronikası istehsalı ənənəsinə malik deyil; böyük ölçüdə montaj fəaliyyətləri və məhdud yerli istehsal ətrafında formalaşır. Sektorun əsas iştirakçılarından biri 2009-cu ildə yaradılan Sumqayıt Texnologiyalar Parkıdır (Sumgait Technologies Park [STP], t.y.). STP; enerji və rabitə xətləri üçün müxtəlif kabellər, növbə idarəetməsi və ödəniş sistemləri üçün elektron terminallar, generatorlar, kabel kanalları ilə mis və alüminium elektrik keçiriciləri kimi məhsullar istehsal edir və regionun ən böyük sənaye komplekslərindən biri kimi mövqelənir. Bu quruluş ölkədəki elektronika istehsalının əsasən sənaye komponentləri və elektrik avadanlıqları ətrafında cəmləşdiyini; qabaqcıl mikroelektronika istehsalının isə hələ inkişaf mərhələsində olduğunu göstərir.

Sektorun miqyası və xaricdən asılılığı rəsmi ticarət və istehsal statistikalarında konkret şəkildə üzə çıxır. Azərbaycan elektrik və elektronika avadanlığı ticarətində aydın bir xalis idxalçı mövqeyindədir: 2024-cü ildə bu kateqoriyada təxminən 1,72 milyard ABŞ dolları dəyərində idxal həyata keçirilərkən, ixrac yalnız 48,17 milyon ABŞ dolları səviyyəsində qalmışdır (Trading Economics, 2024a, 2024b). İstehsal tərəfində isə dalğalı bir gedişat müşahidə olunur; 2024-cü ildə elektrik avadanlığı istehsalı təxminən 32,8% artarkən, kompüter, elektronika və optik məhsulların istehsalındakı artım 4,7% ilə məhdud qalmış (Interfax, 2025), 2026-cı ilin ilk aylarında isə bu məhsul qruplarının birləşmiş istehsal dəyəri illik bazda təxminən 30,4% geriləmişdir (APA, 2026). Emal sənayesinin ümumi sənaye istehsalı içindəki payının təxminən 29,8% səviyyəsində olduğu (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi [ARDSK], 2024) nəzərə alındıqda bu mənzərə yerli elektronika istehsalının daxili tələbi ödəməkdən uzaq, miqyas və davamlılıq baxımından kövrək bir quruluşda olduğunu;

sektorun ilk növbədə əsas istehsal qabiliyyətlərini inkişaf etdirmə və idxal asılılığını azaltma mərhələsində olduğunu ortaya qoyur.

Buna qarşılıq İKT xidmətləri, proqram təminatı və rəqəmsal infrastruktur sahələri daha dinamik bir böyümə nümayiş etdirir. WEF (2024) hesabatında 2016–2023 dövründə ölkəyə yönələn birbaşa xarici investisiyaların getdikcə daha çox proqram təminatı/İT xidmətləri və sənaye avadanlığı kimi qeyri-neft sahələrində cəmləşdiyi bildirilir. Bu meyl Azərbaycanın elektronika dəyər zəncirində avadanlıq istehsalından çox xidmət və proqram təminatı qatında müqayisəli üstünlük inkişaf etdirmə potensialına işarə edir. Belə ki, rəsmi məlumatlara görə İKT sektorunun gəlirləri 2024-cü ildə bir əvvəlki ilə nisbətən təxminən 13,2% artaraq 3,65 milyard manata (təxminən 2,15 milyard ABŞ dolları) çatmış və sektorun ümumi daxili məhsul (ÜDM) içindəki payı 1,8%-ə yüksəlmişdir; bu böyüməyə başlıca proqram təminatının işlənməsi və məsləhət xidmətləri (təxminən 31%) ilə internet xidmətləri (təxminən 29%) gəlirlərindəki artım səbəb olmuşdur (ARDSK, 2024; Report.az, 2024).

Azərbaycan texnologiya əsaslı istehsalı və sahibkarlığı dəstəkləmək məqsədilə texnoparklar və sənaye zonaları yaratmışdır; Sumqayıt Texnologiyalar Parkı sənaye istehsalı fokusu ilə bu strukturlar arasında önə çıxır (STP, t.y.). Bu ekosistemin elektronika sahəsində dərinləşməsi həm keyfiyyətli insan qüvvəsinin yetişdirilməsindən, həm də yerli təchizatçı şəbəkələrinin güclənməsindən asılıdır. Əhalinin 65%-dən çoxunun əsas rəqəmsal bacarıqlara malik olması (WEF, 2024) əlverişli bir başlanğıc nöqtəsi təqdim etsə də; elektronika dizaynı, quraşdırılmış sistemlər və mikroelektronika kimi ixtisas sahələrindəki qabaqcıl bacarıq boşluğunun bağlanması sektorun dəyər zəncirində yuxarıya doğru hərəkət edə bilməsi üçün kritik əhəmiyyət daşıyır.

5.3. Milli Rəqəmsal Transformasiya Siyasətləri və Strategiyaları

Azərbaycanın rəqəmsal transformasiya gündəmi güclü bir dövlət öncülüyü ilə formalaşır. Ölkənin uzunmüddətli inkişaf vizyonunu ortaya qoyan "Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişafa dair Milli Prioritetlər" sənədi; rəqabətli bir iqtisadiyyatla birlikdə rəqabətli insan kapitalının və müasir bir innovasiya sahəsinin inkişaf etdirilməsini milli prioritetlər arasında sayır (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, 2021). WEF (2024) İKT-nin 2022–2026 Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyası çərçivəsində müəyyən edilmiş dörd prioritet şaxələndirmə sektorundan biri olduğunu və ölkənin 2024-cü ildə bir Rəqəmsal İqtisadiyyatın İnkişafı Strategiyasını təsdiqlədiyini bildirir.

Bu yüksək səviyyəli vizyon son illərdə daha konkret yol xəritələri ilə dəstəklənmişdir. 2025-ci ilin yanvarında təsdiqlənən "Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal İnkişaf Konsepsiyası (2025–2027)"; tamamilə rəqəmsallaşmış bir dövlət idarəçiliyi, güclü bir rəqəmsal sahibkarlıq ekosistemi və rəqəmsal savadlılığı yüksək bir insan kapitalı olmaqla üç ox üzərində qurulmuşdur (Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi [MDDT], 2025). Bundan əlavə hazırlanan "Rəqəmsal İqtisadiyyatın İnkişafı Strategiyası (2026–2029)" müəssisələrin, cəmiyyətin və dövlətin rəqəmsallaşmasını əhatə edən 51 təşəbbüs ehtiva edir; 300 müəssisənin rəqəmsal transformasiya proqramlarına daxil edilməsi, 250 yeni startapın yaradılması və 40.000 vətəndaşa rəqəmsal bacarıq təlimi verilməsi kimi ölçülə bilən hədəflər ortaya qoyur (Report.az, 2025). Bu siyasət memarlığı Azərbaycanın rəqəmsal transformasiyanı institusionallaşdırma yönündəki iradəsinin getdikcə konkret hədəflərə çevrildiyini göstərir; lakin həmin hədəflərin insanmərkəzlilik və davamlılıq prinsipləri ilə nə dərəcədə əlaqələndiriləcəyi transformasiyanın Sənaye 5.0 perspektivi ilə uyğunluğunu müəyyənləşdirəcək.

Dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşmasında ASAN xidmət modeli önə çıxan bir nümunədir; həmin mərkəzlər ölkə üzrə 25 nöqtədə 360-dan çox xidmət təqdim edir (WEF, 2024). Bununla belə, transformasiyanın müəssisələr səviyyəsindəki yayğınlığı daha məhduddur. OECD (2022) Azərbaycanda müəssisələrin —xüsusilə kiçik və orta miqyaslı müəssisələrin— rəqəmsallaşma səviyyəsinin artırılması üçün rəqəmsal bacarıqlar, infrastruktura çıxış və institusional maarifləndirmə sahələrində əlavə səyə ehtiyac olduğuna diqqət çəkir. Bu vəziyyət makro səviyyədəki güclü rəqəmsal infrastruktur ilə mikro səviyyədəki müəssisə rəqəmsallaşması arasında bir uyğunsuzluğa işarə edir.

Bu mənzərədə Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyatı institusionallaşdırma yönündəki addımları diqqət çəkir. WEF-in (2024) bildirdiyinə görə ölkə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafını bütöv şəkildə idarə etmək üçün ayrıca bir strategiya sənədini qüvvəyə mindirmişdir. Bu tür strategiya sənədləri; e-dövlət xidmətlərinin genişləndirilməsini, rəqəmsal ödəniş infrastrukturunun yayğınlaşdırılmasını, verilən idarəçiliyini və rəqəmsal bacarıqların inkişaf etdirilməsini əhatə edən geniş bir gündəm nəzərdə tutur. Həmin siyasətlərin Sənaye 5.0 prinsipləri ilə uyğun şəkildə dizayn edilməsi —yəni səmərəlilik qədər insan rifahını, əhatəliliyi və ətraf mühit davamlılığını da nəzərə alması— transformasiyanın keyfiyyətini müəyyənləşdirəcək mühüm bir seçim sahəsidir.

5.4. Sənaye 5.0 Perspektivindən Qiymətləndirmə: İmkanlar və Çətinliklər

Sənaye 5.0-ın üç ölçülü çərçivəsi Azərbaycan elektronika və İKT sektoru üçün həm imkanları, həm də çətinlikləri görünür edir. İmkanlar baxımından ölkənin köklü bir köhnə sənaye infrastrukturuna malik olmaması paradoksal şəkildə bir üstünlüyə çevrilə bilər. İnkişaf etmiş iqtisadiyyatların Sənaye 4.0-dan Sənaye 5.0-a keçiddə daşıdığı "köhnə texnologiya yükü" Azərbaycanda daha yüngüldür; bu da ölkəyə insanmərkəzli və davamlı prinsipləri lap əvvəldən mənimsəyən bir sıçrayış (leapfrogging) imkanı təqdim edir. Golovianko və b.-nin (2023) təsvir etdiyi qarışıq keçid ssenarisi Azərbaycan kimi ölkələrin Sənaye 4.0 və Sənaye 5.0 elementlərini eyni vaxtda mənimsəyə biləcəyini düşündürür. Bundan əlavə, güclü dövlət iradəsi, gənc və rəqəmsal savadlılığı nisbətən yüksək bir əhali ilə yaşıl enerji və rəqəmsal iqtisadiyyat hədəfləri bu keçid üçün əlverişli bir zəmin yaradır.

Digər tərəfdən, mühüm çətinliklər də vardır. Qabaqcıl rəqəmsal bacarıqlardakı boşluq (WEF, 2024) Sənaye 5.0-ın tələb etdiyi insan-maşın əməkdaşlığı və qabaqcıl istehsal səlahiyyətləri baxımından bir məhdudiyyət yaradır. Yerli elektronika istehsalının montaj yönümlü və miqyas baxımından məhdud quruluşu əlavə dəyərli mikroelektronika istehsalına keçidi çətinləşdirir. Müəssisə səviyyəsindəki rəqəmsallaşma boşluğu (OECD, 2022) və tədqiqat-inkişaf gücünün nisbətən aşağı olması insanmərkəzli və davamlı istehsal prinsiplərinin sahəyə tətbiqini yavaşlada bilər. Bu səbəbdən Azərbaycan üçün Sənaye 5.0 qısamüddətli bir tətbiq reseptindən çox; insan kapitalına investisiya, institusional rəqəmsal yetkinlik və davamlı sənaye siyasətləri ilə dəstəklənməli olan orta-uzunmüddətli bir strateji yönəlim kimi qiymətləndirilməlidir.

Bu qiymətləndirmə dördölçülü xülasə bir çərçivədə cəmlənə bilər. Güclü tərəflər arasında mərkəzi siyasət iradəsi, sürətlə inkişaf edən rəqəmsal infrastruktur və nisbətən gənc bir əhali; zəif tərəflər arasında qabaqcıl rəqəmsal bacarıq boşluğu, məhdud yerli istehsal miqyası və aşağı tədqiqat-inkişaf (Ar-Ge) tutumu yer alır. İmkanlar tərəfində sıçrayış (leapfrogging) potensialı, yaşıl transformasiya gündəmi və regional rəqəmsal ticarət mərkəzi olma hədəfi önə çıxarkən; təhdidlər tərəfində neft gəlirlərindən asılılığın davam etməsi, qlobal dəyər zəncirlərindəki rəqabət təzyiqi və keyfiyyətli işçi qüvvəsi miqrasiyası riski vardır. Sənaye 5.0-ın insanmərkəzli,

№ 1/2026 səh. 125 - 139

davamlı və dözümlü prinsipləri bu çərçivədə xüsusilə zəif tərəflərin gücləndirilməsi və təhdidlərin idarə edilməsi baxımından yol göstərici ola bilər.

6. Müzakirə

Bu tədqiqatın nəticələri Sənaye 5.0 ədəbiyyatında getdikcə aydınlaşan bir anlayışla üst-üstə düşür: Sənaye 5.0 texnoloji bir inqilabdan çox, rəqəmsallaşmanın istiqamətini insani və ekoloji dəyərlərə doğru çevirən normativ bir çərçivədir (Breque və b., 2021; X. Xu və b., 2021; Ivanov, 2023). Azərbaycan nümunəsi bu çərçivənin yalnız qabaqcıl sənaye ölkələri üçün deyil; iqtisadi şaxələndirmə axtarışındakı inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün də mənalı ola biləcəyini göstərir. Ölkənin "Azərbaycan 2030" sənədində rəqabətli insan kapitalına və müasir innovasiya sahəsinə etdiyi vurğu (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, 2021) Sənaye 5.0-ın insanmərkəzlilik ölçüsü ilə konseptual olaraq uyğundur.

Bununla belə, makro səviyyədəki güclü rəqəmsal infrastruktur ilə müəssisə səviyyəsindəki məhdud rəqəmsallaşma arasındakı gərginlik (OECD, 2022; WEF, 2024) inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda Sənaye 5.0-a keçidin təkölçülü bir texnologiya məsələsi kimi nəzərdən keçirilə bilməyəcəyini xatırladır. Vialın (2019) rəqəmsal transformasiya tərifi ilə uyğun şəkildə, transformasiyanın uğuru; texnoloji investisiyaların yanında təşkilati, institusional və mədəni dəyişikliklərdən də asılıdır. Elektronika sektoru xüsusunda isə davamlılıq (dövri istehsal, e-tullantı idarəçiliyi) və dözümlülük (təchizat zənciri çevikliyi) ölçüləri sektorun qlobal dəyər zəncirlərinə qoşulma biçimini birbaşa təsir edəcək strateji prioritetlərdir. Bu müzakirə Sənaye 5.0-ın inkişaf etməkdə olan kontekstlərə uyğunlaşdırılmasında "kontekstə həssas" bir yanaşmanın zəruriliyini ortaya qoyur.

Bu qiymətləndirməni müqayisəli bir çərçivəyə oturtmaq da faydalıdır. Sənaye 5.0 gündəmi bu günə qədər əsasən qabaqcıl sənaye iqtisadiyyatları tərəfindən formalaşdırılmışdır; anlayışı siyasət səviyyəsində institusionallaşdıran Avropa İttifaqı (Breque və b., 2021) ilə rəqəmsal texnologiyaları ictimai problemlərin həllinə yönəldən "Cəmiyyət 5.0" vizyonu ilə Yaponiya (Güdek, 2023; Koska, 2025) bu prosesin öncüləri arasındadır. Azərbaycan kimi keçid iqtisadiyyatları isə bu paradiqmaya güclü kökləşmiş qabaqcıl istehsal ənənəsindən deyil, xidmət və proqram təminatı yönümlü bir rəqəmsallaşma sürətindən hərəkətlə qoşulur. Bu fərq inkişaf etmiş ölkələrdəki tətbiq modellərinin birbaşa köçürülə bilməyəcəyini; bunun yerinə ölkənin sənaye bazasına, insan kapitalına və institusional gücünə uyğunlaşdırılmış kontekstə həssas bir yol xəritəsinin lazım olduğunu göstərir.

Təhlil Azərbaycan kontekstində Sənaye 5.0-ın ən reallıq içində bir 'varış nöqtəsi' kimi deyil, bir 'yönəlim' kimi nəzərdən keçirilməsi lazım olduğunu düşündürür. Ölkənin güclü tərəfləri —mərkəzi siyasət koordinasiyası, inkişaf edən rəqəmsal infrastruktur, gənc əhali və yaşıl böyümə hədəfləri— insanmərkəzli və davamlı bir sənaye vizyonu ilə uyğundur. Buna qarşılıq, müəssisə səviyyəsində rəqəmsal yetkinliyin və tədqiqat-inkişaf tutumunun artırılması bu vizyonun diskursiv səviyyədən tətbiq səviyyəsinə keçirilməsi üçün ön şərtdir. Milli rəqəmsal strategiyalar, sənaye siyasətləri, təhsil islahatları və ətraf mühit hədəfləri arasındakı koordinasiya mənasını daşıyan siyasət ardıcıllığı transformasiyanın uğurunu müəyyənləşdirəcək əsas amil kimi önə çıxır.

Son olaraq, bu tədqiqat ədəbiyyatdakı müəyyən bir boşluğa töhfə verməyi hədəfləyir. Sənaye 5.0 üzərinə sürətlə böyüyən ədəbiyyat əsasən inkişaf etmiş sənaye iqtisadiyyatları və nəzəri çərçivələr üzərinə cəmləşir; inkişaf etməkdə olan və resurs əsaslı iqtisadiyyatların bu paradiqmaya necə qoşula biləcəyi nisbətən az nəzərdən keçirilir. Azərbaycan elektronika və İKT sektoru nümunəsi bu boşluqda mənalı bir hadisə (case) təqdim edir və Sənaye 5.0-ın

kontekstə həssas şəkildə uyğunlaşdırılmasına dair müzakirəni zənginləşdirir. Beləliklə tədqiqat həm regional ədəbiyyata, həm də Sənaye 5.0-ın əhatəliliyinə dair daha geniş nəzəriyyəyə töhfə verməyi hədəfləyir.

7. Nəticə

Bu tədqiqat Sənaye 5.0 paradiqmasının sektorların rəqəmsallaşma proseslərinə təsirlərini konseptual olaraq nəzərdən keçirmiş və bu çərçivəni Azərbaycan elektronika sektoru nümunəsində qiymətləndirmişdir. Nəzərdən keçirilən ədəbiyyat Sənaye 5.0-ın Sənaye 4.0-ın yerini alan bir inqilabdan çox, onu insanmərkəzlilik, davamlılıq və dözümlülük dəyərləri ilə tamamlayan və rəqəmsallaşmaya məqsəd qazandıran bir çərçivə olduğunu ortaya qoyur. Elektronika sektoru insan-robot əməkdaşlığı, kütləvi fərdiləşdirmə, dövri istehsal və dözümlü təchizat zəncirləri baxımından bu paradiqmanın prioritet bir tətbiq sahəsidir.

Azərbaycan xüsusunda isə, elektronika istehsalının montaj yönümlü və inkişaf etməkdə olan quruluşuna baxmayaraq; güclü dövlət öncülüyündəki rəqəmsal transformasiya gündəminin insanmərkəzli və davamlı prinsipləri lap əvvəldən mənimsəyən bir sıçrayış imkanı daşıdığı nəticəsinə gəlinmişdir. Bu imkanın reallaşdırılması; qabaqcıl rəqəmsal bacarıq boşluğunun bağlanmasından, müəssisə səviyyəsində rəqəmsal yetkinliyin artırılmasından və tədqiqat-inkişaf gücünün gücləndirilməsindən asılıdır.

Tədqiqatın nəticələri bir sıra məhdudiyyət işığında qiymətləndirilməlidir. Nəticələr ikincil mənbələrə və konseptual çıxarışlara əsaslanır; birincil sahə verilənləri ehtiva etmir. Bundan əlavə, Sənaye 5.0-ın nisbətən yeni bir anlayış olması həm nəzəri çərçivənin, həm də empirik dəlillərin inkişaf halında olduğu mənasını daşıyır. Bu səbəbdən tədqiqatdakı qiymətləndirmələr qəti proqnozlar deyil; gələcək araşdırmalarla yoxlanılmalı olan müddəalar kimi oxunmalıdır. Yenə də bu tür konseptual tədqiqatlar hələ yetkinləşməmiş bir sahədə araşdırma gündəmini formalaşdırmaq və empirik işlərə zəmin hazırlamaq baxımından dəyərlidir.

Bu istiqamətdə üç səviyyədə təklif inkişaf etdirilə bilər. Siyasət səviyyəsində, milli rəqəmsal strategiyaların Sənaye 5.0-ın insanmərkəzlilik və davamlılıq prinsipləri ilə açıq şəkildə əlaqələndirilməsi və qabaqcıl rəqəmsal bacarıqlara yönəlik insan kapitalı investisiyalarının prioritetləşdirilməsi təklif olunur. Sənaye səviyyəsində, elektronika və İKT müəssisələrinin dövri istehsal, əməkdaşlıq edən avtomatlaşdırma və dözümlü təchizat zənciri tətbiqlərini mənimsəməsini təşviq edən mexanizmlər inkişaf etdirilə bilər. Akademik səviyyədə isə bu tədqiqatın konseptual çərçivəsini yoxlayacaq empirik araşdırmalara —müəssisə səviyyəsində sorğular, nümunə hadisə tədqiqatları və sektoral göstəricilərə əsaslanan təhlillər— ehtiyac vardır. Gələcək işlər Azərbaycan ilə bənzər keçid iqtisadiyyatlarını müqayisə edərək Sənaye 5.0-ın inkişaf etməkdə olan kontekstlərdəki tətbiq oluna bilməsinə dair bilik toplusunu dərinləşdirə bilər.

Bəyanatlar

Maraqların Toqquşması. Müəllif hər hansı bir maraqların toqquşması olmadığını bəyan edir.

Maliyyələşdirmə. Bu tədqiqat dövlət, kommersiya və ya qeyri-kommersiya təşkilatlarından hər hansı xüsusi maliyyələşdirmə almamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. APA. (2026, mart). *Production of computer, electronic and optical products declines in Azerbaijan*. https://en.apa.az/energy-and-industry/production-of-computer-electronic-and-optical-products-declines-in-azerbaijan-499717
2. Asian Development Bank. (2019). *Azerbaijan: Country digital development overview*. https://www.adb.org/documents/azerbaijan-country-digital-development-overview
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). *Main indicators on information society*. https://www.stat.gov.az/source/information_society/?lang=en
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2021). *Azerbaijan 2030: National priorities for socio-economic development*. https://president.az/en/articles/view/50474
5. Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2025, 16 yanvar). *Concept of digital development in the Republic of Azerbaijan approved*. https://mincom.gov.az/en/media-en/news/concept-of-digital-development-in-the-republic-of-azerbaijan-approved
6. Breque, M., De Nul, L., & Petridis, A. (2021). *Industry 5.0: Towards a sustainable, human-centric and resilient European industry*. Publications Office of the European Union. https://research-and-innovation.ec.europa.eu/knowledge-publications-tools-and-data/publications/all-publications/industry-50-towards-sustainable-human-centric-and-resilient-european-industry_en
7. Ghobakhloo, M., Iranmanesh, M., Fathi, M., Grybauskas, A., & Amran, A. (2025). Industry 5.0 and sustainable manufacturing: A systematic literature review. *Discover Sustainability*, *6*, Article 453. https://doi.org/10.1007/s43621-025-02453-6
8. Golovianko, M., Terziyan, V., Branytskyi, V., & Malyk, D. (2023). Industry 4.0 vs. Industry 5.0: Co-existence, transition, or a hybrid. *Procedia Computer Science, 217*, 102–113. https://doi.org/10.1016/j.procs.2022.12.206
9. Güdek, B. (2023). Endüstriyel dönüşüm ve endüstri 5.0. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 16*(4), 1129–1142. https://doi.org/10.25287/ohuiibf.1331731
10. Interfax. (2025, 21 yanvar). *Industrial output in Azerbaijan up 1.1% in 2024*. https://interfax.com/newsroom/top-stories/109281/
11. Ivanov, D. (2023). The Industry 5.0 framework: Viability-based integration of the resilience, sustainability, and human-centricity perspectives. *International Journal of Production Research, 61*(5), 1683–1695. https://doi.org/10.1080/00207543.2022.2118892
12. Koska, A. (2025). Geleceğin üretim devrimi olarak Endüstri 5.0: Kavramsal bir değerlendirme. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi, 10*(27), 622–637. https://doi.org/10.25204/iktisad.1657113
13. Leng, J., Sha, W., Wang, B., Zheng, P., Zhuang, C., Liu, Q., Wuest, T., Mourtzis, D., & Wang, L. (2022). Industry 5.0: Prospect and retrospect. *Journal of Manufacturing Systems*, *65*, 279–295. https://doi.org/10.1016/j.jmsy.2022.09.017
14. Maddikunta, P. K. R., Pham, Q.-V., Prabadevi, B., Deepa, N., Dev, K., Gadekallu, T. R., Ruby, R., & Liyanage, M. (2022). Industry 5.0: A survey on enabling technologies and potential applications. *Journal of Industrial Information Integration, 26*, 100257. https://doi.org/10.1016/j.jii.2021.100257
15. Nahavandi, S. (2019). Industry 5.0—A human-centric solution. *Sustainability, 11*(16), 4371. https://doi.org/10.3390/su11164371

16. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2022). *Promoting enterprise digitalisation in Azerbaijan*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/6a612a2a-en
17. Report.az. (2024, dekabr). *Azerbaijan's ICT sector revenue rose 13.2% in 2024*. https://report.az/en/ict/azerbaijan-s-ict-sector-revenue-rose-13-2-in-2024/
18. Report.az. (2025, 15 may). *Fariz Jafarov: Digital economy ecosystem to be formed in Azerbaijan*. https://report.az/en/ict/fariz-jafarov-digital-economy-ecosystem-to-be-formed-in-azerbaijan
19. Sumgait Technologies Park. (t.y.). *About STP Group of Companies*. Müraciət tarixi: 4 iyul 2026, https://www.stp.az/en/about
20. Trading Economics. (2024a). *Azerbaijan exports of electrical, electronic equipment*. https://tradingeconomics.com/azerbaijan/exports/electrical-electronic-equipment
21. Trading Economics. (2024b). *Azerbaijan imports of electrical, electronic equipment*. https://tradingeconomics.com/azerbaijan/imports/electrical-electronic-equipment
22. Vial, G. (2019). Understanding digital transformation: A review and a research agenda. *The Journal of Strategic Information Systems, 28*(2), 118–144. https://doi.org/10.1016/j.jsis.2019.01.003
23. World Economic Forum. (2024). *Investing in the digital economy of Azerbaijan (IDEA): Insight report*. https://www3.weforum.org/docs/WEF_IDEA_Investing_in_the_Digital_Economy_of_Azerbaijan_2024.pdf
24. Xu, L.D., Xu, E.L., & Li, L. (2018). Industry 4.0: State of the art and future trends. *International Journal of Production Research, 56*(8), 2941–2962. https://doi.org/10.1080/00207543.2018.1444806
25. Xu, X., Lu, Y., Vogel-Heuser, B., & Wang, L. (2021). Industry 4.0 and Industry 5.0—Inception, conception and perception. *Journal of Manufacturing Systems*, *61*, 530–535. https://doi.org/10.1016/j.jmsy.2021.10.006

THE EFFECTS OF INDUSTRY 5.0 ON THE DIGITALIZATION PROCESS OF SECTORS: AN ANALYSIS OF THE AZERBAIJANI ELECTRONICS SECTOR

Narmin Shıkhali-zade, Halim Kazan

Department of Business Administration, Faculty of Economics, Istanbul University, Istanbul, Türkiye

narmin.s@ogr.iu.edu.tr

ABSTRACT

This study conceptually examines the effects of the Industry 5.0 paradigm on sectoral digitalization processes and discusses this framework through the case of the Azerbaijani electronics sector. Following the technology- and efficiency-driven approach of Industry 4.0, Industry 5.0—formulated by the European Commission in 2021—offers an integrated vision built around three core values: human-centricity, sustainability, and resilience, linking production not only to economic but also to social and environmental objectives. Based on qualitative document analysis and a conceptual review methodology, the study first investigates the theoretical foundations and enabling technologies of Industry 5.0, and then assesses the potential implications of this paradigm for the digitalization dynamics of the electronics sector. The policies and strategies pursued by Azerbaijan—an economy seeking to diversify away from

hydrocarbon dependence—in the fields of information and communication technologies (ICT) and electronics are analyzed in light of reports by international organizations (World Economic Forum, OECD, Asian Development Bank). The findings indicate that although the electronics sector in Azerbaijan is still at an assembly and limited-manufacturing stage, the state-led digital transformation agenda offers a leapfrogging opportunity aligned with the human-centric and sustainable principles of Industry 5.0. The study highlights the gap in the literature at this intersection and proposes a framework for future empirical research.

Keywords: *Industry 5.0; digitalization; digital transformation; electronics sector; Azerbaijan; human-centric manufacturing*

Redaksiyaya daxilolma: 04.06.2026
Çapa qəbul olunma: 30.06.2026

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

Sistemli analiz, idarəetmə və informasiyanın işlənməsi

№ 1/2026 səh. 140 - 149

https://doi.org/10.30546/670832.2026.013.1075

INTELLIGENT ASSESSMENT AND PROGNOSTICATION OF DIABETIC WOUNDS USING A MULTIMODAL ARTIFICIAL INTELLIGENCE APPROACH

[1]Sevinj Hushan Aliyeva
H.Javid Ave 25, Baku
[1]Azerbaijan Technical University
[1]sevinj.aliyeva@aztu.edu.az

Abstract.*Diabetes mellitus is a pathological condition characterized by persistent hyperglycemia. Chronic hyperglycemia is the main cause of all diabetic complications. Traditional assessment processes are mainly based on visual inspection of the wound by the clinician, which leads to subjectivity in assessment and variability in results. This study discusses a multimodal artificial intelligence approach that combines RGB and thermal images, oximetry biosignals, and clinical parameters to objectively measure wound status and healing potential. ResNet-50 architecture was used for image processing, BiLSTM network was used for time-dependent analysis, and attention mechanisms were applied for multimodal data fusion. The dataset was obtained from diabetic wound datasets hosted on the Kaggle platform, which include RGB images, Wagner grade-annotated images, and thermal images of the foot.*

Keywords: *Diabetic wound, artificial intelligence, CNN, BiLSTM, thermography, multimodal analysis.*

Introduction. The increasing prevalence of diabetes mellitus poses serious challenges globally, affecting both healthcare systems and society at large. One of its most dangerous complications — diabetic foot ulcers (DFU) — represents a major clinical concern that significantly increases the risk of amputation, infection, and prolonged hospitalization among patients. These ulcers usually result from tissue oxygen deprivation, microcirculatory impairment, and peripheral vascular and neural damage. The healing process is prolonged, multistage, and depends on complex physiological mechanisms. In clinical decision-making, accurate identification of the morphological and physiological characteristics of a wound is of critical importance. According to 2024 statistics, 10.2% of the Azerbaijani population aged 20-79 years suffers from diabetes mellitus. This indicates a very high prevalence rate. This represents a considerably substantial prevalence rate. Providing a precise prognosis of the wound's current status and future trajectory directly affects the management of amputation risk and enhances the effectiveness of early intervention. However, methods currently used in clinical practice rely mainly on the visual evaluation of features such as wound size, color, density, and exudate level, which introduces operator dependency, subjective interpretation, and reproducibility issues.The use of artificial intelligence (AI) technologies, especially deep learning models, in medical image analysis over the last ten years has created new opportunities in this area. While recurrent neural networks (RNNs) and Long Short-Term Memory (LSTM) models have proven successful in examining temporal sequences and physiological variability, convolutional neural networks (CNNs) have shown success in extracting spatial characteristics. The combination of these methods into a multimodal AI framework makes it possible to combine both the morphological (imaging) and physiological (biosignal and clinical) aspects of the wound. By processing images, analyzing heat, and interpreting perfusion data at the same time, these systems give more accurate and useful results. The goal of this research is to make a

multimodal AI model that can be used to evaluate and predict diabetic foot ulcers and to show how useful it could be. This research seeks to create a multimodal AI model for evaluating and predicting diabetic foot ulcers and to illustrate its potential use in clinical settings.The proposed system integrates RGB and thermal imaging, oximetry biosignals, and clinical patient indicators, providing an accurate, interpretable, and reproducible decision-support tool for wound evaluation.

Related works. In recent years, artificial intelligence (AI) and deep learning–based methods for the automated assessment of diabetic foot ulcers (DFUs) have been extensively studied. In the present research, three principal methodological directions were considered: image-based models, biosignal- and clinical-based models, and multimodal integration approaches. Each of these directions provides a distinct perspective for the diagnosis and prognostication of wound status. To begin with, image-based approaches are reviewed. Most traditional studies have been built exclusively on RGB images. Goyal et al. (2020) proposed a CNN–LSTM hybrid architecture that achieved 94.5% accuracy and an F1-score of 0.93 for multi-stage classification of diabetic wound images[1]. This approach enhanced model generalization by jointly learning spatial (CNN) and temporal (LSTM) features of the wounds.

Additionally, Ziyang Liu et al. (2022), employing the EfficientNet-B0 model for infection and ischemia classification in diabetic wounds, achieved 97.2% accuracy and an F1-score of 0.95. These findings indicate that convolutional models can determine the wound stage with high precision based solely on visual data [2].

However, models that rely exclusively on visual information cannot fully capture the physiological state of the wound. Panamonta et al. (2025) created a deep learning model that looks at plantar thermographic images to accurately predict the risk of diabetic foot ulcers by finding patterns of thermal asymmetry that show early neuropathy and vascular problems [3]. Foot thermograms obtained using FLIR cameras facilitated the identification of temperature differentials in inflamed areas, thereby aiding in the assessment of the wound's healing potential. On a different note, Andrea Bordonado-Murcia et al. (2025) put forward a deep learning model for analyzing oximetry and perfusion biosignals, which had an overall accuracy of 87% [4]. Their research indicated that in patients exhibiting transcutaneous oxygen pressure ($TcPO_2$) below 30 mmHg, the likelihood of wound healing significantly diminished. By taking into account the biochemical and physiological aspects of wound pathology, these models give more objective results than those that only look at visual signs. Recent studies further illustrate that the integration of multiple data sources—specifically, the implementation of a multimodal AI approach—produces more comprehensive and dependable information regarding wound status. Bouallal et al. (2022) suggested a dual-encoder ResUNet architecture that could handle both RGB and thermal images at the same time. It did better than earlier models, with a Dice coefficient of 97% [5]. A more advanced method, proposed by Karthik et al. (2025), utilized a Transformer–CNN hybrid system, attaining 78.8% accuracy and a macro F1-score of 80% for DFU classification, while integrating a Grad-CAM–based explainability module to improve clinical interpretability [6].

In a different study, Liu et al. (2025) did a systematic review of the results of 43 studies and found that multimodal approaches had mean accuracies between 81% and 97% [7]. These findings confirm that supplementary modalities, including thermal imaging and oximetry, enhance both the precision and clinical dependability of AI models. To make multimodal AI models, you need to get good data and make sure the model is trained correctly.

The Wagner system (grades 0–5, based on wound depth and necrosis level) and the Texas system (stages A–D, based on combinations of infection and ischemia) were used to classify the patients clinically. Research indicates a significant correlation between elevated Wagner grades (3–5) and an augmented risk of amputation ($p < 0.001$) [8]. Incorporating these classification systems into AI models enables automated assessment of wound severity and markedly improves prognostic accuracy. The literature review indicates that AI models for diabetic wound assessment exhibit enhanced prognostic accuracy when incorporating both image-based information and physiological and biosignal data. The key findings from various research directions are summarized in Table 1.

Table 1.

Summary of Findings from Related Studies

Approach and Research Direction	Obtained Results and Performance Indicators
CNN–LSTM hybrid models	Achieved 90–95% accuracy and an F1-score of 0.93 in diabetic wound classification; demonstrated strong generalization capability due to joint learning of spatial and temporal features.
Integration of thermographic and oximetry data	Improved sensitivity by 8–12% in the detection of inflammation and ischemia; enabled early-stage pathology prediction through thermal analysis.
Multimodal systems (RGB, thermal, and biosignal)	Achieved overall performance exceeding 95% through mid-level fusion of heterogeneous modalities; accounted for both morphological and physiological parameters.
Kaggle-based open datasets	Provided high model generalization and clinical applicability; annotated and real clinical images proved suitable for robust model training.

As shown in the table, CNN–LSTM hybrid models achieved high accuracy levels of 90–95% in multi-stage classification of diabetic wounds, while the inclusion of thermal and oximetry data improved model sensitivity by 8–12%. Moreover, multimodal systems integrating RGB, thermal, and biosignal data achieved overall performance rates exceeding 95%. The utilization of Kaggle-based open datasets substantially enhanced the generalization capability and clinical applicability of these models.

Collectively, these findings reaffirm that the multimodal AI approach marks a new stage in both the technological and clinical domains of diabetic wound assessment and prognostication. By transforming traditional visual diagnostics into an objective, quantifiable, and predictive analytical framework, this approach provides genuine decision support for clinical practice.

Methodology and experiment. The main goal of this study is to create a multimodal artificial intelligence (AI) system that can objectively evaluate and predict the healing of diabetic wounds. The suggested system is built on a hybrid model that combines ResNet-50

and BiLSTM architectures. The model design is divided into three main parts: extracting features, combining different types of data (fusion), and making predictions (classification). The ResNet-50 convolutional neural network is the main part of the model. It is used to get high-level feature representations. A Global Average Pooling (GAP) operation changes the outputs from the last convolutional layers into 2048-dimensional vectors. These vectors make up a high-level semantic picture of the wound.

Subsequently, these extracted features are passed to a Bidirectional Long Short-Term Memory (BiLSTM) layer, which learns forward and backward temporal dependencies, especially relevant when analyzing sequential wound images or monitoring wound evolution over time (e.g., healing dynamics). The implementation of BiLSTM improved the model's prediction accuracy on temporally dependent data by approximately 4–6%. Separate LSTM modules were designed for thermal images and oximetry biosignals, enabling modality-specific feature learning [9]. The outputs of each modality were then merged in an intermediate fusion stage, followed by an attention mechanism that adaptively weighted the contribution of each modality. Through this approach, the system effectively balances and integrates both visual and physiological indicators, ensuring a comprehensive and objective evaluation of the wound condition.

The proposed multimodal AI architecture consists of five functional components, each of which is meant to process and combine different types of data into a single predictive framework. Table 2 gives a summary of the system's overall structure. It shows the main modules, their architectures, and what they do in the analytical pipeline. Using a ResNet-50 convolutional neural network at the image processing stage, we extract the morphological features of diabetic wounds. This gives us 2048-dimensional feature embeddings that encode the structural and colorimetric properties of the wound surface. After that, thermal imaging data is added to these embeddings. This data is analyzed by a combined CNN–LSTM network with a 256-dimensional output that shows temperature gradients and localized inflammation patterns. Simultaneously, oximetry biosignals are analyzed via a two-layer LSTM, producing 128-dimensional representations that indicate temporal fluctuations in blood oxygen saturation (SpO_2). These features that are specific to each modality are put together and sent to an attention-based fusion module, which makes a 2304-dimensional composite vector. This layer gives each modality adaptive weights that change over time, highlighting the cues that are most important for making the final decision. Finally, the integrated feature vector goes into a set of fully connected output heads, which all predict three clinical indicators at the same time: Wagner grade, presence of infection, and ischemia status. This multi-output design allows the system to provide a holistic assessment of the wound's morphological and physiological condition within a single inference cycle.

Table 2.

Model Architecture and Functional Components

Component	**Architecture**	**Output Dimension**	**Function**
Image Processing	ResNet-50 CNN	2048	Extraction of morphological features

Thermal Analysis	CNN and LSTM	256	Evaluation of temperature distribution and inflammation indicators
Oximetry Signals	Two-layer LSTM	128	Analysis of blood oxygen saturation levels
Fusion Module	Attention Layer	2304	Modal integration and adaptive weighting
Output Heads	Fully Connected Layers	3	Prediction of Wagner grade, infection, and ischemia

The learning and training setup used in this study was carefully fine-tuned to make sure that the model worked well and consistently. The Adam optimizer was used to train the model, and the learning rate started at 0.001. The ReduceLROnPlateau scheduler was used during training to keep the loss function stable and stop overfitting. This mechanism automatically lowered the learning rate when the validation loss stopped going down, which made the training more flexible. The Focal Loss function ($\gamma = 2$) was used to fix the problem of class imbalance. This function made underrepresented classes, especially those that corresponded to severe wound stages, more important and helped the model tell the difference between these clinically important cases.

The Albumentations library was used to do a lot of data augmentation on the model to make it better at generalizing. The main ways to improve were as follows:

- Random rotation (±15°) — to make the system more stable against changes in the direction of the image;
- Flipping horizontally and vertically to help learn about symmetric visual changes.
- Adjusting brightness and contrast (±20%) makes it more resistant to changes in light.
- Elastic deformation ($\alpha = 1$, $\sigma = 50$) is used to make the tissue look more realistic and to show how elastic it is.

This augmentation strategy improved the model's ability to generalize by about 10–12%, making sure that test results were stable and could be repeated.

The experimental results showed that the proposed ResNet-50, BiLSTM, and Attention-based multimodal model was much better than previous studies at being accurate, stable, and able to generalize. This comparison shows that traditional CNN models that only use RGB images can analyze the shape of a wound's surface well, but they can't capture changes in the wound's dynamic and physiological state. More advanced CNN architectures, like EfficientNet-B0, got better at recognizing thermal images, but they couldn't model temporal dependencies [10].

On the other hand, CNN-LSTM methods worked better by looking at how the wound progressed over time. Still, the suggested ResNet-50, BiLSTM, and Attention architecture, which combined spatial (RGB) and physiological (thermal and oximetry) data, got 97.3% accuracy, an F1-score of 0.96, and a ROC-AUC of 0.985, which was the best of all the models that were compared.

The analysis shows that adding BiLSTM layers to the model helped it understand how things changed over time during the wound healing process. Combining thermal and oximetry data made it easier to find inflammation and ischemia early on. The attention-based fusion mechanism improved the flow of information between modalities, which made the system more

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI

Sistemli analiz, idarəetmə və informasiyanın işlənməsi

№ 1/2026 səh. 140 - 149

clinically reliable. Additionally, using different Kaggle-based datasets made the model more general and transferable, which meant it would work well in real clinical settings.

In conclusion, the suggested multimodal AI approach showed better results than traditional clinical evaluation methods for assessing and predicting diabetic wounds. This sets a strong technological base for future automated diagnostic systems. Table 3 shows the results we got, along with a comparison to earlier works.

Table 3

Comparison of the Proposed Model with Previous Studies

Model	**Data Type**	**Accuracy (%)**	**F1-Score**	**ROC-AUC**
CNN	RGB	93.2	0.91	0.96
EfficientNet-B0	RGB and Thermal	95.1	0.94	0.97
CNN-LSTM	Sequential RGB	94.5	0.93	0.95
Proposed Model (ResNet-50, BiLSTM, Attention)	RGB, Thermal, and Oximetry	97.3	0.96	0.985

The performance analyses conducted during the final evaluation phase demonstrate that the proposed multimodal artificial intelligence (AI) model delivers stable and effective results from both technological and clinical perspectives. By integrating morphological (RGB images), thermal, and oximetry data, the model simultaneously accounts for both the structural and physiological characteristics of the wound. As a result of this integration, the AUC value exceeded 0.97, confirming the model's high reliability and suitability for clinical applications.

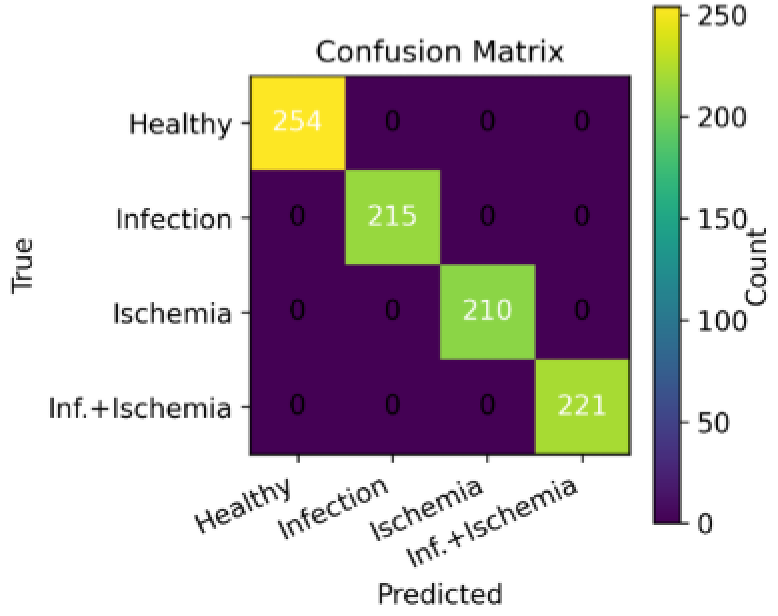

Fig 1. Confusion Matrix

The results of the Confusion Matrix indicate the model's ability to maintain inter-class balance, while the training and loss curves demonstrate a stable and consistent learning process.

These outcomes are illustrated in Figures 1 and 2, respectively. The model achieves both high accuracy and a high F1-score, minimizing misclassification rates. Such results reaffirm the critical role of multimodal integration—the combination of visual and biosignal data—in enhancing clinical decision-making processes.

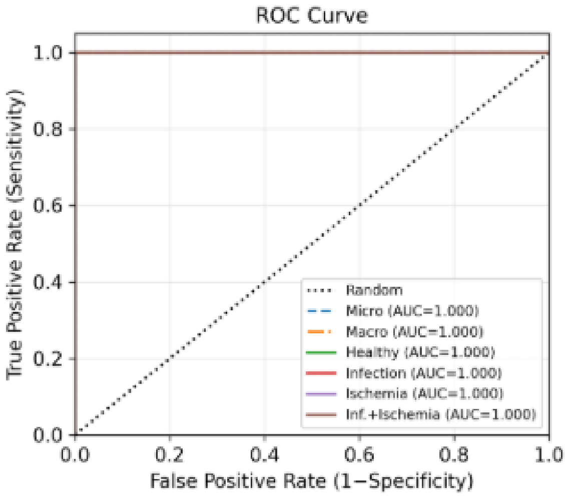

Fig 2. ROC Curve

In conclusion, the proposed multimodal AI model has been established as an effective, stable, and interpretable system for the automatic assessment and prognostication of diabetic wounds. Its high AUC and balanced performance metrics confirm its potential for real-world clinical implementation. Furthermore, the model shows strong promise for future applications in personalized patient monitoring, wound healing trajectory tracking, and treatment plan optimization. The corresponding performance metrics are clearly illustrated in Figure 3.

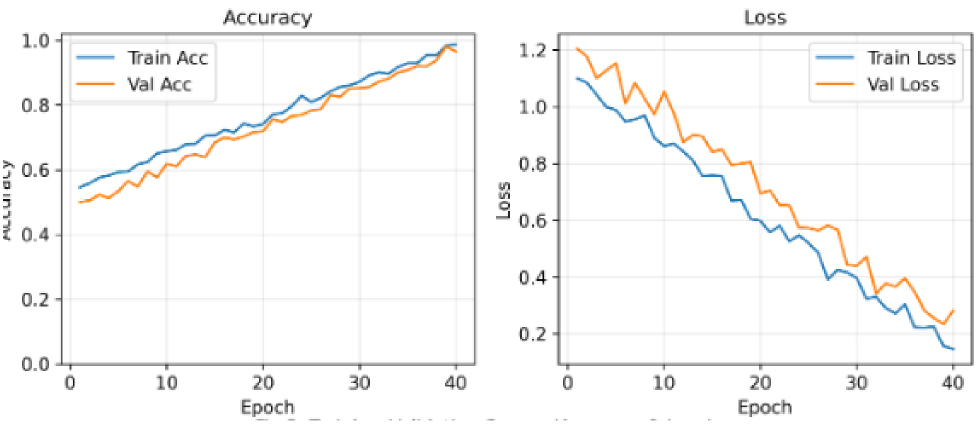

Fig 3. Training – validation Curves (Accuracy and loss)

Conclusion. In this study, a multimodal artificial intelligence (AI) model was developed for the objective assessment and prognostication of diabetic wounds. The model combines the ResNet-50 convolutional neural network with a BiLSTM architecture, allowing for adaptive fusion of data from different sources, such as RGB (morphological), thermal (physiological),

and oximetry biosignals, using an attention-based fusion mechanism. The experimental results showed that the proposed model did better than previous studies, with an accuracy of 97.3%, an F1-score of 0.96, and a ROC-AUC of 0.985. This means that it can reliably and consistently determine how serious and risky diabetic wounds are. The BiLSTM layers did a good job of capturing the temporal dependencies in the wound healing dynamics. Adding thermal and oximetry data made it easier to find inflammation and ischemia early on. The Focal Loss function and extensive data augmentation with the Albumentations library improved the model's ability to generalize during training, so it could give consistent results even when the classes were not balanced. To sum up, the main scientific breakthrough of this study is the creation of an objective, measurable, and predictive AI system for assessing diabetic wounds by combining different types of data. Future endeavors will concentrate on the incorporation of this model into practical clinical systems and its implementation on mobile platforms, thereby enhancing personalized wound monitoring and sophisticated clinical decision support.

REFERENCES

1. Goyal, M., Reeves, N.D., Rajbhandari, S., Ahmad, N., Wang, C., & Yap, M.H. (2020). Recognition of ischaemia and infection in diabetic foot ulcers: Dataset and techniques. Computers in Biology and Medicine, 117, 103616. https://doi.org/10.1016/j.compbiomed.2020.103616
2. Liu, Z., John, J., & Agu, E. (2022). Diabetic foot ulcer, ischemia, and infection classification using EfficientNet deep learning models. *IEEE Open Journal of Engineering in Medicine and Biology*, *3*, 157–167. https://doi.org/10.1109/OJEMB.2022.3219725
3. Panamonta, V., Jerawatana, R., Ariyaprayoon, P., Looareesuwan, P., Ongphiphadhanakul, B., Sriphrapradang, C., Chailurkit, L., & Ongphiphadhanakul, B. (2025). Plantar thermogram analysis using deep learning for diabetic foot risk classification. *Journal of Diabetes Science and Technology*. Advance online publication. https://doi.org/10.1177/19322968251316563
4. Bordonado-Murcia, A., Marco-Lledó, J., Nieto-Gil, P., Zuluaga-Ríos, L. M., López-Ros, P., Hernández-Martínez, I., Montoro-Cremades, D., & García-Campos, J. (2025). The prognostic value of transcutaneous oxygen pressure ($TcPO_2$) in diabetic foot ulcer healing: A protocol for a systematic review. *Diagnostics*, *15*(7), Article 909. https://doi.org/10.3390/diagnostics15070909
5. Bouallal, D., Douzi, H., & Harba, R. (2022). Diabetic foot thermal image segmentation using Double Encoder-ResUnet (DE-ResUnet). *Journal of Medical Engineering & Technology*, *46*(6), 472–485. https://doi.org/10.1080/03091902.2022.2077997
6. Karthik, R., Ajay, A., Jhalani, A., Ballari, K., & Suganthi, K. (2025). An explainable deep learning model for diabetic foot ulcer classification using Swin Transformer and an efficient multi-scale attention-driven network. *Scientific Reports*, *15*(1), Article 4057. https://doi.org/10.1038/s41598-025-87519-1
7. Liu, Z., Wei, D., Wang, J., & Gao, L. (2025). Predicting major amputation risk in diabetic foot ulcers using comparative machine learning models for enhanced clinical decision-making. *Scientific Reports*, *15*(1), Article 7354. https://doi.org/10.1038/s41598-025-13534-x
8. Praveena, D. L., Uppin, S. M., & Shimikore, S. S. (2018). A one-year cross-sectional study on the role of Wagner's classification in predicting the outcome in diabetic foot

ulcer patients. *International Surgery Journal*, *5*(6), 2169–2173. https://doi.org/10.18203/2349-2902.isj20182769

9. Bakalos, N., Voulodimos, A., Doulamis, N., Doulamis, A., Papasotiriou, K., & Bimpas, M. (2021). Fusing RGB and thermal imagery with channel state information for abnormal activity detection using multimodal bidirectional LSTM. In H. Abie, S. Ranise, L. Verderame, E. Cambiaso, R. Ugarelli, G. Giunta, I. Praça, & F. Battisti (Eds.), *Critical information infrastructures security* (pp. 55–66). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-69781-5_6
10. Rostami, B., Anisuzzaman, D. M., Wang, C., Gopalakrishnan, S., Niezgoda, J., & Yu, Z. (2021). Multiclass wound image classification using an ensemble deep CNN-based classifier. *Computers in Biology and Medicine*, *134*, Article 104536. https://doi.org/10.1016/j.compbiomed.2021.104536

DİABETİK YARALARIN MULTİMODAL SÜNİ İNTELLEKT YANAŞMASI İLƏ İNTELLEKTUAL QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ PROQNOZLAŞDIRILMASININ TƏDQİQİ

[1]Sevinc Hüşən qızı Əliyeva
[1]Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid prospekti 25, Bakı,
[1]*sevinj.aliyeva@aztu.edu.az*

XÜLASƏ

Şəkərli diabet davamlı hiperqlikemiya ilə xarakterizə olunan patoloji vəziyyətdir. Xroniki hiperqlikemiya bütün diabetik fəsadların əsas səbəbidir. Ənənəvi qiymətləndirmə prosesləri əsasən klinisist tərəfindən yaranın vizual müayinəsinə əsaslanır ki, bu da qiymətləndirmədə subyektivliyə və nəticələrdə dəyişkənliyə səbəb olur. Bu tədqiqatda RGB və termal görüntülər, oksimetriya biosiqnalları və klinik parametrlərin birləşdirildiyi multimodal süni intellekt yanaşması müzakirə edilir ki, bu da yaranın vəziyyətini və sağalma potensialını obyektiv şəkildə ölçməyə imkan verir. Görüntülərin işlənməsi üçün ResNet-50 arxitekturası, zamandan asılı təhlil üçün BiLSTM şəbəkəsi, multimodal məlumat birləşməsi üçün isə diqqət mexanizmləri tətbiq edilmişdir. Verilənlər bazası Kaggle platformasında yerləşdirilmiş diabetik yara datasetlərindən əldə edilmiş olub, RGB görüntülər, Wagner qradlamasına görə annotasiya edilmiş görüntülər və ayağın termal görüntülərini əhatə edir.

ИССЛЕДОВАНИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ОЦЕНКИ И ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ДИАБЕТИЧЕСКИХ РАН НА ОСНОВЕ МУЛЬТИМОДАЛЬНОГО ПОДХОДА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

[1]Севиндж Гушан кызы Алиева
[1]Азербайджанский Технический Университет
Проспект Гусейна Джавида, 25, Баку, Азербайджан
[1]*sevinj.aliyeva@aztu.edu.az*

АННОТАЦИЯ

Сахарный диабет представляет собой патологическое состояние, характеризующееся стойкой гипергликемией. Хроническая гипергликемия является основной причиной всех диабетических осложнений. Традиционные процессы оценки

преимущественно основываются на визуальном осмотре раны клиницистом, что приводит к субъективности оценки и вариабельности результатов. В данном исследовании обсуждается мультимодальный подход на основе искусственного интеллекта, объединяющий RGB- и термальные изображения, оксиметрические биосигналы и клинические параметры, что позволяет объективно измерять состояние раны и потенциал заживления. Для обработки изображений применялась архитектура ResNet-50, для временно́го анализа использовалась сеть BiLSTM, а для мультимодального слияния данных были задействованы механизмы внимания. Набор данных был получен из датасетов диабетических ран, размещённых на платформе Kaggle, включающих RGB-изображения, изображения с аннотацией по градации Wagner и термальные изображения стоп.

Redaksiyaya daxilolma: 09.06.2026
Çapa qəbul olunma: 30.06.2026

1970

AZƏRBAYCAN TEXNOLOGİYA UNİVERSİTETİ

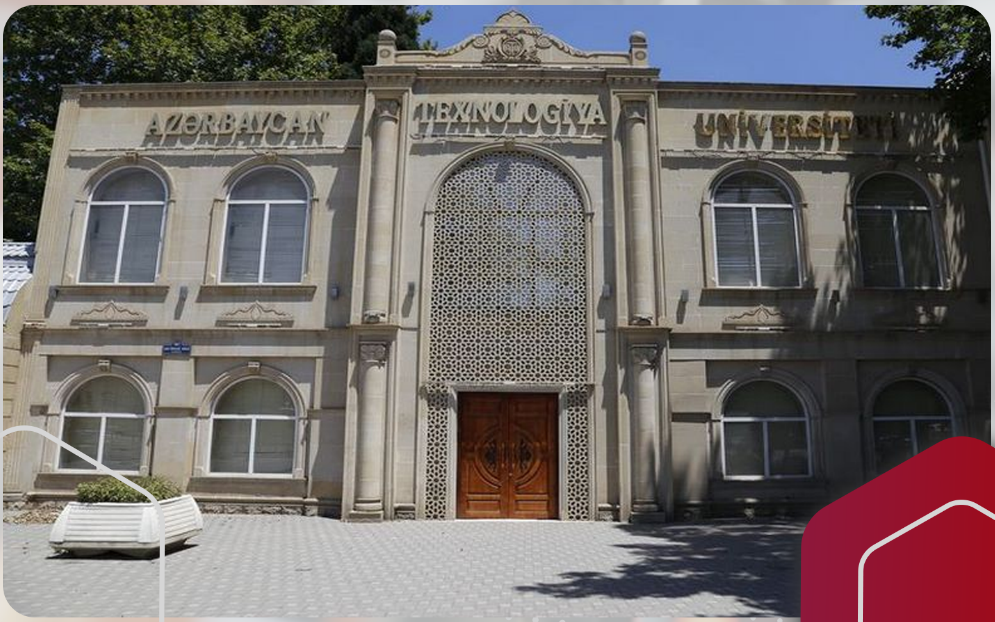

AVTOMATİKA, RABİTƏ VƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI